

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏTA TƏRZİBAŞININ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı
5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Orxan Əli oğlu İsayev**

Elmi rəhbər: _____ Filologiya elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Məhəmməd oğlu Paşayev

Bakı - 2024

Mündəricat

GİRİŞ	3
I FƏSİL. ƏTA TƏRZİBAŞININ YARADICILIĞINDA TÜRKMƏN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ İRSİNİN TƏDQIQI PROBLEMLƏRİ	11
1.1 İraq-türkman ədəbi mühiti: təşəkkülü və inkişaf mərhələləri	11
1.2 Klassik İraq-türkman ədəbiyyatının aparıcı simaları	24
1.3 Klassik İraq-türkman ədəbiyyatı Əta Tərzibaşının tədqiqatlarında	38
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN – İRAQ-TÜRKMƏN ORTAQ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİ ƏTA TƏRZİBAŞININ TƏDQIQATLARINDA	58
2.1 Əta Tərzibaşının İraq-türkman şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması, nəşri və tədqiqində rolu	58
2.2 Əta Tərzibaşının Məhəmməd Füzuliyə aid tədqiqatları	75
III FƏSİL. ƏTA TƏRZİBAŞI VƏ ÇAĞDAŞ İRAQ-TÜRKMƏN ƏDƏBİ HƏRƏKATININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	91
3.1 Müasir İraq-türkman ədəbiyyatı Əta Tərzibaşının tədqiqatlarında	91
3.2 Əta Tərzibaşının “Kərkük mətbuatı tarixi (1879-1985)” əsərində ədəbiyyat məsələləri	115
3.3 Azərbaycan – İraq-türkman ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrinin inkişafında Əta Tərzibaşının rolu	133
NƏTİCƏ	142
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	145

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bu gün İraqda yaşayan və özlərini türkmən adlandıran türklər tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycandan köçüb Mesopotamiyada yerləşmiş, bu torpaqları özlərinə vətən seçmişlər. Azərbaycan türkcəsində danışan türkmənlər daha çox İraqın şimal hissəsində - Kərkük və ətraf ərazilərdə məskunlaşsalar da, Ərbil, Tələfər, Bağdad, Kərbəla, Nəcəf, Hillə kimi böyük şəhərlərdə də yaşamaqdadırlar.

Bağdad və ətraf ərazilərin Ərəb xilafəti zamanından başlayaraq Səlcuqlar, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər kimi Azərbaycan dövlətlərinin sərhədləri daxilində olması, bir bayraq altında vahid mərkəzdən idarə edilməsi türkmənlərin öz soydaşları olan Azərbaycan türkləri ilə əlaqələrinin uzun müddət davam etməsinə imkan vermişdir. İraq türkmənlərinin dil, folklor, ədəbiyyat, adət-ənənə baxımından azərbaycanlılara yaxınlığı həm etnik bağlılıqdan, həm də tarixi, ictimai-siyasi şəraitdən asılı olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev 2000-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisinə müsahibə verərkən demişdir: *“Tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq türkmənləri bir bütövün parçalarıdır”* [157, s.4]. Azərbaycan tarixinə dərinədən bələd olan Ulu öndər İraq türkmənləri ilə Azərbaycan türklərinin eyni kökdən gəldiyini, eyni dildə danışdığını, vahid mədəniyyətin daşıyıcıları olduğunu yaxşı bilirdi. Buna görə də Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə İraqda yaşayan azərbaycanlılarla yaxından maraqlanmış, bizdən uzaq düşmüş soydaşlarımızla əlaqələrin bərpasına çalışmışdır. Ulu öndərin sərəncamları ilə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər planında türkmənlərə xüsusi diqqət ayrılmış, Azərbaycan nümayəndə heyətinin İraqa, İraq türkmənlərinin nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfərləri təşkil olunmuşdur. Bütün bunlar uzun müddət bir-birindən ayrı düşmüş eyni xalqın nümayəndələri arasında tarixi əlaqələrin bərpasına böyük töhfə vermişdir. Təbii ki, bu əlaqələrin yaranmasında ədəbiyyatın da böyük rolu olmuşdur [53].

Müasir türkman tədqiqatçıları da özlərini Azərbaycan xalqının bir parçası hesab edirlər. Türkman tədqiqatçısı Erşad Hürmüzlü yazır ki, kərküklülərin Azərbaycan xalqından heç bir fərqi yoxdur [192, s.55].

Bu gün müstəqil və güclü Azərbaycan dövləti öz sərhədlərindən kənarında yaşayan azərbaycanlıları daim diqqət mərkəzində saxlayır. Tarixən Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərazilərdə formalaşan zəngin ədəbi-mədəni irsin öyrənilməsi və təbliği günümüzün reallığına çevrilmişdir. Dərbənddən Təbrizə, İrəvandan Kərkükə qədər geniş ərazilərdə mövcud olan izlərimiz çoxəsrlik tariximizin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan İraq türkmanlarının öyrənilməsi Azərbaycan elmi qarşısında dayanan ən aktual məsələlərdən biridir. Son dövrlərdə ədəbiyyat, dil, folklor, tarix, və etnoqrafiya sahəsində İraq türkmanları ilə bağlı tədqiqatların intensivləşməsi məhz bu amillə əlaqədardır.

İraq türkmanları ilə Azərbaycan türklərinin eyni soykökdən gəldiyi, eyni dildə danışdıqları və eyni adət-ənənələrin, mədəniyyətin daşıyıcıları olduqları üçün İraq-türkman ədəbiyyatı da Azərbaycan ədəbiyyatının bir hissəsi kimi qəbul edilməlidir. XVI əsrin II yarısına qədər İraq ərazisində yaranan anadilli ədəbiyyat Azərbaycan ədəbiyyatının bir hissəsi olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə isə İraq-türkman ədəbiyyatına Osmanlı ədəbiyyatının təsiri açıq-aydın hiss olunmağa başladı. Bu proses XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

İstənilən yazılı ədəbiyyat folklor ənənələri üzərində yaranır və müxtəlif tarixi-siyasi şərait fonunda inkişaf edir. İraq-türkman ədəbiyyatı və onun nümayəndələri də anadilli ədəbiyyatın nümayəndələridir. Ərəb və Osmanlı türklərinin təsiri altında olmaları, sözsüz ki, türkmanların həyatına, dil və ədəbiyyatına təsirsiz ötürməmişdir. Lakin bu təsir İraq türkmanlarının dilini dəyişəcək, fərqli ədəbiyyat yaradacaq qədər güclü olmamışdır. Kərküklü alim Dr.Mustafa Ziya yazır ki, bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq İraq-türkman ədəbiyyatını “Türkiyədəki ədəbiyyatın əks-sədası” kimi göstərmişlər. Bu fikirdə olanlar xalq şeirini və sənətkarların bədii təfəkkürünü nəzərə almamışlar [98, s.10]. Son dövrlərdə aparılan elmi tədqiqatlar İraqda yaranan türkdilli ədəbiyyatın həm Azərbaycan ədəbiyyatının, həm də ümumtürk ədəbiyyatının önəmli

qolu olduğunu sübut etmişdir. Bu fakt İraq-türkman ədəbiyyatı və folklorunun XX əsrdə ən böyük tədqiqatçısı hesab edilən Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində öz əksini tapmışdır. Əta Tərzibaşı İraq türkmanlarının dili, ədəbiyyatı, folkloru, tarixi, musiqisi, mətbuatı, memarlıq abidələri ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatların müəllifidir.

Dissertasiya işində Əta Tərzibaşının İraq-türkman ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatları araşdırılmışdır. Bağdad və ətraf ərazilərdə yaranan anadilli ədəbiyyat Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarının əsas predmeti olmuşdur. Görkəmli alimin Qazi Bürhanəddin (1345-1398), İmadəddin Nəsimi (1369-1419), Cahənşah Həqiqi (1397-1467), Şah İsmayıl Xətayi (1487-1524), Məhəmməd Füzuli (1494-1556), Ruhi Bağdadi (XVI əsr-1605) və digər Azərbaycan şairləri ilə bağlı apardığı tədqiqatları sübut edir ki, İraq ərazisində yaranan klassik türkdilli ədəbiyyat Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu olub. Əta Tərzibaşının tədqiqatları nəticəsində İraq-türkman ədəbiyyatının tarixi, özünəməxsus xüsusiyyətləri, onun görkəmli şəxsiyyətləri, digər türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə qarşılıqlı əlaqələri öyrənilmişdir. Çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatının ən böyük tədqiqatçısı Əta Tərzibaşının antologiya xarakterli 13 cildlik “Kərkük şairləri” və 3 cildlik “Ərbil şairləri” əsərləri müasir İraq-türkman ədəbiyyatının öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bundan əlavə, görkəmli tədqiqatçının müxtəlif qəzet və dərgilərdə İraqda türkdilli ədəbiyyatla bağlı onlarla elmi-tədqiqat və elmi-publisistik məqaləsi işıq üzü görmüşdür. Bütün bu amilləri nəzərə alıb deyə bilərik ki, Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq görüşləri İraq ərazisində yaranan çoxəsrlik türkdilli ədəbi irsin öyrənilməsi və bu irsin Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu kimi tədqiq olunması baxımından olduqca aktualdır.

Dissertasiya işinin aktuallığını aşağıdakı konkret amillərlə əsaslandırmaq olar:

- Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti bu vaxta qədər müstəqil şəkildə tədqiqata cəlb edilməmiş, bu mövzuda sistemli araşdırma aparılmamışdır;
- Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq görüşləri ilk dəfə bu dissertasiya işində Azərbaycanşünaslıq kontekstində öyrənilmişdir;

- Klassik İraq-türkman ədəbiyyatının anadilli ədəbiyyat olması Əta Tərzibaşının bu istiqamətdə apardığı tədqiqatların öyrənilməsini zəruri edən amillərdən biridir;

- Əta Tərzibaşının İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Cahanşah Həqiqi, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Füzuli və Azərbaycan ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndələri ilə bağlı apardığı araşdırmalar Azərbaycanda bu sənətkarların həyat və yaradıcılıqlarının öyrənilməsinə yeni elmi-metodoloji dəyər gətirə bilər;

- Əta Tərzibaşının böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli irsi ilə bağlı apardığı araşdırmalar, konkret olaraq şairin doğum yeri və bu günə qədər tədqiq edilməmiş bəzi şeirlərinin öyrənilməsi Azərbaycan füzulişünaslığı üçün qiymətli mənbə rolunu oynaya bilər;

- Müasir İraq-türkman ədəbiyyatına klassik Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri Əta Tərzibaşının tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Problemin öyrənilməsi klassik Azərbaycan ədəbiyyatının təsir coğrafiyasının genişlənməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır;

- Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq görüşləri Azərbaycan – İraq-türkman ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrinin inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycanda İraq türkmanları ilə bağlı tədqiqatlar XX əsrin əvvəllərindən başlayır. Ə.M.Əhmədov (Əmin Abid) “Türk xalqları ədəbiyyatında “mani” növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri” [34] adlı məqaləsində ilk dəfə xoyrat və manilərlə Azərbaycan bayatılarını müqayisə etmişdir. Sonrakı dövrlərdə həm folklorşünaslıq, həm də ədəbiyyatşünaslıq üzrə tədqiqatlar daha da genişlənməmiş, Rəsul Rza, Məhəmmədhüseyn Təhmasib, Qəzənfər Paşayev, Kübra Quliyeva, Səkinə Qaybalıyeva və digər alimlərimiz bu istiqamətdə ciddi tədqiqatlar aparmışlar [73; 82; 95; 109]. Bu sahədə İraq-türkman ləhcəsi, folkloru və ədəbiyyatı üzrə mütəxəssis Qəzənfər Paşayevin xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. Akademik İsa Həbibbəylinin göstərdiyi kimi, Şərqi və Qərbi aləmdə yaxşı tanınan bu görkəmli alim İraq-türkman ədəbiyyatına dair sanballı əsərlərin müəllifidir [44, s.16]. Qəzənfər Paşayev İraq-türkman ədəbiyyatına dair “Kərkük şairləri”, “Füzulinin həyat və yaradıcılığına bir

baxış”, “Həsərət-vüsal yollarında”, “Əta Tərzibaşı və Azərbaycan–İraq ədəbi əlaqələri” adlı məqalələr dərc etdirmişdir [20; 101; 106; 193] O, Əta Tərzibaşının kitabları əsasında “Arzu-Qəmbər dastanı”, “Kərkük bayatıları” (Rəsul Rza ilə birgə), “Kərkük mahnıları”, “İraq-türkman atalar sözləri”, “İraq-Kərkük bayatıları”, “Kərkük folkloru antologiyası” kitablarını nəşr etdirmişdir [4; 50; 51; 63; 64; 65]. Professor Qəzənfər Paşayevin “Əta Tərzibaşının folklorşünalığ fəaliyyəti” adlı monoqrafiyası 2016-cı ildə Bakıda, 2017-ci ildə Ankarada işıq üzü görmüşdür. Bu monoqrafiyada müəllif görkəmli türkman aliminin folklorşünaslıq fəaliyyətini araşdırmışdır [96]. Qəzənfər Paşayev sonrakı dövrlərdə İraq-türkman yazılı ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlarını davam etdirmiş, 2019-cu ildə Əta Tərzibaşının 13 cildlik “Kərkük şairləri” və 3 cildlik “Ərbil şairləri” əsərləri əsasında “İraq-türkman poeziya antologiyası”nın I cildini [98], 2021-ci ildə isə Şəmsəddin Kuzəçinin ikicildlik “Kərkük şairləri” kitabı əsasında bu antologiyanın II cildini nəşr etdirmişdir [99]. 1986-cı ildə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında Qəzənfər Paşayevin Əta Tərzibaşı haqqında yazdığı oçerk öz əksini tapmışdır [15]. Professor Teymur Əhmədovun 2011-ci ildə çap olunan “XX əsr Azərbaycan yazıçıları: Ensiklopedik məlumat kitabı”nda Əta Tərzibaşının həyat və yaradıcılığına dair qiymətli oçerk verilmişdir [35]. İraq-türkman ədəbiyyatı ilə bağlı Elman Quliyevin ali məktəb tələbələri üçün yazdığı “Türk xalqları ədəbiyyatı” [74] dərsliyində də müəyyən məlumatlar yer almışdır. Anarın 2 cildlik “Min beş yüz ilin oğuz şeiri” adlı antologiyasında da İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndələrinin əsərləri öz əksini tapmışdır [1; 2]. 2011-ci ildə Səkinə Qaybaliyeva professor Qəzənfər Paşayevin rəhbərliyi ilə “Əbdüllətif Bəndəroğlunun ədəbi-elmi fəaliyyəti” adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası müdafiə etmişdir [72]. 2019-cu ildə İraq-türkman tədqiqatçısı Şəmsəddin Kuzəçinin “İraq mətbuat tarixi (1869-2019)” kitabı Azərbaycan dilində Bakıda nəşr olunmuşdur. Kitabda Əta Tərzibaşının jurnalistlik fəaliyyəti haqqında qısa məlumat öz əksini tapmışdır [69, s.58]. Şəmsəddin Kuzəçinin Əta Tərzibaşı haqqında yazdığı “Kərkükün milli tədqiqatçısı Əta Tərzibaşı” kitabı 2024-cü ildə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə Bakıda işıq üzü görmüşdür. “Ön söz”ün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli, redaktoru professor

Qəzənfər Paşayev olmuşdur. Əsər Azərbaycan dilinə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Səkinə Qaybalıyeva və Orxan İsayev tərəfindən uyğunlaşdırılmışdır [70]. 2024-cü ildə Əta Tərzibaşının 100 illik yubileyi münasibətilə AMEA Folklor İnstitutunun “Dədə Qorqud” jurnalının xüsusi nömrəsi görkəmli tədqiqatçıya həsr olunmuşdur [55].

Əta Tərzibaşının elmi fəaliyyəti Türkiyədə və İraqda yaşayan türkman tədqiqatçılar tərəfindən də araşdırılmışdır. Sübhi Saatçı, Mahir Naqib, Ərşad Hürmüzlü, Necat Kövsəroğlu, Şəmsəddin Kuzəçi və digərləri türkman tədqiqatçı ilə bağlı bir neçə məqalənin müəllifləridir [139; 140; 141; 150; 151; 159; 163; 172].

Lakin bütün bunlar Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətini tam əhatə etmir. Bu baxımdan Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq görüşlərinin sistemli və daha geniş şəkildə araşdırılması aktual hesab olunmalıdır.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Əta Tərzibaşının elmi irsi, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində yazdığı fundamental tədqiqat əsərləri təşkil edir. Bundan əlavə, dissertasiya işində İraq-türkman ədəbiyyatı ilə bağlı aparılmış tədqiqat işləri, Əta Tərzibaşının həyatı və elmi yaradıcılığı haqqında yazılmış əsərlər, irəli sürülmüş fikir və mülahizələr tədqiqatın predmeti kimi seçilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətini öyrənməkdir. Mövzunu tam və əhatəli tədqiq etmək üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

- İraq-türkman ədəbiyyatının formalaşması və inkişaf mərhələlərini müəyyən etmək;
- Əta Tərzibaşının İraq-türkman ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsində rolunu müəyyənləşdirmək;
- Alimin elmi məxəzlərə yanaşma tərzini və əldə etdiyi nəticələri dəyərləndirmək;
- Əta Tərzibaşının klassik və müasir İraq-türkman ədəbiyyatının spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyən etməsi ilə bağlı tədqiqatlarını sistemləşdirmək;
- Tədqiqatçı alimin Məhəmməd Füzuli irsi ilə bağlı tədqiqatlarında yeni yanaşma və aspektlərini müəyyən etmək;

- Alimin İraqda türkdilli mətbuatın tarixi ilə bağlı elmi fikirlərini dəyərləndirmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı tarixi-müqayisəli tədqiqat metodundan istifadə edilmişdir. Dissertasiya işinin yazılmasında tarixilik prinsipi əsas götürülmüşdür.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işi zamanı aşağıdakı müddəaların müdafiəsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin əsas hissəsini ədəbiyyat tarixi təşkil edir. Bu baxımdan Ə.Tərzibaşı ədəbiyyat tarixçisi kimi araşdırma predmeti olmuşdur;

- XIII-XIV əsrlərdə formalaşmağa başlamış İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının keçdiyi inkişaf mərhələlərinin müəyyən edilməsi və Əta Tərzibaşının bu istiqamətdə apardığı tədqiqatların dəyərləndirilməsi;

- Əta Tərzibaşının klassik İraq-türkman ədəbiyyatı və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində apardığı elmi tədqiqatların nəzəri-təcrübi imkanlarını nəzərdən keçirmək;

- Klassik İraq-türkman ədəbiyyatını Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu kimi dəyərləndirmək;

- Əta Tərzibaşının Məhəmməd Füzuli ilə bağlı tədqiqatlarında füzulişünaslığa dair yeni elmi-metodoloji yanaşmaları nəzərdən keçirmək;

- Müasir İraq-türkman ədəbiyyatının bəzi nümayəndələri ilə bağlı Əta Tərzibaşının mülahizələrini nəzərdən keçirmək;

- “Kərkük mətbuat tarixi” əsərinin çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatının İraqda nəşr olunan türkdilli mətbu orqanların fəaliyyəti fonunda tədqiq edilməsi;

- Əta Tərzibaşının azərbaycanlı alimlərlə əlaqələrini Azərbaycan – İraq-türkman ədəbi-mədəni və elmi əlaqələri fonunda nəzərdən keçirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin ilk dəfə sistemli və kompleks şəkildə araşdırılması və

bir sıra qənaətlərin əldə olunması ilə şərtlənir. İndiyədək mövzu ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıqda geniş həcmdə elmi tədqiqat işi aparılmamışdır.

Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin əsas hissəsini ədəbiyyat tarixçiliyi təşkil etdiyi üçün alim ilk dəfə bu dissertasiya işində ədəbiyyat tarixçisi kimi öyrənilmişdir. Ə.Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin müəyyən bir hissəsi İraq-türkman klassik ədəbiyyatı ilə bağlı olduğundan onun bu ədəbiyyatla bağlı elmi araşdırmaları sistemləşdirilərək tədqiqata cəlb edilmiş, İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsi ilə bağlı tədqiqatlarında coğrafi ərazi faktorundan əsas amil kimi yararlanması müəyyənləşdirilmişdir. Məhəmməd Füzuli irsi ilə bağlı tədqiqatları da İraq-türkman klassik ədəbiyyatına aid olduğundan, dissertasiya işində Əta Tərzibaşının dahi şairlə bağlı apardığı elmi araşdırmalar sistemləşdirilərək öyrənilmiş, onun mövzu ilə bağlı irəli sürdüyü yeni iddiaların aşkara çıxarılması böyük Azərbaycan şairinin İraq-türkman ədəbiyyatındakı rolunu daha dəqiq müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Əta Tərzibaşının əlyazma mətnləri üzərində apardığı tədqiqatlar dissertasiya işinə cəlb edilmiş və ilk dəfə Tərzibaşı mətnşünas alim kimi öyrənilmişdir.

Əta Tərzibaşının “Kərkük mətbuat tarixi (1879-1985)” əsərində ədəbiyyat məsələlərinin tədqiq edilməsi, mətbuatın İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafında rolu və müəllif tədqiqatçı kimi bu məsələlərə münasibətinin öyrənilmədi tədqiqat işinin yeniliklərindəndir. İlk dəfə dissertasiya işində müasir İraq-türkman ədəbiyyatının xeyli sayda nümayəndələri haqqında ilkin məlumatların Əta Tərzibaşıya aid olması müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Soykökü etibarilə Azərbaycan türkləri ilə eyni olan İraq türkmanlarının ədəbiyyatının öyrənilməsində dissertasiya işində əldə olunan nəticələrdən istifadə edilə bilər. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, İraq-türkman ədəbiyyatı Azərbaycançılıq kontekstindən araşdırılır və Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti İraqda yaranan anadilli ədəbiyyatın daha dərinədən öyrənilməsinə imkan verir.

Dissertasiyanın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, araşdırmanın müddəalarından xüsusi kurslarda, Azərbaycan–İraq-türkman ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrinin öyrənilməsində və pedaqoji fəaliyyətdə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasında təsdiq edilmişdir. Dissertasiya işinin mövzusunə uyğun olaraq məqalə və tezislər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil olan jurnallarda, respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli konfrans materiallarında dərc olunmuşdur [53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 143; 189].

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya 271608 işarə olmaqla, giriş – 15967 işarə, I fəsil (3 paraqraf) – 86689 işarə, II fəsil (2 paraqraf) – 73881 işarə, III fəsil (3 paraqraf) – 88788 işarə, nəticə - 6283 işarə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

ƏTA TƏRZİBAŞININ YARADICILIĞINDA TÜRKMAN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ İRSİNİN TƏDQIQI PROBLEMLƏRİ

1.1 İraq-türkman ədəbi mühiti: təşəkkülü və inkişaf mərhələləri

İraq ərazisində yaranan İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının təşəkkül tapması, əsasən XIII-XIV əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə müxtəlif ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıların bir bayraq altında birləşməsi, vahid, mərkəzləşmiş dövlətlər tərəfindən idarə olunması xalqın mədəni inkişafını da şərtləndirən əsas amillərdən idi. Azərbaycan əsilli türkmanların yaşadığı ərazilər də bu dövlətlərin sərhədləri daxilində idi və bu səbəbdən də Azərbaycanda cərəyan edən ictimai-siyasi və ədəbi proseslər türkmanlara da sirayət edirdi. Məhz belə bir siyasi-ictimai şəraitdə anadilli ədəbiyyat təşəkkül taparaq formalaşır, azərbaycanlı şairlər tərəfindən doğma dildə yeni-yeni sənət nümunələri ərsəyə gətirilirdi. XIII əsrdən etibarən Azərbaycanda cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələrin gedişatı anadilli ədəbiyyatın inkişaf etməsinə şərait yaratdı. Bu dövrdə digər türk xalqlarının da öz dillərində ədəbiyyatlarının formalaşması və genişlənərək inkişaf etməsi üçün əlverişli siyasi-ictimai imkanlar meydana gəldi. Ərəb-fars dilinin yazılı ədəbiyyatda uzun əsrlər boyu davam edən hökmranlığı da yeni yaranan siyasi-ictimai şəraitə uyğun olaraq tədricən sona çatır, öz yerini Azərbaycan türkcəsinə verirdi. Doğrudur, XIII-XIV əsrlərdə ərəb-fars dilində yazan bəzi şairlərə rast gəlinə də, ümumilikdə, anadilli şairlərin yaradıcılığı ön plana çıxırdı [8, s.25]. *“Həmin dövrdə Azərbaycan dilinin əhəmiyyətinin artması ilə əlaqədar gedən bu proses onun sürətli inkişafına, yüksək ədəbi dil səviyyəsinə çatmasına kömək etmişdir”* [86, s.177]. Əbdüləzəl Dəmirçizadə yazırdı ki, hələ X-XI əsrlərdə Azərbaycanda feodal şəhərlilər arasında yazışmağa ehtiyac yaranmış və bu ehtiyac səbəbindən Azərbaycan dili artıq XIII əsrdə işlək ədəbi dilə çevrilmişdi [32, s.99]. Bu da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir mərhələnin başlandığından xəbər verirdi.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan dilinin inkişafı həm onun daha geniş coğrafiyaya yayılmasına, həm də Azərbaycan türklərinin tarixən yaşadıkları ərazilərdə daha da

güclənməsinə imkan verdi. Həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf səviyyəsini bu dildə yazan şairlərin əsərlərindən aydın şəkildə görmək mümkündür. Təsadüfi deyil ki, məhz bu dövrdə anadilli ədəbiyyat özünün Nəsimi zirvəsinə yüksəlməyi bacardı.

Azərbaycan türkcəsinin Yaxın Şərqdə də hakim mövqedə olması və türkmanların Bağdad və ətraf ərazilərdə artan nüfuzu ədəbiyyatın da çiçəklənməsinə rəvac verdi. Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi də belə bir tarixi şəraitdə yazıb-yaradaraq İraq-türkman ədəbiyyatının folklordan gələn anadilli ənənələrini yazılı ədəbiyyata gətirdi. Ümumiyyətlə, şifahi xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyata təsiri təkzibedilməzdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının zənginliyi türkdilli yazılı poeziyamızın yaranmasına və formalaşmasına da təsir göstərmişdi [13, s.7]. Bunu təkcə Nəsimi yaradıcılığında deyil, Azərbaycan dilində əsərlər yazmış digər orta əsr şairlərimizin yaradıcılığında da görmək olar.

İmadəddin Nəsimini İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının ilk nümayəndəsi hesab edənlər kifayət qədərdir. Tanınmış türkman şairi və tədqiqatçısı Əbdüllətif Bəndəroğlu İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının ilk nümayəndəsi kimi Nəsiminin adını çəkərək yazır ki, türkmanların İraqa köç etməyə başlamasından 7 əsr sonra yazılı ədəbiyyatda İmadəddin Nəsimi əl-Bağdadinin yaradıcılığı ortaya çıxdı. Nəsimiyə qədər iraqlı türkman şair və yazarların varlığı öz təsdiqini tapmayıb [23, s.8-9]. Nəsimiyə qədər İraq-türkman ədəbiyyatında Azərbaycan dilində yazıb-yaradan şairin olub-olmaması tədqiqatçıları düşündürən əsas məsələlərdən biridir. Dr.Şəmsəddin Kuzəçi yazır ki, türkmanların İraqdakı ilk dövrlərə aid yazılı əsərləri müəyyən edilməyib. Nəsimi, Füzuli və Ruhi kimi sənətkarlardan əvvəlki dövrlərdə yaşamış şairlərin şeir və "Divan"ları ortada yoxdur. İmadəddin Nəsimi əl-Bağdadinin yaşadığı dönmə qədər heç bir türkman şair və yazarının yetişdiyi təsbit edilməyib [149, s.15]. Göründüyü kimi, Əbdüllətif Bəndəroğlu və Şəmsəddin Kuzəçi Nəsimidən öncə İraq türkmanları arasında yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin olub-olmaması ilə bağlı suala qəti şəkildə cavab vermir. Əgər Ş.Kuzəçi İraq-türkman ədəbiyyatında Nəsimidən əvvəl heç bir sənətkarın olmadığını yazırsa, Ə.Bəndəroğlu Nəsimiyə qədər böyük şairlərin yetişdiyini, lakin kimliklərinin müəyyən olunmadığını qeyd edir. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının

İmadəddin Nəsimi ilə başlanması fikri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da mövcud olub. Yusif Vəzir Cəmənzəminli “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərində Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının Nəsimi ilə başladığı fikrini irəli sürmüşdür [31, s.123]. Fikrimizcə, XIII-XIV əsrə qədər ortaq dil və ədəbiyyat türk xalqlarına məxsus konkret sənətkarların bir-birindən seçilməsi imkanını məhdudlaşdırır. Bu səbəbdən Nəsimiyə qədər İraq ərazisində Azərbaycan türkcəsi ilə yazıb-yaratmış hər hansı bir sənətkarın adını çəkmək tədqiqatçılar üçün çətinlik yaradır. İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının Nəsimi ilə başlanması fikrini irəli sürənlər onun ana dilində yazıb-yaratmasını əsas götürürlər. Lakin görkəmli İraq-türkman tədqiqatçısı Əta Tərzibaşı isə İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsinə bir qədər fərqli yanaşır. O, dil amilindən daha çox coğrafi ərazi amilinə üstünlük verir. Akademik İsa Həbibbəyli yazılı ədəbiyyatın başlanması xüsusunda yalnız ana dilində yaranan ədəbiyyat faktorunun əsas götürülməsinin dünyada qəbul edilmiş elmi düşüncədə öz təsdiqini tapmış obyektiv məntiqə heç cür uyğun olmadığını yazır [43, s.141]. Bu baxımdan Əta Tərzibaşının problemə elmi yanaşması daha düzgün və məntiqli hesab olunmalıdır. O, İmadəddin Nəsimini İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının əsas nümayəndələrindən biri hesab etsə də, yazılı ədəbiyyatın Nəsimi ilə başlaması fikrindən uzaqdır. Əta Tərzibaşı “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış” adlı məqaləsində yazır: “..... *türkman şairi Nəsimi hürufigilik məzhəbinin öndərliyini etdiyi kimi, İraqda türkman ədəbiyyatında yeni bir cığır açaraq, bu ədəbiyyatın da zamanında baş mütəssili olmuşdur*” [129, s.127]. Əta Tərzibaşı haqlı olaraq hadisələrə daha geniş prizmadan yanaşır. O, “İraqda Türkman ədəbiyyatı tarixinin başlanğıcına dair araşdırmalar” adlı məqaləsində qeyd edir ki, Abbasilər dönəmində bir qisim türkman soylu şair dədələrinin dilində deyil, ərəb dilində şeirlər yazmışdır [175, s.4]. XIII-XIV əsr şairlərinə gəldikdə isə Ə.Tərzibaşı Əbdülqədir Marağayi, Qazi Bürhanəddin, Müzəffərəddin Cahanşah Həqiqi kimi şairləri də İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının nümayəndələri kimi təqdim edir [129, s.127]. Alimin azərbaycanlı şairlərini türkman ədəbiyyatının nümayəndələri hesab etməsi məntiqə uyğundur. Çünki XIV əsrdə Qafqazda, Yaxın Şərqdə və Şərqi Anadoluda yaranan anadilli ədəbiyyat bütöv Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi idi.

Fikrimizcə, Nəsiminin Bağdadda və yaxud Şirvanda doğulması bu şairin Azərbaycan və İraq ərazisində yaranan vahid ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri olması həqiqətini dəyişmir. Əbdüllətif Bəndəroğlu Bağdadda nəşr etdirdiyi “İmadəddin Nəsimi əl-Bağdadi. Araşdırma və seçilmiş şeirləri” kitabında yazır ki, şairin harada doğulması ilə bağlı mübahisələr, müxtəlif iddialar o qədər də əhəmiyyətli deyil. Çünki İmadəddin Nəsimi bütün türk dünyasının şairidir [21, s.12].

Məlumdur ki, hər bir şair özündən əvvəlki ədəbiyyat ənənələrinin təsiri altında yetişir. İstənilən halda Nəsimi kimi bir dühanın yetişməsi üçün münbit şərait, əlverişli ədəbi və mədəni mühit olmalı idi. Bu baxımdan XIII-XIV əsrlərə qədər İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini, bu ədəbiyyatın nümayəndələrinin kimlər olduğu müəyyən edilməlidir. Türkmanların İraq ərazisində VII əsrdən etibarən məskunlaşdığını nəzərə alsaq [3, s.77; 46, s.8-9; 75, s.24; 112, s.22-23; 140, s.8; 167, s.39;], arada olan 600-700 il ərzində şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yanaşı, yazılı ədəbiyyat nümunələri də meydana gəlməli və bu tendensiya inkişaf edərək Nəsimi və Füzuli yaradıcılığı ilə pik səviyyəyə çatmalı idi. İraq-türkman ədəbiyyatında Nəsimiyə qədər hər hansı bir sənətkarın müəyyən edilməməsi böyük şairin İraq ərazisində doğulması faktını da şübhə altına alır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin XIII-XIV əsrlərdən əvvəlki dövrlərinə nəzər saldıqda, İmadəddin Nəsimi kimi bir şairin təsadüfən meydana çıxmadığını, anadilli İraq-türkman ədəbiyyatının məhz bu dövrdə birdən-birə təşəkkül tapmadığının şahidi oluruq. *“Məlumdur ki, islam dini ərəbləri vahid bir dövlət halında birləşdirdikdən sonra onlar geniş istilaçılıq fəaliyyətinə başlayır və az bir zaman içərisində Çin sərhədlərindən tutmuş İspaniyaya qədər böyük bir ərazini tuturlar. Beləliklə, müxtəlif ictimai, iqtisadi, mədəni inkişaf yolu keçmiş bir çox xalqlar vahid dövlətin tərkibində birləşirlər”* [79, s.5]. Bağdad şəhəri Xilafətin paytaxtı olduqdan sonra təkcə imperiyanın deyil, ümumilikdə Şərqi mədəniyyət və ticarət mərkəzinə çevrilir. Digər ölkələrdən olduğu kimi, Azərbaycandan da elm və ədəbiyyat adamları Bağdada üz tutur, bu şəhərin ədəbi-mədəni həyatına qaynayıb qarışır və Şərqi elmi, ədəbi, fəlsəfi fikir tarixində əhəmiyyətli rol oynayırdılar. Müxtəlif illərdə Bağdada səfər edən azərbaycanlı alim, şair

və sənətkarların bəziləri bu şəhərdə məskunlaşaraq öz yaradıcılıqlarını davam etdirirdilər. Bunlardan Əbu əl-Qənaim əl-Azərbaycani Bağdadda məşhur ilahiyyatçı alim olan Əbu İshaq Şirazidən dərs almış, Əbu Bəkr Urməvi isə “Nizamiyyə” mədrəsəsində dərs demişdir. XII əsrdə məşhur olan və “Bağdad fəqihisi” kimi tanınan Əbu Ömər əl-Dərbəndi də bir müddət Bağdadda yaşamışdır [79, s.77]. XII əsrin digər bir məşhur azərbaycanlı alimi Bədzəddin Əbülmüəmmar İsmayıl Təbrizi də Bağdad və ona yaxın ərazilərdə fəaliyyət göstərmişdir. Məhəmmədəli Tərbiyət “Danışməndani-Azərbaycan” adlı təzkiyəsində yazır: “*Bədzəddin Əbülmüəmmar İsmayıl Təbrizi hədis bilən, Quranı əzbər oxuyan və hamının inam və rəğbətini cəlb edən bir şəxs idi. O, hicri-qəməri 550 (1155)-ci ildə anadan olmuş, Ərbildə hədis danışan şeyxlərə başçılıq etmişdir. Tatarlar Ərbili aldıqda o, Hələb şəhərinə getmiş və orada hicri-qəməri 636-cı il Cümədəl-əvvəl ayında (1238, dekabr) vəfat etmişdir*” [82, s.45]. Məhəmmədəli Tərbiyət öz əsərində Bağdad mühiti ilə yaxın əlaqələri olan Yunis ibn Müzəffərin, Ətiq Şirvaninin, Xətib Təbrizinin adını çəkir. Azərbaycanlı alim və ədiblərin Bağdadla olan sıx əlaqələri vaxtilə Azərbaycandan İraqa köçmüş türkmənlərə də təsirsiz ötürmüşdü. Bütün bunlar bizdə İraq-türkmən ədəbiyyatının Nəsimiyə qədərki durumu haqqında az da olsa təsəvvür formalaşdırır. Aydın olur ki, hələ XIV əsrə qədər Bağdadda azərbaycanlı alim və şairlər kifayət qədər nüfuz qazanmış, İraqda yaşayan türkmənlər elmə, təhsilə çox ciddi yanaşmışlar. Bütün bu proses qısa bir müddətdən sonra anadilli ədəbiyyatın təşəkkül tapması ilə nəticələnmişdir.

İraq-türkmən yazılı ədəbiyyatının ən önəmli dövrü XVI əsrə təsadüf edir. Bu yüzillikdə Bağdad bir şəhər kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamağı bacarmış və ədəbi mühitin mərkəzinə çevrilmişdir. İraq-türkmən ədəbiyyatının XVI əsr mərhələsi daha çox Bağdad ədəbi mühiti çərçivəsində öyrənilir. Həmin dövrdə Bağdad ədəbi mühitini daha dərinləndirən anlamaq üçün XVI yüzildə Bağdad şəhərinin və ətraf ərazilərin ictimai-siyasi və mədəni həyatına qısa da olsa nəzər salmaq vacibdir. Əsrin əvvəllərində Səfəvilərin, daha sonra Osmanlıların hakimiyyəti altında olan Bağdadda sadəcə insanların vəziyyəti heç də ürəkəçən deyildi. “*Osmanlılar şiələri, Səfəvilər isə sünniləri kafir elan etmişdilər. Bu siyasət hər iki dövlətin hakim dairələrinə işğal edilmiş ərazilərdə yaşayan əhalini*

qarət etməyə “qanuni” əsas verirdi” [14, s.406]. İki böyük türk dövləti arasında davam edən aramsız müharibələr, heç şübhəsiz, sadə xalqın həyat tərzinə də təsirsiz ötüşmürdü. Osmanlıların hakimiyyəti zamanı Bağdad və ətraf ərazilərdə yaşayan əhalinin güzəranı daha da ağırlaşmışdı. Bütün bunlar ədəbiyyata mənfi təsir göstərsə də, onun inkişafına mane ola bilmədi. XVI əsrdə Bağdad ədəbi mühitində Məhəmməd Füzuli, Ruhi Bağdadi, Şəmsi Bağdadi, Əhdi Bağdadi və s. sənətkarlar yetişdi.

XVI əsr İraq-türkman yazılı ədəbiyyatında yeni bir mərhələ açılmış oldu. Bu dövrə qədər İraq-türkman ədəbiyyatının təşəkkülündən və XIII-XIV əsrlər mərhələsindən danışdıqsa, XVI əsrdə oturmuş və özünəməxsus xüsusiyyətlərə sahib olan, əsasən Azərbaycan türkcəsinin hakim olduğu bir ədəbi mühitdən söhbət açacağıq. Əbdülzəl Dəmirçizadə həmin dövrdə Azərbaycan dili barədə tədqiqatlarında yazırdı ki, bu dil maddi-ictimai zəminə malik olduğuna görə, ərəb və fars dillərinə nisbətən daha sürətlə inkişaf edirdi [32, s.177]. Bu dövrdə Azərbaycan dilində ədəbiyyat nümunələri də yaranır, nəticədə ədəbi dil formalaşaraq ərəb və fars dilləri ilə müqayisədə üstünlük əldə edirdi. Türkmanların danışdığı dili Azərbaycan türkcəsi olduğu üçün Bağdad və ətraf ərazilərdə yaranan ədəbiyyat da Azərbaycandilli idi. Təsadüfi deyil ki, görkəmli dilçi alimlər Azərbaycan ədəbi dili tarixindən danışarkən XV-XVI əsr ədəbi dilimizdə Cənubi Azərbaycan və Bağdad (Kərkük) şivə xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyini göstərmiş, İraq-türkman ləhcəsini Azərbaycan dilinin Cənub qrupuna Təbriz, Ordubad, Naxçıvan və İrəvan dialekt və şivələri sırasına daxil etmişlər [85, s.303].

“Coğrafi ərazi anlayışına sığışdırılması imkansız olan Azərbaycan ədəbiyyatı Bağdad kimi mühüm elm, mədəniyyət mərkəzində həm də sanki bir ədəbi proses, bir mərhələ kimi mövcud olmuşdur” [89, s.3]. XVI əsr İraq-türkman ədəbiyyatının yeni mərhələsinin başlanğıcı kimi özündən əvvəlki mərhələdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. XIII-XIV əsrlərdə mövcud olan anadilli ədəbiyyatda dini təriqət görüşləri əsas yer tuturdu, XVI əsrdə ilahi eşq və məhəbbət lirikası ön plana çıxmış, poetik ənənələr daha da təkmilləşmişdir. XVI yüzildə meydana gələn sənət nümunələri dil baxımından da xeyli fərqlənirdi. *“Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili daha da təkmilləşir, inkişaf edir, xarici təsirlərdən təmizlənməyə və zənginləşməyə başlayırdı. Azərbaycan*

şair və yazıçıları ana dilində əsərlər yazmaqla yanaşı, başqa dillərdə olan əsərləri də Azərbaycan dilinə tərcümə edir və onlara şərhlər yazırdılar” [8, s.675]. İstər Azərbaycanda, istərsə də azərbaycanlıların yaşadığı digər ərazilərdə yaranan ədəbiyyat sırf Azərbaycan türkcəsində idi. XVI-XVII əsrə qədər İraqda yaranan klassik ədəbiyyat Azərbaycan dilində idi. Dr.Suphi Saatçı XVI əsrə qədər İraq-türkman ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan türkcəsində olduğunu yazır [166, s.16]. Fikrimizcə, İraq ərazisində yaranan anadilli ədəbiyyatın yalnız XVI əsrin II yarısına qədər mövcud olması fikri doğru deyildir. Düzdür, XVI əsrin ortalarından başlayaraq İraq-türkman ədəbiyyatına Osmanlı ədəbiyyatının ciddi şəkildə təsir göstərdiyi danılmaz həqiqətdir. Lakin bütün dövrlərdə bir çox türkman şairləri öz əsərlərində yalnız Azərbaycanda işlənən sözlərdən istifadə etmişdilər ki, bu da Azərbaycan türkcəsinin hələ də İraq-türkman yazılı ədəbiyyatında işləndiyini sübut edir. Bu hala xalq şeir üslubunda yazıb-yaradan şairlərin yaradıcılığında daha çox təsadüf edilir.

1534-cü ildə Bağdadın osmanlılar tərəfindən tutulması ilə bu ərazilərə Osmanlı türkcəsi də nüfuz etməyə başladı. *“XVI yüzilə qədər İraqda türkcə ədəbi mətnlər Azəri ləhcəsində olduğu halda, XVI yüzilin ikinci yarısından sonra yazılı ədəbiyyatın Osmanlı türkcəsinin təsiri altında qalaraq dildəki sadələşmə meyilləri 1975-ci ilə qədər sürdü”* [133, s.21]. Lakin türkmanların məişət dili Azərbaycan türkcəsi olduğu üçün Bağdad və ətraf ərazilərdə yaranan ədəbiyyata Azərbaycan dilinin təsiri uzun müddət davam etdi.

Əta Tərzibaşı da XVI əsr İraq-türkman ədəbiyyatını tədqiq edərək bu dövr ədəbiyyatına Azərbaycan və Osmanlı türkcəsinin təsir etdiyini, türkmanların əsasən Azəri ləhcəsindən istifadə etdiyini, bəzi şairlərin isə Osmanlı tərzində sənət nümunələri yaratdığını qeyd edir [129, s.129].

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı təkcə XVI əsr ədəbiyyatının deyil, ümumilikdə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının zirvəsi hesab olunur. İraq-türkman ədəbi mühitinin yetişdirdiyi dahi Füzuliyə özündən əvvəlki Azərbaycan şairlərinin, əsasən də İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının müəyyən təsiri olmuşdur. Bu münasibətlə Məhəmməd Fuad Köprülüzadə yazırdı ki, iki əsrə yaxın Füzuli də daxil olmaqla bütün Azərbaycan şairləri onu (Nəsimini) özlərinə başçı bilirdilər [67, s.17]. Məhəmməd Füzulinin Nəsiminin

“İmiş”, “Neylərəm”, “Oynar”, “Arzular” rədifli qəzəllərinə nəzirə yazması da şairin özündən əvvəl yaşamış sənətkarın ədəbi irsindən faydalandığını sübut edir [103, 53-55]. Lakin Füzulinin də yaradıcılığının təsiri özündən sonrakı şairlərə uzun əsrlər boyu davam etmiş, təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı yox, demək olar ki, bütün Şərq klassik ədəbiyyatı bu təsirdən çıxma bilməmişdir. Mövzu ilə bağlı akademik Həmid Araslı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” adlı tədqiqat əsərində yazır: “Füzuli bütün Bağdad şairlərinin deyil, bəlkə özündən əvvəl yaşamış olan Azərbaycan şairlərinin hamısının ədəbi irsini mənimsəyib, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində qəzəl janrını elə bir səviyyəyə yüksəltdi ki, ondan sonra gələn şairlər əsrlərcə onu təqlid etmək, mərhum C.Cabbarlının dediyi kimi “onu ötmək deyil, ona çatmaq uğrunda” mübarizə aparır. Lakin qəzəl sahəsində Füzuli səviyyəsində duran sənətkar yetişə bilmədi” [3, s.82]. Türkiyəli alim Fuad Köprülü isə Füzulinin təkcə Azərbaycan deyil, Osmanlı ədəbiyyatına da böyük təsir göstərmiş olduğunu xüsusi vurğulayır [67, s.34].

XVI əsr İraq-türkman ədəbiyyatında yaranan ənənə XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər davam etdi. Bu əsrlərdə İraqda yaranan türkdilli ədəbiyyatda qəzəl aparıcı yer tuturdu. Şairlər Füzuli yaradıcılığının təsirindən çıxma bilmir, onun ədəbiyyata, əsasən də qəzəl janrına gətirmiş olduğu ənənələrə sadıq qalırdılar. Əbdüllətif Bəndəroğlu yazırdı ki, Füzulidən sonra İraq-türkman ədəbiyyatına göz atsaq görərik ki, yazar və şairlərimizin çoxu divan ədəbiyyatımızın təsiri altında qalmışdılar [23, s.13]. Bu səbəbdən XVI-XIX əsrləri İraq-türkman ədəbiyyatının eyni mərhələsinə aid etməyimiz daha doğru olar. XVIII-XIX əsrlərdə Əbdürrəzaq Növrəs Qədim, Mustafa Bədri, Müfti Bəkir, Şeyxoğlu, Qasimi, Məhəmməd Novruz, Hacı Abdullah Safi, Əsəd Naib və digər bu kimi ədiblər meydana çıxsada da, onlar İraq-türkman ədəbiyyatında yeni bir mərhələ yarada bilmədilər. Yaradıcılıqları XVI əsr ənənələrindən kənara çıxmadı. Sadəcə olaraq bu əsrlər aralığında yaranan ədəbiyyat nəsr əsərlərinin meydana gəlməsi ilə xarakterizə oluna bilər. “Yuxarıda haqqında danışdığımız şəxslərdən başqa, Molla Abdullah Təbibəoğlu, Osman Sıddık, Həsən Hüsni, Abdullah Vəcihi və digər nasirlər də öz əsərləri ilə İraq-türkman ədəbiyyatını xeyli zənginləşdirmiş, nəsr ənənələrini davam etdirmişlər” [62, s.446]. Lakin yazılan nəsr əsərlərinin böyük əksəriyyəti bədii ədəbiyyat nümunəsi

deyildi. Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” əsərində bu dövrdə yaşayıb-yaratmış şairlərin yaradıcılığını dərinlən tədqiq etmişdir. Tədqiqatla tanış olarkən aydın olur ki, İraq-türkman ədəbiyyatı nümayəndələri XVIII-XIX əsrlərdə də qəzəl yazmağa daha çox əmək sərf etmiş, digər janrlara o qədər də maraq göstərməmişlər.

XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu dövrdə yazıb-yaradan türkman şairlərindən Xıdır Lütfi, Hicri Dədə, Piryadi Ömər Ağa Fevzi, Məhəmməd Sadıq, Əsəd Naib, Cəlal Rza, Tofiq Cəlal Orxan, Nazim Rəfiq Qoçaq, Osman Məzlum və digərləri ədəbiyyatın genişlənməsinə, müxtəlif janr və mövzularla inkişaf etməsinə nail olmuşlar. XX əsrdə İraq-türkman ədəbiyyatında yeni fikirlər, janr və cərəyanlar formalaşmağa başlayırdı ki, bu da yazılı ədəbiyyatı klassik ənənələrin təsirindən azad etmiş olurdu. Əbdüllətif Bəndəroğlu mövzuyla əlaqədar yazırdı: *“Divan şeirimiz divan şeirimizin ustalarının əlində gəlişərək əski tərzdə yazılan tipdən uzaqlaşmağı və yeniliyə doğru yön almağı bacara bilməmişdir”* [23, s.114].

Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə nəzər saldıqda XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatı və bu ədəbiyyatın nümayəndələri ilə bağlı çox sayda elmi-tədqiqat məqalələri yazdığıнын şahidi oluruq. Onların arasında “Nazim Rəfiq Qoçaq”, “Gənclərimizdə aranan vəsflər”, “Molla Sadıqdan xatirələr”, “İnayət Qoçaq”, “Yeni şeir üzərinə”, “Hicri Dədədən xatirələr”, “Seyfəddin Biravçı”, “Heca vəznü və gənc şairlərimiz” və s. məqalələrin adını çəkə bilərik. Əta Tərzibaşı İraq türkmanları arasında nüfuzlu ədəbiyyatşünas alim kimi tanındığı üçün dövrün şair və yazıçıları tez-tez onu ziyarət edir, fikir mübadiləsi aparırdılar. Əta Tərzibaşının müasir İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndələri ilə birbaşa ünsiyyətdə olmasını, onlarla fikir mübadiləsi aparmasını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, onun müasir ədəbiyyatla bağlı apardığı tədqiqatlar böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. XX əsrdə türkman şairləri arasında böyük populyarlıq qazanan heca vəznü ilə bağlı 1964-cü ildə yazırdı: *“Tarixi gəlişməsinü tamamlayan əruz yerini özbaşına (sərbəst) şeirə verdiyi bu zamanda əski xalq şeirinin sevimli vəznü hecanın gənc şairlərimiz arasında yenidən canlanmağa başladığını görməklə sevinc duymaqdayıq. Heca şeirimizin özəlliklərinə uyğun gələn və xalq tərəfindən tamamilə mənimsənilən milli bir vəznüdir”* [129, s.107].

XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatında sərbəst şeir də önəmli yer tutur. Adı kimi müəllifinə də öz hisslərini bürüzə verməkdə sərbəstlik verən bu şeir şəkli digər vəznlər kimi şairi müəyyən standart ölçü qarşısında qoymur. Bu baxımdan İraq-türkman ədəbiyyatının müasir dövrü sərbəst şeirin daha da inkişafına və genişlənməsinə şərait yaradır. Bu şeir müasir zamanın tələblərinə uyğun şəkildə yaranmışdır. XX əsrdə iraqlı türkman şair və yazıçıların Azərbaycan, Türkiyə, Avropa və ərəb ölkələrinin ədəbiyyatları ilə daha dərinə tanış olmaları, bu ədəbiyyatlarda cərəyan edən hadisələri yaxından izləmək imkanları, ədəbi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi digər şeir vəznləri ilə müqayisədə daha gənc olan sərbəst şeirin İraq-türkman ədəbiyyatına ayaq açmasına imkan verdi.

İstənilən sahədə olduğu kimi ədəbiyyatda da yeniliklər birmənalı qarşılanmır. Bu baxımdan sərbəst şeir də istisna deyil. Əta Tərzibaşı sərbəst şeiri “özbaşına şeir” adlandırmış, 1965-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisində nəşr etdirdiyi məqalədə isə bu şeir növünü kəskin tənqid edərək “saçma şeir” ifadəsindən istifadə etmişdir [129, s.177]. Lakin sonralar sərbəst şeirə olan münasibəti dəyişmiş, əsasən də Əbdülxaliq Bayatlının şeirlərindən zövq aldığını yazmışdır [98, s.29].

İraq-türkman ədəbiyyatında nəsr yaradıcılığının inkişafı da XX əsrə təsadüf edir. Nəsr yaradıcılığı iraqlı türkmanlar arasında nəzm qədər geniş yayılmasa da, kifayət qədər ciddi hekayə, povest və romanlar yazılıb ərsəyə gətirilir. İlk roman Xeyrəddin Farukinin gənc yaşlarında yazdığı “Qadın qəlbi” əsəridir. Roman 1915-ci ildə yazılsa da, çox sonralar nəşr edilmişdir. İraq-türkman ədəbiyyatında ilk hekayənin yazılması da XX əsrin əvvəllərində təsadüf edir. “Maarif” dərgisində 1913-cü ildə yayımlanan Məkki Ləbibin “Gözlük” hekayəsi İraq-türkman ədəbiyyatında ilk hekayə sayılır [133, s.22]. Zaman keçdikcə İraq türkmanlarının nəsr yaradıcılığı artan xətt üzrə inkişaf etdi və ədəbiyyatda “Göktəpə”, “Kərkük, səni yazdım”, “Kemik çiftliyi” və s. bu kimi maraqlı obrazları və süjet xətti ilə seçilən romanlar meydana gəldi.

Müasir İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafında mətbuat da önəmli rol oynamışdır. XIX əsrin sonlarında İraqda mətbuatın yaranması bir müddət sonra türkmanların kompakt şəkildə yaşadığı Kərkükdə də qəzet və jurnalların nəşrinə təkan vermiş oldu.

Artıq həmin dövrdə İraq-türkman ədəbiyyatının əsas simaları sayılan Hicri Dədə, Osman Məzlum, Məhəmməd Sadiq, Xıdır Lütfi və digər şairlər öz əsərlərini Kərkükdə işıq üzü görən müxtəlif qəzet və dərgilərdə dərc etdirməyə başladılar. XX əsr İraqda türk dilində nəşr olunan mətbu orqanların səhifələrinə nəzər salmaq, İraq-türkman ədəbiyyat haqqında ümumi rəy formalaşdırmağa və fikir söyləməyə kifayət edir. Şübhəsizdir ki, İraq-türkman ədəbiyyatının tədqiq olunaraq öyrənilməsində türkdilli mətbuat orqanlarının misilsiz rolu vardır.

Yuxarıda yazdıqlarımızı ümumiləşdirib belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, İraq-türkman yazılı ədəbiyyatı 3 əsas mərhələyə bölünür:

I mərhələ: VII əsrdən XIV əsrə qədər olan dövr. Bu mərhələdə İraq ərazisində məskunlaşan türkmanlar şifahi xalq ədəbiyyatı yaratmaqla yazılı ədəbiyyatın da yaranmasına zəmin hazırlamış, XIII-XIV əsrlərdə bu proses daha da sürətlənərək İmadəddin Nəsimi kimi şairin meydana çıxmasına imkan vermişdir. *“Tədqiqatlar şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələri ilə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan şeiri arasında neçə-neçə səsleşmələr, nöqtələr, bağlar aşkar etmişdir”* [41, s.37]. İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının təşəkkül tapıb formalaşmasında şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yanaşı, Bağdad ədəbi-mədəni mühiti də başlıca rol oynamışdır. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin yaranması və inkişafı da ədəbiyyata təsirsiz ötüşmədi. İraq ərazisində türkmanlar tərəfindən yaradılan yazılı ədəbiyyat Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu idi və zaman keçdikcə bu ədəbiyyat daha da inkişaf edərək genişləndi [61, s.217]

II mərhələ XVI əsrdən XIX əsrə qədər olan geniş bir dövrü əhatə edir. XVI əsr İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının inkişaf edərək ən yüksək səviyyəyə çatdığı dövrüdür. Füzuli kimi dühanın yetişməsi ilə ədəbiyyat yeni bir mərhələyə qədəm qoymuş və divan ədəbiyyatı ənənələri XIX əsrə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə Bağdadın siyasi və mədəni mərkəz kimi inkişaf etməsi də ədəbiyyata təsir etmiş oldu. Məhz belə bir ictimai-siyasi hadisələr fonunda İraq ərazisində Azərbaycan ədəbiyyatı Füzuli zirvəsini fəth etdi. XVI əsr Bağdad mühitində yetişən digər şairlər də klassik İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafında müstəsna rol oynamış oldular. Sonrakı əsrlərdə İraq-türkman ədəbiyyatında siyasi və ictimai şəraitə uyğun olaraq müxtəlif yeniliklər diqqəti cəlb etsə

də, bunların heç biri ədəbiyyatda yeni bir mərhələ yaradacaq səviyyədə olmamışdır. II mərhələdə Füzuli ilə yanaşı Ruhi Bağdadi, Şəmsi Bağdadi, Məhəmməd Füzulinin oğlu Fəzli, Əhdi Bağdadi, XVIII-XIX əsrlərdə Növrəs Qədim, Abdullah Safi, Əbdürrəhman Halis Tələbani kimi şəxsiyyətlər yetişmişdir [61, s.217]. Osmanlı ədəbiyyatının İraq-türkman ədəbiyyatına təsiri də məhz bu mərhələdən başlamışdı.

III mərhələ: XX əsrin əvvəllərindən bu günümüzdə qədər olan dövrdür. Müasir zamanın tələblərinə uyğun olaraq İraq-türkman ədəbiyyatı inkişaf edərək yeni janrlar, ədəbi növlərlə daha da zənginləşdi. Bu mərhələdə poeziya yenə aparıcı rola malik olsa da, ədiblər nəsr əsərlərinə də kifayət qədər yer ayırırlar. Demək olar ki, İraq-türkman ədəbiyyatında XX əsrin 40-cı illərinə qədər rast gəlmədiyimiz sərbəst şeir, eləcə də povest, roman və dram əsərlərinin böyük əksəriyyəti məhz XX-XXI əsrdə yazılmağa başladı. Sonuncu mərhələdə İraq-türkman ədəbiyyatı həm mövzu, həm də janr baxımından genişliyi, çoxşaxəliliyi ilə seçilir, şair və yazıçılar xalqın milli hiss və duyğularını ədəbiyyatda əks etdirə bilirlər [61, s.217].

Məhz İraq-türkman ədəbiyyatında III mərhələ adlandırdığımız XX əsrdən bu günə qədər olan zaman kəsiyində mətbuatın yaranması ilə publisistika janrı da yaranıb inkişaf etdi. Müxtəlif qəzet və jurnallarda türkman ziyalılarının ayrı-ayrı mövzuları özündə ehtiva edən məqalələri dərc olunmağa başladı.

İraq-türkman ədəbiyyatının inkişaf mərhələlərini diqqətlə tədqiq etdikdə məlum olur ki, İraq ərazisində yaranan və müəyyən inkişaf yolu keçən ədəbiyyat əsasən anadilli ədəbiyyatdır [60, s.269]. Lakin Bağdadın sonrakı mərhələlərdə isə Kərkük və ətraf ərazilərin uzun illər Osmanlı dövlətinin tərkibində olması Türkiyə ədəbiyyatının da İraq-türkman ədəbiyyatına təsir etdiyini söyləmək olar.

1.2 Klassik İraq-türkman ədəbiyyatının aparıcı simaları

İraq-türkman ədəbiyyatının XIII-XVI əsrlərdə yüksək inkişafı əsasən siyasi-ictimai şəraitlə əlaqəli idi. *“İraqda güclü olan türkmanlar (İvalar, bayatlar və s.) XIII-XIV əsrlərdə buralara gələn Cəlayirilər, Oyratlar və Baharlılar kimi monqol və türk zümrələri*

sayəsində xeyli çoxalmışlar. Elxanlıların mədəni və siyasi ənənələrini davam etdirən bu sülalənin dövründə Azərbaycan və İraqda uyğur baxşılarının davam etdirdikləri ədəbi ənənələrdən başqa, Azəri ləhcəsi ilə yeni bir ədəbiyyat da inkişaf etmişdir” [67, s.34]. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan dilinin inkişafı bu dildə yaranan ədəbiyyatında çiçəklənməsinə şərait yaradırdı. Ədəbiyyatın inkişaf etməsi ədəbi dilin də formalaşmasına və yayılmasına səbəb olurdu. *“Demək, XV əsrin sonları və XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda XII-XIV əsrlərdən bəri işlənilməkdə olan Şirvan-Bağdad dialektləri əsasında formalaşmış ədəbi dil və onun yüksək dərəcəyə qaldırılmış yeni növü olan klassik poeziya dili ilə yanaşı olaraq Cənubi Azərbaycan – xüsusən Təbriz və Təbriz həndəvəri dialektləri üzərində yeni bir ədəbi dil də formalaşdırılıb işlənilməkdə idi*” [33, s.34]. Vaxtilə ərəb-fars dilinin aparıcı rola malik olduğu Bağdad və ətraf ərazilərdə poeziya dili və müxtəlif dialektlər əsasında formalaşan yeni ədəbi dilin ön plana çıxması həm də Azərbaycan-Türk dövlətlərinin yaranması və İraqın bu dövlətlər tərəfindən idarə olunması ilə əlaqədardır. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarının Bağdad və ətraf ərazilərdə artan nüfuzu dil və ədəbiyyatın da inkişafına təkan verirdi. Fuad Köprülü yazırdı ki, Cəlayirilər dövrünün mədəni və siyasi ənənələrini davam etdirən bu iki türkman sülaləsi dövründə İraq, Azərbaycan və Şərqi Anadoluda klassik Azəri ədəbiyyatının inkişafının davam etməsi təbiidir. Əsas qüvvələri köçəri türkman tayfalarının təşkil etdiyi orduda və saraylarda türk dilinin nüfuzu artmışdı [67, s.35]. İstər Türkman, istərsə də Azərbaycan türkcəsi adlandırılmasından asılı olmayaraq həm Azərbaycanda, həm də İraqda türkmanların yaşadığı ərazidə danışılan dil eyni idi.

Həmin dövrdə İraq ərazisində yaranan ədəbiyyatın hansı səviyyədə inkişaf etdiyini görmək üçün Nəsimi yaradıcılığına nəzər salmaq kifayət edər. *“Yaxın Şərqdə türkdilli şeirin inkişafa başladığı bir dövrdə Nəsiminin ədəbi irsi böyük tarixi rol oynadı. Bunun əsl səbəbi odur ki, Nəsimi şeiri Azərbaycan dilində daha yüksək poetik səviyyəyə, forma gözəlliyinə, bədii təsvir qüvvəsinə malik olmaqla bərabər dərin ictimai fəlsəfi məzmunu, birinci növbədə qüvvətli humanizmi, dünyəvi mübariz ruhu ilə fərqlənirdi*” [76, s.4-8]. İmadəddin Nəsimi elə bir ədəbi mühitdə yetişdi ki, bu dövrdə feodal ədalətsizliyə, dini

xurafata, insani dəyərlərin ayaqlar altına atılmasına etiraz edən ədəbiyyat formalaşmışdı. Nəsimi yaradıcılığı belə bir ədəbiyyatdan doğub bütün Şərqə yayılmışdı.

İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının Nəsimi ilə başladığı fikri bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Nəsiminin milli mənsubiyyəti, yəni Azərbaycan türkü olması elmi faktlarla sübut olunmuşdur [168]. Şair bir çox mənbələrdə türkman kimi göstərilmişdir. Fuad Köprülüdən başlayaraq klassik ədəbiyyatla bağlı tədqiqat aparan türkiyəli alimlərin əksəriyyəti Nəsiminin “azəri ləhcəsi ilə” yazan bir şair olduğunu qeyd edirlər [8, s.384]. Əsas mübahisə doğuran məsələ isə böyük şairin doğum yeri ilə bağlıdır. Şairin doğulduğu yer haqqında mübahisələr hələ də davam etməkdədir. Nəsimişünaslıqda onun Şamaxıda, Şirazda, Bağdadda, Hələbdə, Bakıda, Təbrizdə, Diyarbəkirdə doğulduğunu iddia edən fikirlərlə rastlaşırıq. İraqlı türkman alimlərinin böyük əksəriyyəti Əta Tərzibaşı, Əbdüllətif Bəndəroğlu, İbrahim Daquqi, Süphi Saatçı, Şəmsəddin Kuzəçi və digərləri Nəsiminin Bağdad yaxınlığında yerləşən Nəsim kəndində doğulduğunu iddia edirlər. Azərbaycanlı alim, professor Qəzənfər Paşayev də bu fikri müdafiə edənlərdəndir. O yazır: “... *şairin İraqda – Nəsim kəndində anadan olduğunu söyləsək də, onun valideynlərinin İraqa Təbrizdən köçməsinə, Nəsiminin orada anadan olmasını da istisna etmirik*” [103, s.29]. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə İmadəddin Nəsiminin Şamaxıda doğulması qəbul edilib və uzun illər Azərbaycan klassik ədəbiyyatını tədqiq edən görkəmli alimlərimiz müxtəlif monoqrafiyalarında, elmi-tədqiqat məqalələrində bu faktı sübut ediblər. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılan dissertasiyalar qarşısında qoyulan tələbləri nəzərə alaraq bu haqda əlavə şərh yazmağa ehtiyac duymuruq.

Məqsədimiz Nəsiminin harada doğulmasını tədqiq etmək deyil. Bu işlə nəsimişünaslar daha ciddi şəkildə məşğul olurlar. Bizi maraqlandıran Nəsimi yaradıcılığının İraq-türkman klassik ədəbiyyatında oynadığı roldur. İmadəddin Nəsimi klassik İraq-türkman ədəbiyyatına ciddi şəkildə təsir göstərmiş sənətkarlardandır. Onun ədəbi irsi möhkəm təməllər üzərində təşəkkül tapdığı üçün bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında Nəsimi yaradıcılığının izlərini görmək mümkündür. “*Nəsiminin bütün yaradıcılığı zamanında mövcud olan bütün elmlərin özülü üzərində möhkəm*

qurulduğundandır ki, zamanların müqavimətini qıraraq əbədiyyətə doğru istiqamətlənib” [78, s.41]. Nəsimi böyük bir ədəbiyyatın nümayəndəsi kimi həm öz müasirlərinin, həm də özündən sonrakı şairlərin yaradıcılığına təsir göstərə bilmişdir. Əta Tərzibaşıya görə, İraq-türkman ədəbiyyatının digər bir görkəmli nümayəndəsi olan Qazi Bürhanəddin də İmadəddin Nəsimi yaradıcılığından bəhrələnmişdir [129, s.127]. Nəsimişünas alim Səadət Şıxıyeva isə bir qədər fərqli fikirdədir. O, Qazinin Nəsimidən, yoxsa Nəsiminin Qazi Bürhanəddin yaradıcılığından təsirlənməsi ilə bağlı qəti fikir söyləməyin çətin olduğunu yazır. Alim qeyd edir ki, hər iki şairin yaradıcılığı təqribən eyni bir dövrə təsadüf edir və əsərlərin konkret yazılma tarixi bilinmədiyi üçün onların sələf-xələflik münasibətlərinin aydınlaşdırılmasında da yalnız ehtimallara əsaslanmaq lazım gəlir. [118, s.312]. Məlumdur ki, Qazi Bürhanəddin 1344-cü ildə anadan olub və 1398-ci ildə vəfat edib. Nəsimi 1369-cu ildə doğulub. Qazi Bürhanəddin dünyasını dəyişəndə Nəsiminin 29 yaşı olub. Bizim qənaətimizə görə, Nəsimi Qazi Bürhanəddindən bəhrələnib. Bu faktın özü də İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının Nəsimi yaradıcılığı ilə başlanması fikrini təkzib edir.

XX əsrdə İmadəddin Nəsiminin İraq “Divan” nüsxəsinin tapılması və tədqiqi böyük şairin yaradıcılığı və İraq-türkman ədəbiyyatında oynadığı rolun öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu “Divan” nüsxəsi Əbdüllətif Bəndəroğlu tərəfindən aşkar edilmiş, mətn üzərində professor Qəzənfər Paşayevlə birgə çalışmışlar. “Divan”da yer alan şeirlərin öyrənilməsi nəsimişünaslıqda mübahisə doğuran bir sıra məqamlara da aydınlıq gətirmişdir. Professor Qəzənfər Paşayev yazır ki, yalnız bir “Divan” nüsxəsində rast gəlinməsinə görə mübahisəli olan, lakin Nəsimiyə aid olması ehtimal edilən 129 şeirdən 68-nin bu “Divan”da olması şeirlərin ona aid olduğunu təsdiq edir [48, s.8].

İraq-türkman ədəbiyyatşünaslığında orta əsrlərdə İraqda və Şərqi Anadoluda Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaradan şairlərin bu ədəbiyyatın nümayəndəsi hesab olunması ənənəsini görürük. Bu ənənənin əsası Əta Tərzibaşı tərəfindən qoyulmuşdur. Türkman alimləri Qazi Bürhanəddini də İraq-türkman klassik ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab edirlər. Qazi Bürhanəddini türkiyəli tədqiqatçılar da Azərbaycan şairi kimi qəbul edirlər. Görkəmli alim Fuad Köprülü “Azəri” adlı əsərində yazır: “*Salur boyuna mənsub*

olan tarixçi Ayninin ifadəsinə görə, ərəbcə və farsca şeirlər yazan Qazi Bürhanəddin qəzəllər, rübailər və tuyuqlardan ibarət türkcə yazılmış “Divan”ı Azəri ləhcəsinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir” [67, s.33]. Yaşar Yücel “Qazi Bürhanəddin Əhməd və dövləti (1344-1398)” adlı monoqrafiyasında hökmdar şairin soykökü barədə yazır ki, atası Qeysəri qazısı Şəmsəddin Məhəmməd “Bəzm və Rəzm”in müəllifinin yazdığına görə oğuzların Salur boyundan idi [125, s.14]. Deməli, Qazi Bürhanəddin söyközü etibarilə də türkmandır. Onun yaradıcılığı İraqın türkmanlar yaşayan ərazilərinə də nüfuz etmiş, şeirləri böyük sevgi qazanmışdır. Hökmdar şairin tabeliyində olan torpaqların türkmanlar yaşayan əraziyə yaxın olması da onu İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etməyə imkan verir. Əbubəkr Tehrani məşhur “Kitabi-Diyarbəkriyyə” əsərində yazır ki, Qazi Bürhanəddin əzəmətli bir padşah idi və məmləkəti Əmir Osmanın torpaqlarından başlayaraq Gümüş, Mərzuban, Çurumlu, Amasiya, Toqat, Qeysəriyyə, Sivas qədər uzanırdı. Məmləkətinin paytaxtı Sivas idi. Onun məmləkətinə Qaraman və Mağan deyirdilər [121, s.52]. Qazi Bürhanəddini ədəbiyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan İraq-türkman klassik ədəbiyyatının nümayəndələrindən biri kimi təqdim etmələri həm də şairin Azərbaycan türkcəsində yazması ilə əlaqədardır. Bürhanəddin yaradıcılığı XIV əsrdə Azərbaycan dilinin inkişafına da təkan vermişdir. Professor Alxan Bayramoğlu Qazi Bürhanəddinin poetik irsinin türk-Azərbaycan düşüncəsinin və Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında mühüm rol oynadığını yazır [19, s.51]. Qazi Bürhanəddinin “Divan”ı türk-oğuz dilində yazılmış “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonra ikinci monumental sənət abidəsi hesab olunur [45, s.8].

İraq-türkman klassik ədəbiyyatının digər bir görkəmli nümayəndəsi hökmdar-şair Müzəffərəddin Cahanşah Həqiqidir. Bəzi mənbələrdə şairin adı Mirzə Cahanşah Türkman kimi də qeyd edilir. Cahanşah Həqiqi Qaraqoyunlu dövlətinin ən qüdrətli hökmdarı hesab edilir. Əta Tərzibaşı “Cahanşahın türkcə şeirləri” adlı məqaləsində yazır: “On beşinci çağda hökm sürən Türkman Qaraqoyunlu dövlətinin böyük hökmdarı Müzəffərəddin Cahanşah 1467-ci ildə bütün Azərbaycan, İraq, Fars və Kirman ölkələrini hakimiyyəti altına almışdı” [129, s.13]. Tərzibaşının Qaraqoyunlunu türkman dövləti kimi təqdim etməsi təsadüfi deyil. Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların türkman tayfalarından

təşkil olunduğunu tarixi qaynaqlar da isbat edir. Şakir Sabir Zabit “Türklərin İraqda qısa tarixi” əsərində yazır ki, Qaraqoyunlu bir türkman qəbiləsinin adıdır və onlara bəzən baranilər də deyirlər [126, s.48]. İraqlı türkman tədqiqatçısı Süphi Saatçı isə qeyd edir ki, Türkman Qaraqoyunlu ulusunun bəyi olan Bayram Xoca 1375-ci ildə Mosul vilayətini zəbt edir və Qaraqoyunlu dövlətinin əsasını qoyur. Bu dövrdə Mosul ətrafı və Bağdada qədər olan böyük bir ərazi Qaraqoyunlu bəylərinin əllərinə keçir. O dövəmdən etibarən bu ərazilərdə türkləşmə hərəkəti yaşanmışdır ki, bu gün də Qaraqoyunlu kəndləri və bunların izlərini daşıyan bir çox oymaq və əşirətin adı da diqqət çəkir [165, s.19]. Əfzələddin Əsgər də “Türkmanlar” adlı məqaləsində Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların türkman olduğunu qeyd edir və Qaraqoyunluların süqut etməsindən sonra Ağqoyunluların hakimiyyətə gəlişini sadəcə bir türkman elini başqasının əvəz etdiyini, Oğuz dövlətçiliyi ənənələrinin isə yeni şəraitə uyğun şəkildə yaşadığını yazır. [37, s.143].

Qaraqoyunlu dövlətinin siyasi səhnəyə çıxması, Qafqaz, İran, İraq və Şərqi Anadoluda yaşayan azərbaycanlıları bir bayraq altında birləşdirməsi mühüm tarixi hadisə idi. Məhz Qaraqoyunluların hakimiyyəti illərində İraq ərazisində türkmanların nüfuzu daha da artmış, Azərbaycan dili, eləcə də bu dildə yaranan ədəbiyyat inkişaf etmişdir. *“Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması ilə Yaxın Şərq bölgəsində siyasi dəyişikliklər baş verdi. İlk növbədə teymuri talanlarından xilas olan bu ərazilər yenidən vahid siyasi hakimiyyət altında birləşdirildi. Vahid siyasi hakimiyyətin yaranması bölgədə siyasi sabitliklə yanaşı, iqtisadi inkişafa münbit şərait yaratdı”* [8, s.422]. Qaraqoyunlu dövləti özünün ən qüdrətli dövrünü Cahanşahın hakimiyyəti illərində yaşadı. Onun rəhbərliyi altında qaraqoyunlular öz ərazilərini xeyli genişləndirdilər. Cahanşah 1446-cı ildə yeddi aylıq müqavimətdən sonra Bağdadı da fəth etməyə nail oldu [90, s.47].

Cahanşah qüdrətli dövlət xadimi olmaqla yanaşı, gözəl şeirlər müəllifi kimi də Azərbaycan ədəbiyyatında özünə yer etmişdir. O, öz şeirlərini “Həqiqi” təxəllüsü ilə iki dildə Azərbaycan və fars dilində yazmışdır. Son dövrlərə qədər ədəbiyyatşünaslar Cahanşah Həqiqinin yalnız farsca şeirlər yazdığını düşünürdülər. Hətta azərbaycanlı akademik Həmid Araslı da bu fikirdə idi. O, “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərində Cahanşahla bağlı belə yazırdı ki, “Həqiqi” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Cahanşahın

sarayında farsca yazıb-yaradan şairlərə ehtiram göstərilir, onlar böyük hörmətlə qarşılanırdı [8, s.46]. Lakin sonrakı illərdə tapılan və Cahanşaha məxsus “Divan”ın əlyazma nüsxələri hökmdar-şairin Azərbaycan türkcəsi ilə də könül oxşayan ədəbiyyat nümunələri yaratdığını sübut etdi. Həqiqinin ən mükəmməl “Divan” nüsxəsi Britaniya muzeyində saxlanılır. “Divan”a 92 azərbaycanca qəzəl və 33 tuyuq daxildir [8, s.524]. Cahanşahın “Divan”ının digər bir nüsxəsi isə İrəvandır. Matenadaranda saxlanılan əlyazmanın xəttatı naməlumdur. Ehtimal olunur ki, “Divan”ın bu əlyazma nüsxəsi hicri-qəməri 879 (1474-1475)-cu ildə köçürülmüşdür.

Mirzə Cahanşah Həqiqinin yaradıcılığına nəzər saldıqda onun Nəsimi irsindən faydalandığının şahidi oluruq. Zəkulla Bayramlı yazır ki, hürufilik təliminin fəlsəfəsindən irəli gələn təşbeh-bənzətmələrlə yanaşı, Cahanşah həm də birbaşa Nəsiminin işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən sıx-sıx yararlanır, ustasına rəğbət və ehtiramını açıqca bəyan etməkdən çəkinmirdi [18, s.23]. Cahanşah Həqiqinin Nəsimi irsindən yararlanması İraq-türkman ədəbi mühitinin zənginliyini və bu mühitdə yetişən şairlərin yaradıcılıqları arasında qarşılıqlı əlaqəni sübut edir.

Tarixi qaynaqlarda Cahanşahın oğlu Pirbudağın da şeirlər yazdığı öz əksini tapmışdır. 1986-cı ildə tərtib olunan və 2006-cı ildə latın qrafikası ilə yenidən nəşr olunan “Cahanşah Həqiqi. Şeirlər” kitabında oxuyuruq: *“Yeri gəlmişkən, qeyd etmək istərdik ki, Pirbudağın özünün də təbi olmuş, Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmışdır. Onun azərbaycanca şeirlərinə ən yaxşı nümunə kimi bu gün də dillər əzbəri olan aşağıdakı misrələrini göstərə bilərik:*

İstəmirəm heyvasını, narını,

Qoy desinlər Pirbudağın bağı var” [27, s.6].

İraq-türkman klassik ədəbiyyatında Qazi Bürhanəddin və Cahanşah Həqiqi ilə yanaşı, Şah İsmayıl Xətayinin də özünəməxsus yeri vardır. Əta Tərzibaşı onu “Türkman şairi Şah İsmayıl Sufi” kimi təqdim edərək yazır ki, Xətayinin şeir yaradıcılığı öz qidasını ozan-aşıq sənətindən, Qazi Bürhanəddin və İmadəddin Nəsimi poeziyasından alırdı [45, s.10]. Onun şeirlərinin xalq yaradıcılığına yaxınlığı da məhz buradan qaynaqlanır. Türkiyəli tədqiqatçı Nihad Sami Banarlı da türkman əşirətlərinin Şah İsmayıl ilə olan sevgi

və məhəbbətlərini həm də onların ruhunu oxşayan və xalq danışiq dilinə yaxın ilahilər yazması ilə əlaqələndirir [130, s.524]. Şah İsmayıl Xətayinin İraq ərazisində, eləcə də Yaxın Şərqi digər ərazilərində və Şərqi Anadoluda məskunlaşmış azərbaycanlılar arasında sevilməsinin bir səbəbi də bu idi. Türkmanlar da Xətayi yaradıcılığına yaxından bələd olmuş, onun şeirlərini sevə-sevə oxumuş, Şahın şəxsiyyətinə rəğbət bəsləmişlər. Sözsüz ki, Şah İsmayılın türkmanlar arasında bu qədər sevilməsinin səbəbi təkcə onun ədəbi yaradıcılığı ilə bağlı deyil. Onun Azərbaycan türkü olması və siyasi baxışları da türkmanlar tərəfindən sevilməsinə şərtləndirən amillər sırasındadır. Professor Məhərrəm Qasımlı yazır ki, həmin dövrdə mövcud olan tarixi situasiyada qızılbaş bayrağını havalandıran Şah İsmayıl Xətayi pərişan-pərakəndə türkman-Azərbaycan elləri üçün əfsanəvi bir xilaskar kimi zühur etmişdi [71, s.7]. Xətayi Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hökmdarı kimi Bağdad və ətraf ərazilərdə azərbaycanlıların-türkmanların say etibarilə artmasına, onların inkişafına çalışır, bir hökmdar kimi bu yöndə müəyyən işlər görürdü. Şeirlərinin birində yazırdı:

Getdikcə tükənir ərəbin kuhi-məskəni

Bağdad içrə hər neçə kim türkman qonar [113, s.90].

Şah İsmayıl Xətayi XVI əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış və İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Bu dövrdə İraq ərazisi Səfəvi dövlətinə tabe olduğu üçün Azərbaycan dili daha geniş şəkildə işlənir, ədəbiyyat nümunələrinin böyük əksəriyyəti bu dildə yaranırdı. “... *Səfəvilər dövlətinin bu dildən dövlət dili kimi istifadə etməsi Azərbaycan dilinin ədəbi dil olaraq istiqamətverici rol oynamasına əsas zəmin yaratmış olur*” [3, s.45]. Altay Məmmədov “Oğuz səltənəti” adlı əsərində yazır ki, Şah İsmayıl Xətayinin dil siyasəti ədəbiyyatda Füzuli kimi dühanın yetişməsinə də təkan vermişdir [84, s.11]. Şübhəsiz ki, bu işdə Şah İsmayılın həm bir hökmdar, həm də doğma Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaradan şair kimi xidmətləri əvəzsizdir. O, dövlət başçısı olaraq da ana dilinin inkişafına xüsusi diqqət ayırır, dövlət sənədləri, əmrlər, sərəncamlar Azərbaycan türkcəsində yazılırdı [8, s.677-678]. XVI əsrin sonlarından başlayaraq klassik İraq-türkman ədəbiyyatının yüksək səviyyəli inkişafı və bu inkişafın Füzuli zirvəsinə çatması, Azərbaycan dilində ölməz sənət nümunələrinin yaranması, məhz əsrin

əvvəllərində Şah İsmayıl Xətayinin Azərbaycan dilinin inkişafı üçün gördüyü işlərin nəticəsi idi. XVI əsrdə Füzuli ilə yanaşı, Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaradan Ruhi, Əhdi, Şəmsi, Əsiri, Rzayi, Muradi, Məhəmməd Feyzi və s. şairlər anadilli İraq-türkman ədəbiyyatını yeni bir mərhələyə daşıdılar. *“Bu dövrdə yazan şairlərin demək olar ki, hamısının yaradıcılığında ana dili üstünlük təşkil edir. Bu, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan poeziyasında şeir texnikasının, poetika qanun-qaydalarının cilalanması və yüksək bir səviyyəyə çatmasının nəticəsi idi”* [8, s.19]. Bu dövrdə İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığını öyrənmək üçün mötəbər mənbə Əhdi Bağdadinin *“Gülşəni-şüəra”* adlı təzkirəsidir. Türkiyəli alim Süleyman Solmaz bu təzkirəni tədqiq edərək yazır ki, bağdadlı türk olan Əhdi tərəfindən yazılmış *“Gülşəni-şüəra”* XVI əsrdə yazılmış təzkirələrdən biridir və içində 381 şairin bioqrafik məlumatları öz əksini tapmışdır. Əsərin ən azı 3 dəfə tərtib edilməsi səbəbindən nüsxələr arasında böyük fərqlər meydana gəlmişdir. Hətta eyni şəxsə aid olan məlumatlar belə dəyişik nüsxələrdə bir-birindən fərqlənir [127, s.4].

*“Gülşəni-şüəra”*ya adı daxil edilmiş 381 şairin hər biri İraq-türkman klassik ədəbiyyatının nümayəndəsi deyildir. Əhdi bu təzkirəyə İraqla yanaşı, Anadolu, Suriya, İran, hətta Misir şairləri haqqında məlumatları da daxil etmişdir. Süleyman Solmaz yazır ki, Əhdi əsərini yazarkən bəzi şairlərlə birbaşa görüşmüş, bəziləri ilə məktublaşmışdır. Görüşmək və məktublaşmaq imkanı olmadığı şairlərin bioqrafiyasını yazarkən hissləri ilə hərəkət etmişdir [127, s.4]. Türkiyəli tədqiqatçının yazdıqlarından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Əhdi Bağdad ədəbi mühitində yetişən şairlərlə birbaşa ünsiyyətdə olmuşdur. Deməli, müəllifin onlar haqqında yazdığı məlumatların dəqiq olmaq ehtimalı daha yüksəkdir. Əta Tərzibaşı Əhdi Bağdadinin öz təzkirəsində iraqlı türkman şairlərindən Füzuli, Fəzli, Şəmsi, Həqiqi, Fikri, Süleyman, Əkrəm Qayıtmaz, Məhəmməd Feyzi, Atəşi, Cövhəri, Xadimi, Zehni, Kəlamı, Nadiri, Vallahi, Ruhi kimi şairlərdən bəhs etdiyini yazır [129, s.128]. Odur ki, bu mövzu üzərində xüsusi dayanmışıq. Əta Tərzibaşının qeyd etdiyi və *“Gülşəni-şüəra”*da adı keçən bu şairlərin bir çoxunun yaradıcılığı hələ də tədqiq edilməyib. Fikrimizcə, bu şairlərin irsi öyrənilərsə, o zaman

İraq ərazisində yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında daha müfəssəl bilgi əldə edə bilərik.

İraq-türkman ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarından olan Əbdüllətif Bəndəroğlu da Əhdi təzkirəsinə yüksək qiymət verərək yazır ki, “Gülşəni-şüəra” təzkirəsi ilə şöhrət qazanan, dövrünün ədəbiyyatçısı sayılan, Füzulinin çağdaşı və Füzulinin oğlu Fəzlinin yaxın dostlarından olan lirik şair Əhdinin yazdıqları ədəbiyyat tariximiz üçün önəmli bir mənbədir. O, “İraq-türkman ədəbiyyatı tarixinə bir baxış” adlı əsərində adı keçən Rindi, Fəzli, Elmi, Zöhdi və Zəmiri haqqında əlavə məlumatlar verir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Füzulinin oğlu Fəzli Bağdadi İraq-türkman klassik ədəbiyyatında ana dilində ilk müstəzad yazan şairlərdəndir. Zəmiri isə Leyli və Məcnun mövzusunda gözəl dastan yazmışdır [23, s.12-13].

XVI əsr İraq-türkman ədəbiyyatı nümayəndələri arasında Füzulidən sonra ən çox tədqiq olunan şair Ruhi Bağdadidir. Öz yaradıcılığında klassik poeziya ənənələrini yaşadan Ruhi Bağdad ədəbi mühitində öz dəsti-xətti ilə seçilirdi. Gürcü alimi akademik Elizbar Cavelidze Ruhinin Bağdadın ədəbiyyat dərnəklərinin ənənələri üzərində yetişdiyini qeyd edir. Şair haqqında Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”sında müəyyən məlumatlar yer alıb. *“Lakin, təəssüf ki, Əhdi Bağdadi öz təzkirəsini başa çatdıranda Ruhi cavan oğlan idi. Buna görə də Əhdi tərəfindən verilən məlumatlar şairin yeniyetməlik dövrünə aiddir və tam deyildir”* [28, s.48-56]. Klassik ədəbiyyat nümayəndələri haqqında Ankarada nəşr olunmuş “Təzkirələrə görə divan ədəbiyyatı isimlər sözlüyü” kitabında “Ruhi” təxəllüsü ilə yazan doqquz şairin adı çəkilir ki, bu şairlərdən dördü XVI əsrdə yaşayıb: Fazil Ruhi Müfti, Mustafa Ruhi, Ömər Ruhi, Ruhi Bağdadi [117, s.58]. Bu şairlərdən hansının “Gülşəni-şüəra”da adı çəkilən Ruhi olduğu sual doğurur.

“Kərkük şairləri” kitabında Əta Tərzibaşı XVI əsrdə yaşamış iki şairin adını çəkir: Hüşyar Dədə və Didar Dədə. Ümumiyyətlə, XVI əsrdə “Dədə” təxəllüsü daşıyan bir neçə şairlə qarşılaşırıq. Bu yüzillikdə Bağdad ədəbi mühitində yetişən Elmi Bağdadinin tam adı “Gülşəni-şüəra”da Molla Hüseyn Fərahşad kimi qeyd edilsə də, Əli Ənvarın “Simaxameyi-ədəb” adlı əsərində Elmi Dədə kimi göstərilir [117, s.43-44]. Elmi Bağdadidən başqa, Kəlayi Bağdadinin də təxəllüsü Cahan Dədə olub. Əta Tərzibaşı

“Kərkük şairləri” əsərində Mövləvi təriqətinin mürşidi olanların bu təxəllüsdən istifadə etdiyini yazır [184, s.10]. XVI əsrdə yaşamış Hüşyar və onun oğlu Didar da məhz bu səbəbdən “Dədə” təxəllüsü ilə yazıb yaratmışlar. Tərzibaşı hər iki şair haqqında faktları Hicri Dədənin “Riyazüş-şüəra” təzkirəsindən götürdüyünü qeyd edir. Müəllif Hüşyar Dədənin doğum ilini göstərməsə də, 1543-cü ildə vəfat etdiyini yazır. O, Hüşyar Dədənin Füzulinin müasiri olduğunu da qeyd edir [184, s.51]. Müəllif yazır ki, Hüşyar Dədə hər dəfə Kərbəla ziyarətinə gedərkən Füzuli ilə də görüşmüşdür. Əta Tərzibaşı kərküklü şair Məhəmməd Sadıqdan Hüşyar Dədənin Füzulinin müəllimi olmasını və onu elm öyrənməyə təşviq etməsi rəvayətini eşitdiyini öz əsərində xüsusi qeyd edir. Məhəmməd Sadığa da bu rəvayəti onun öz müəllimləri danışib. Hətta Əta Tərzibaşı həmin rəvayətə əsaslanaraq Füzulin “Sor” rədifli qəzəlinin Hüşyar Dədənin “Eyləməz” qəzəlinə nəzirə olduğunu da yazır.

Xəbərsiz olma fəttan gözlərin cevrin çəkənlərdən,

Xəbərsiz məstlər əhvalını Hüşyar olandan sor [184, s.53].

“Kərkük şairləri” kitabında yer alan XVI əsr şairlərindən ikincisi Didar Dədədir. Didar Dədə Hüşyar Dədənin oğludur və 1548-ci ildə vəfat edib. Əta Tərzibaşı bu şair haqqında məlumatları da “Riyazüş-şüəra” təzkirəsindən əldə etmişdir. Didar Dədənin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı geniş bilgi əldə etmək mümkün deyil. O yazır ki, Didar Dədənin əlyazmalarda şeirləri var, lakin bu yazıların bir qismi köhnə nüsxələrin çürüməsi və ya itməsi səbəbindən günümüze gəlib çatmamışdır [184, s.57]. Müəllif kitabda Didar Dədənin “Qamu” rədifli qəzəlini verməklə kifayətlənir.

“...XVI əsr Bağdad ədəbi mühiti Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünas alim kimi fəaliyyətində daim tədqiqat obyektinə olmuş və bu mövzuda yazdığı həm irihəcmli əsərlərində, həm də elmi məqalələrində bir sıra qaranlıq məqamlara işıq salmağı bacarmışdır” [56, s.78]. XVI əsrdən sonra İraq-türkman klassik ədəbiyyatında bir neçə görkəmli qələm adamları yetişsə də, ümumilikdə heç biri Füzuli zirvəsinə yüksələ bilmədi. XVII-XVIII əsrlər və ondan sonrakı dövrlərdə İraq-türkman divan ədəbiyyatı Osmanlı ədəbiyyatının təsiri altında qaldı. Klassik ənənələri yaşadan şairlərin yaradıcılığında da bu təsir özünü açıq-aşkar büruzə verməyə başladı.

XVIII əsr İraq-türkman klassik ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi Əbdürrəzaq Növrəs hesab olunur. O, Kərkükdə anadan olmuş, nəzm və nəsr sahəsində usta sənətkar kimi tanınmışdır [46, s.58]. Onu Osmanlı hökumət dairələrində də yaxşı tanıyırdılar. Əbdürrəzaq Növrəsin həyat və fəaliyyətini tədqiq edən türkiyəli alim Hüseyn Akkaya yazır ki, şair Həkimoğlu Əli Paşanın “xidməti katibi” olmuş, Əli Paşa sədrəzəm təyin olunduqda Növrəs onunla birlikdə İstanbula gəlmiş və burada müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır [128, s.3]. Əbdürrəzaq Növrəs haqqında daha geniş məlumatı Əta Tərzibaşının “Kərkük şairləri” əsərində rast gəlirik. Alim Növrəsin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı qiymətli məlumatlar verməklə yanaşı, şeirlərindən də nümunələr təqdim edir. Növrəs Qədim İraq-türkman klassik ədəbiyyatının ənənələrinə uyğun olaraq, qəzəl, qəsidə, məsnəvi, tərkibənd, tərcibənd və s. bu kimi janrlarda əsərlər yaratmış və Füzuli irsindən bəhrələnmişdir. Əta Tərzibaşının yazdığına görə, Növrəsin türkcə və farsca “Divan”ı ilə yanaşı, 373 beytdən ibarət “Qəzveyi-Bədr” adlı məsnəvisi də var [182, s.22-23]. Əbdürrəzaq Növrəs nəsrə də qələmini sınımış ədiblərdəndir. Onun məşhur “Tarixçeyi-Növrəs”, “Münşəat” əsərləri ilə yanaşı, tərcümə etdiyi “Məbalügül-Hikəm” və “Tarixi Cahangirşah” əsərləri də mövcuddur. Hüseyn Akkaya Əbdürrəzaq Növrəsin 3-ü mənzum, 4-ü mənsur olmaqla 7 əsərinin olduğunu yazır [142, s.145]. Bu əsərlərlə Növrəs Qədim İraq-türkman ədəbiyyatında zəngin irs yaratmağa nail olmuşdur.

1743/44-cü ildə Kərkükdə anadan olan Mustafa Bədri də XVIII əsrdə İraq-türkman klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. *“Öz adı Mustafa, şeirdə təxəllüsü isə Bədridir. Bir əsərində Bədrullahi vəd-din Bədri və Bədrəddin adları keçdiyindən hər halda adının (Mustafa Bədrəddin) tərkibli olduğu və bunlardan “Bədri”ni təxəllüs götürdüyü başa düşülür”* [182, s.42]. Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” əsərində Mustafa Bədri haqqında üç əsas mənbəyə söykənərək məlumat verir. Bunlardan biri Şəhribanlı Əbdülqədir Xətibin “Bağdad şairləri” adlı təzkirəsi, digəri şairin öz əsərləri, üçüncüsü isə yerlərdən toplanan şeir məcmuələridir [183, s.41]. Mustafa Bədrinin 168 səhifəlik “Divan”ı ilə yanaşı, şeir nümunələrinin yer aldığı “Ədəbi risalə” və Məhəmməd peyğəmbərə həsr etdiyi “Meraci Nəbi” adlı 100 beytlik mənsuməsi də

mövcuddür. Tərzibaşı öz əsərində Bədrinin divanından seçdiyi qəzəllərdən nümunələr də təqdim etmişdir.

İraq türkmanlarının daha bir divan şairi Yusif Qəribidir. Qəribi haqqında Əta Tərzibaşının “Ərbil şairləri” əsərində və 1964-cü ildə “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirdiyi məqalədə məlumat verir. Alimin yazdığına görə, həyatı haqqında o qədər də geniş məlumat yoxdur, yalnız gözdən şikəst olduğu bilinir.

Bir Yusif hüsnünün qəm-i hicrində Qəribi,

Yaqub kimi məhrum savad-i bəsər oldum [129, s.97] – beytini yazması və özünü oğlu Yusifin dərdindən ağlamaqdan gözləri tutulmuş Yaqub peyğəmbərə bənzətməsi şairin gözlərinin həqiqətən də şikəst olduğunu təsdiq etmiş olur.

Klassik İraq-türkman ədəbiyyatında Füzuli ənənələrini davam etdirən, dahi azərbaycanlı şairin məktəbinin istedadlı nümayəndələrindən biri də Əbdülqədir Faizdir. “19-cu əsrin ikinci yarısında divan ədəbiyyatında özünə müstəqil bir cığır açan Şeyx Faiz İraq-türkman ədəbi sənətinin gerçək zövqünün bizə Füzulidən sonra daddıran bu böyük şairdir” [146, s.60]. O, 1834-cü ildə Kərkükdə anadan olmuşdur. Öz zamanında mədrəsə təhsilini Kərkükdə alaraq, türk, kürd, fars və ərəb dillərini, ədəbiyyatı dərinlən öyrənmiş şairdir.

Faizin yaradıcılığına Füzulinin böyük təsiri olmuşdur. Əta Tərzibaşı “Faizin bir qəzəli və açıqlaması” adlı məqaləsində yazır ki, kərküklü Faiz bu və digər şeirlərində keçən yerli ağız və deyilişlərilə və özəl sənət baxışları ilə müasir şairlərlə müqayisədə böyük uğur qazanmış, üstünlük əldə etmişdir. Bununla Faiz İraq türkmanları arasında Füzulidən üç yüz əlli il sonra yaşamış və onun önəmli davamçısı kimi tanınmışdır [129, s.78]. Tədqiqatçının “yerli ağız və deyilişlərilə” fikri bir daha göstərir ki, XIX əsrdə İraq ərazisində hələ də Azərbaycan türkcəsində əsərlər yaranırdı. Bundan əlavə, Tərzibaşının “Kərküklü Faizin bir beytinin açıqlaması” [186, s.2-4] məqaləsi də şairin yaradıcılığının tədqiq olunması baxımından əhəmiyyətlidir. O, bu məqalədə Faizin

Qoyardım çeşmimi kəşfə bədəl amma nəzakətdən

Bilirdim payinə kirpik batar har-i muğilan tək [186, s.2] – beytini izah edir və şairin üslub xüsusiyyətlərinə toxunur. Əta Tərzibaşının Şeyx Əbdülqədir Faizin

yaradıcılığından bəhs edən 4 cildlik “Kərküklü Faiz” kitabı da 2008-ci ildə işıq üzünə çıkmışdır.

İraq-türkman ədəbiyyatında klassik ənənələri davam etdirən, irihəcmli “Divan” yaradan Şeyx Əbdürrəhman Halis, Osman Sıddık, Hicri Dədə, Məhəmməd Sadıq və s. bu kimi şairlər də yazıb-yaratmışlar. Belə divan şairləri İmadəddin Nəsimi ilə başlayan və Mövlanə Məhəmməd Füzuli ilə özünün ən yüksək zirvəsini fəth edən İraq-türkman klassik ədəbiyyatının layiqli nümayəndələri hesab olunurlar. Vaxtilə, demək olar ki, bütün ədəbiyyatı əhatə edən klassik ənənələr XXI əsrdə də yaşamaqdadır. Bu gün də bir çox türkman şairləri qəzəllər, qəsidələr, rübailər yazır, Füzuliyə, Xətaiyə, Ruhi Bağdadiyə nəzirələr yazmaqla bu ədəbiyyatı daha da zənginləşdirirlər.

1.3 İraq-türkman klassik ədəbiyyatı Əta Tərzibaşının tədqiqatlarında

İxtisasca hüquqşünas olan Əta Tərzibaşı İraqda yaşayan türkmanların tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru və dili ilə bağlı uzun illər elmi araşdırmalar aparmış, əldə etdiyi nəticələrlə elm ictimaiyyətinin diqqətini çəkmişdir. Atası Hacı Ömər Tərzibaşı şəxsi qeyd dəftərində oğlu Əta Tərzibaşının 1924-cü il noyabrın 14-ü dünyaya gəldiyini yazır. 8 yaşına qədər məhəllə məktəbində təhsil alan Tərzibaşı, daha sonra Kərkükün tanınmış din alimlərindən olan Molla Vaizin yanında Quranı xətm etmiş, klassik ədəbiyyatı öyrənmişdir. O, 1934-1940-cı illərdə Qala İbtidai Məktəbində oxumuş, 1945-1950-ci illərdə Bağdad Universitetində hüquq təhsili almışdır. Universiteti bitirdikdən sonra Kərkükdə vəkilliklə məşğul olmuşdur. *“1955-ci ildən vəfatına yaxın illərdə Əta Tərzibaşı ərəb, kürd, türkman, eləcə də bir çox xristian nümayəndələrindən üzvləri olan Kərkük Vəkillər İttifaqının sədri olmuşdur. Ömrünün son günlərinə qədər isə Kərkükdə Türkman Vəkillər Təşkilatının fəxri sədrliyi səsbirliyi ilə Əta Tərzibaşıya verilmiş, Vəkillər Təşkilatının fəxri diplomuna layiq görülmüşdür”* [70, s.53].

Əta Tərzibaşı vəkilliklə yanaşı, Kərkükdə işıq üzünə çıxan müxtəlif qəzet və jurnallarla əməkdaşlıq etmiş, elmi və publisistik yazıları mətbuatda dərc olunmuşdur. Tədqiqatçı “Bəşir” qəzetindəki fəaliyyətinə görə 1959-cu ildə həbs edilərək Hillə şəhərinə

sürgün edilmişdir [146, s.14]. Əta Tərzibaşı sürgündən qayıtdıqdan sonra elmi fəaliyyətini davam etdirmiş, bir sıra istiqamətlərdə tədqiqatlar aparmışdır. Professor Qəzənfər Paşayev “Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti” adlı monoqrafiyasında yazır ki, Əta Tərzibaşı elmi tədqiqatlara 1945-ci ildən başlamış, müxtəlif qəzet və jurnallarda məqalələri dərc edilmişdir. Sonrakı illərdə onun yazıları Qahirədə “əl-Risalə”, Beyrutda “əl-Ədib”, Hələbdə “əl-Hədis”, İstanbulda “Türk yurdu”, Ankarada “Türk dili” qəzet və dərgilərində işıq üzü görmüşdür [96, s.33]. O, öz məqalələrini “Əta Tərzibaşı”, “Ətaullah Tərzibaşı”, “A.T”, “Məcid Türkəqul”, “Ömər Zadə Allahverdi” imzaları ilə nəşr etdirmişdir. Bu gün türkiyəli tədqiqatçılar öz əsərlərində alimin adını “Ata Terzibaşı” kimi yazırlar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əski əlifba ilə bu isim “ع” (ayn) hərfi ilə yazılır. Bu hərf “ə” və “a” səsinin arasında xüsusi şəkildə tələffüs olunur. İraq türkmanlarında “əta” və “ata” ayrı-ayrı leksik mənaya malik olan sözlər kimi işlədilir. Bu sözlər Azərbaycan türkcəsində də eyni mənayı ifadə edir. Fikrimizcə, alimin adı məhz “Əta Tərzibaşı” kimi qeyd edilməlidir. Bu ad “əta etmək” anlamına gəlir. Əta Tərzibaşı öz məqalələrində “Ətaullah Tərzibaşı”, “Ömər Zadə Allahverdi” imzalarıyla yazması da dediklərimizi təsdiq edir. Əgər bu söz “Ataullah” kimi yazılarsa, “Allahın atası” anlamını ifadə edər ki, bu da islam dininin qanunlarına görə qəbulədməz ifadədir. “Ömər Zadə Allahverdi” imzasını işlətməklə Əta Tərzibaşı öz adının tam şəkildə açıqlamasını vermişdir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Türkiyə türkcəsində “ə” hərfi olmadığına görə “Əta” sözü “Ata” şəkilində yazılır.

Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində İraq-türkman klassik ədəbiyyatına dair apardığı tədqiqatlar xüsusi yer tutur. Ana dili ilə yanaşı, ərəb dilini mükəmməl şəkildə bilməsi, səkkiz yaşına qədər məhəllə məktəbindəki ilk təhsilində “Qurani-Kərim”in xətmindən sonra “Gülüstan”, “Güldəstə” və Füzulinin əsərlərini oxuması, arxivlərdə işləmək bacarığı ona klassik ədəbiyyatla daha ciddi şəkildə məşğul olmaq imkanı vermişdi. Tədqiqatçılar Əta Tərzibaşının zəngin arxivi olduğunu və bu arxivdə saxlanılan nadir əlyazmaların İraq-türkman ədəbiyyatı üçün gərəkli olduğunu xüsusi qeyd edirlər. Bu barədə Necat Kövsəroğlu yazır: *“Əta Tərzibaşı ölməz əsərləri, yüzlərcə məqalə və tədqiqat yazıları ilə bərabər, misli görünməyən zəngin türkman arxivinə*

sahibdir. Ömrü boyu türkman kültürü, tarixi, sənəti ilə bağlı kitablar, yüzlərlə türkman şairin əlyazma “Divan”ları, yazıçıların əlyazma əsərləri zəngin kitabxanasını təşkil edir” [146, s.20]. Belə bir zəngin arxivlə Tərzibaşı yorulmadan İraq-türkman klassik ədəbiyyatının tədqiqatını aparmış, bir sıra yeni nəzəriyyələr, fikirlərlə çıxış etmişdir. Məhz Əta Tərzibaşının tədqiqatları sayəsində bu gün klassik İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndələri, onların əsərləri və sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında fikir yürütmək imkanı əldə edirik.

Sözsüz ki, İraq-türkman klassik ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının bir qoludur. Əta Tərzibaşının İmadəddin Nəsimini, Əbdülqədir Marağayini, Cahanşah Həqiqini, Qazi Bürhanəddini, Məhəmməd Füzulini və digər şairləri bu ədəbiyyatın nümayəndələri kimi təqdim etməsi dediklərimizi sübut edir. Çünki Tərzibaşının klassik İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndələri kimi təqdim etdiyi şairləri Azərbaycan ədəbiyyatının əsas simaları kimi qəbul edirik. Lakin kərküklü tədqiqatçı orta əsrlərdə yaşamış hər Azərbaycan şairini İraq-türkman ədəbiyyatına aid etmir. Belə olan təqdirdə sual yaranır. Niyə Əta Tərzibaşı XIV əsrdə yaşamış Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Cahanşah kimi şairləri Türkman ədəbiyyatının nümayəndələri kimi tədqiq etdiyi halda, onun əsərlərində bu şairlərlə eyni dövrdə yaşayan Əssar Təbrizinin, Arif Ərdəbilinin adına rast gəlinmir? Yaxud XV-XVI əsr şairlərindən Şah İsmayıl Xətayini, Məhəmməd Füzulini, Ruhi Bağdadini İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndələri kimi qəbul edən Tərzibaşı hansı səbəbdən yaradıcılıqları həmin yüzilliklərə təsadüf edən Kişvərini, Həbibini, Məhəmməd Əmanini və digər şairlərimizi Türkman ədəbiyyatının nümayəndələri kimi təqdim etmir? Əta Tərzibaşının İraq-türkman klassik ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmaları ilə tanış olarkən bu suallara cavab tapmaq olur. O, ərazi baxımından türkmanların yaşadığı İraqla əlaqəsi olmayan şairləri İraq-türkman ədəbiyyatına aid etmir. Əta Tərzibaşı Nəsiminin Bağdadda doğulduğunu iddia edir. Məlumdur ki, Qazi Bürhanəddin, Cahanşah Həqiqi Bağdad və ətraf ərazilərə hökmdar kimi nəzarət etmiş, türkmanların yaşadığı ərazilər bu hökmdar-şairlərin nəzarəti altında olmuşdur. XVI əsr Bağdad ədəbi mühitində yetişən şairlərin isə bu şəhərlə birbaşa bağlılıqları olduğu aydındır. Məhz bu sadaladığımız amilləri əsas götürən Əta Tərzibaşı Azərbaycan şairlərinin bəzilərini İraq-türkman ədəbiyyatının

nümayəndələri kimi təqdim edir. Bir sözlə, Əta Tərzibaşı İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının bu mərhələsini coğrafi amillər hesabına müəyyənləşdirməyə çalışır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasında da coğrafi faktordan istifadə edən tədqiqatçılar olmuşdur. Akademik İsa Həbibbəyli yazır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasında coğrafi ərazi faktorundan ilk dəfə Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində istifadə etmişdir [43, s.16]. İstənilən halda, Əta Tərzibaşının İraq ərazisində mövcud olan türkdilli klassik ədəbiyyatla bağlı tədqiqatları Azərbaycan ədəbiyyatının bu qolunun öyrənilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Əta Tərzibaşının 1971-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisində nəşr etdirdiyi “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış” adlı məqaləsi bu ədəbiyyatın tarixini, görkəmli şəxsiyyətlərini, inkişaf meyllərini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Əta Tərzibaşı kiçik bir məqaləyə böyük ədəbiyyatın tarixini sığdırmağı bacarıb. Müəllif məqalədə yazır: *“Müasir ədəbiyyat tarixçiləri İraq, İran, Qafqaz hətta Şərqi Anadolu türkləri arasında əsrlərdən bəri zəngin bir ədəbiyyat yaradan “ədəbi ləhcə” üçün Azəri dilini uyğun görmüş, qədim tarix yazarları isə bu ölkədə yaşayan türk qövmləri üçün hər zaman “türkman” sözündən istifadə etmişlər”* [129, s.125]. Əta Tərzibaşı bu cümləni yazmaqla azərbaycanlıların və türkmanların eyni xalq olduğunu və İraqda Azərbaycan türkcəsində yaranan ədəbiyyatın da hər iki xalqa aid olduğunu bir daha təsdiq etmiş olur. Alim məqalənin başqa bir yerində türkman dilini nəzərdə tutaraq yazır: *“Bu ləhcə bəzi önəmsiz bölgə ağız fərqləri ilə birlikdə Azəri və Şərqi Anadolu xalqının ləhcəsinə çox yaxındır. Daha doğrusu, türkman və Azəri ləhcələri bu gün üçün ekiz olaraq qəbul etməliyə”* [129, s.130]. Fikrimizcə, Ə.Tərzibaşı türkman və Azərbaycan türkcələrini eyni bir dil kimi qəbul etdiyi üçün “ləhcə” sözündən istifadə etmişdir. *“Doğrudan da, İraq-türkman ləhcəsinə, onun folkloruna və xalq havalarına bələd olan türk, Azərbaycan və eləcə də iraqlı alimlər bu elatın ləhcəsinin Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşdiyünü, eyni kökdən olduğunu, folklor və xalq havalarının fərqlənmədiyini qeyd edirlər”* [95, s.69]. İraqda yaşayan türkmanların Azərbaycan dilində danışmaları, şifahi və yazılı ədəbiyyatlarının məhz bu dildə yaranması Tərzibaşının bir neçə məqaləsində təsbit olunur. Müəllif “Yazı dili, danışmaq dili” adlı məqaləsində yazır ki, Türkman ləhcəsi

Azərbaycan ləhcəsinə digər türk dillərindən daha yaxındır və əkiz qardaşlardır. Bu ləhcələr tarix boyu bir-birlərindən uzaq düşsələr də aralarında ciddi fərqlər yaranmamışdır [129, s.205-206]. Onun bu fikirləri Hidayət Kamal Bayatlının 1996-cı ildə Ankarada nəşr etdirdiyi “İraq türkman türkcəsi” adlı kitabında da öz təsdiqini tapır. Bayatlı da haqlı olaraq İraq türkmanlarının dilinin Azərbaycan türkcəsi (Şərqi oğuzca) olduğunu qeyd edir [131, s.329]. Əta Tərzibaşı “Şimali Azərbaycanda türkmanoloji araşdırmaları” adlı məqaləsində də dil məsələsinə toxunmuş, Azərbaycan və türkman dilinin eyniliyini bir daha qeyd etmişdir [129, s.193-199].

Klassik İraq-türkman ədəbiyyatı türkmanların danışdığı Azərbaycan türkcəsində yaranmışdır. Tərzibaşının bir çox məqaləsində Azərbaycan dili ilə türkmanların danışdığı dilinin eyniliyi məsələsini qabartması bu dildə yaranan ədəbiyyatın eyniliyini sübut edir. Ə.Tərzibaşı 2013-2014-cü illərdə “Türkmaneli” jurnalında dərc etdirdiyi “İraqda Türkman ədəbiyyatı tarixinin başlanğıcına dair araşdırmalar” adlı 3 silsilə məqaləsində də klassik İraq-türkman ədəbiyyatı ilə bağlı mühüm məsələlərə toxunmuşdur. Bu məqalədə ən diqqətçəkən məqam ondan ibarətdir ki, müəllif XIII əsrə qədər türkman sənətkarların ərəb dilində əsərlər yazdığını, sonrakı dövrlərdə isə türk dilində ədəbiyyat nümunələrinin meydana gəldiyini qeyd edir. Əta Tərzibaşı bu məqaləsində Cəlayiri hökmdarı Sultan Əhmədin türkman ləhcəsində şeirlər yazdığını qeyd edir. Sultan oğlu Əlaəddinin Təbrizdə əsir götürülməsi münasibətilə yazdığı

Kim ola dün-ü gün işində fikrü tədbir eyləməz

Neyləsün tədbiri çünkim rəddi təqdir eyləməz

Xeyri-şər nəqqaşı bicun yazdı bir lövhi cəbin

Adəm oğlu cəhd edib ol nəqşi təğyir eyləməz [176, s.3] – şeirini oxuculara təqdim edir.

Əta Tərzibaşı klassik ədəbiyyatın təkcə ümumi və nəzəri məsələləri ilə deyil, ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrin həyat və yaradıcılığına da işıq salan əsərlər ərsəyə gətirmişdir. O, klassik ədəbiyyata dərinləndən bələd olduğu üçün bir çox sənətkarlarla bağlı bioqrafik əsərlər ərsəyə gətirmişdir. Cahanşah Həqiqiyə, Füzuliyə, Növrəs Qədimə, Halis Tələbaniyə, Şeyx Faizə, kərküklü Qabilə, Şeyx Rzaya, və digərlərinə aid yazdığı əsərləri

də İraq-türkman klassik ədəbiyyatının bütün sahələrinə toxunmuş, İraqda yaranan anadilli ədəbiyyatı geniş şəkildə araşdırmışdır. Bu araşdırmaları ümumiləşdirib aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. İraq-türkman klassik ədəbiyyatı nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığına həsr olunan əsərlər;
2. Klassik ədəbiyyatda işlənən, elmi əhəmiyyət daşıyan söz və ifadənin izahına dair məqalələr;
3. Klassik İraq-türkman ədəbiyyatında nəzəriyyəyə aid məqalələr;
4. Füzuli irsi ilə bağlı tədqiqatlar.

Əta Tərzibaşının müəllifi olduğu kitablardan bir neçəsi klassik İraq-türkman ədəbiyyatına aiddir. “Kərküklü Şeyx Rza və türkcə şeirləri”, “Kərküklü Qabil”, “Kərküklü Faiz”, “Füzulinin “İcmali eşq” kitabının tərcüməsi” bu tipli kitablardandır.

“Kərküklü Şeyx Rza və türkcə şeirləri” kitabı əski hərflərlə 2006-cı ildə Kərkükdə nəşr olunmuşdur. Əsər XIX əsr İraq-türkman klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Şeyx Rzaya həsr olunub. “*Şairin üç dəfə çap olunan “Divan”ında yer alan türkcə şeirləri üzərində çalışaraq incələmiş, yazı və şeir məcmuələrində yer alan şeirləri ilə qarşılaşdıraraq düzəldilmiş şəkildə bu əsərdə təsbit etmişdir. Bununla yanaşı, şairin bir çox şeirlərini ilk dəfə yayınlamaqla itib yox olmaqdan qurtarmışdır*” [146, s.56]. Əta Tərzibaşının bu kitabına sonrakı illərdə Şeyx Rza haqqında araşdırma aparan digər tədqiqatçılar da müraciət etmiş, ondan yararlanmışlar.

“Kərküklü Qabil” kitabı 2007-ci ildə əski əlifba ilə işıq üzü görüb. Muhiddin Qabil əfəndinin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən Əta Tərzibaşı bu əsərdə şairin qəzəl, qəsidə, mərsiyyə və digər janrlarda qələmə aldığı nəzm əsərlərindən nümunələr təqdim etmişdir. Bundan əlavə, müəllif “Kərküklü Qabil” kitabında Qabil əfəndinin şair olan iki oğlu haqqında da önəmli məlumatları oxuculara təqdim etmişdir. “*Tərzibaşı ilk dəfə olaraq heç bir yerdə yayınlanmayan iki usta şairin həyatı, ədəbi şəxsiyyətləri və şeirlərindən nümunələri təqdim etməklə, haqqında danışdığımız əsəri divan şeiri və ədəbiyyatı sahəsində araşdırma aparanlar üçün qiymətli bir qaynaq kimi təqdim etmişdir*” [146, s.58].

Dörd cildlik “Kərküklü Faiz: ətrafı, yaşamı, təsəvvüf və ədəbi kişiliyi ilə bəzi şeirlərinin açıqlaması” adlı əsəri 2008-ci ildə Kərkükdə çap olunmuşdur. Alim bu əsərində Əbdülqədir Faizin şeirlərini geniş şəkildə təhlil etmiş, onun klassik İraq-türkman ədəbiyyatında oynadığı önəmli rolu yüksək dəyərləndirmişdir. Əta Tərzibaşı türk, ərəb, fars və kürd dillərini mükəmməl şəkildə bilən Əbdülqədir Faizi təsəvvüf şeirinin son təmsilçisi hesab etmişdir [146, s.60]. Bu əsəri divan ədəbiyyatı üçün önəmli edən amillərdən biri də budur ki, Əta Tərzibaşı Faizin həyat və yaradıcılığını tədqiq etməklə yanaşı, həmin dövrdə Kərkükdə və türkmanların yaşadığı ətraf ərazilərdə ədəbi mühiti də dəqiqliklə təsvir etmişdir. Kərkük şəhərində olan mədəni və sosial müəssisələr, məscidlər, təkkələr, təhsil və maarif haqqında ətraflı məlumat vermişdir [146, s.62].

Bunlardan başqa, Ə.Tərzibaşının 13 cildlik “Kərkük şairləri” və 3 cildlik “Ərbil şairləri” kitabları da vardır ki, bu kitablarda da klassik ədəbiyyat nümayəndələri haqqında geniş tədqiqat işinin nəticələri öz əksini tapmışdır.

Əta Tərzibaşının elmi yaradıcılığının zirvəsi 13 cildlik “Kərkük şairləri” əsəridir. Bu fundamental elmi-tədqiqat əsəri İraq-türkman ədəbiyyatının öyrənilməsi baxımından qiymətli mənbə hesab edilir. Tədqiqatçı uzun illərini sərf etdiyi bu dəyərli külliyyatının yazılmasına gənc yaşlarında başlamış, ilk cildini 39 yaşı olarkən bitirə bilmişdir. “Kərkük şairləri” əsərinin sonuncu cildi çap olunanda isə Əta Tərzibaşının 88 yaşı var idi. O, əsərin yazılma səbəbini 1963-cü ildə Bağdadda çıxan “Kərkük şairləri” kitabının I cildinə yazdığı Ön sözdə bu cür açıqlayır: *“İrəlidə İraqda türkman ədəbiyyatı tarixini hazırlamaq və beləcə ümumi türk ədəbiyyatında sönük qalan bir bölümün aydınlanması üçün ilk addımı atmış oluruq. Bu sahədə əsas qaynaq vəzifəsini görəcək bu kitab böyük bir yorğunluq və davamlı çalışmanın önəmli bir məhsuludur”* [182, s.11]. Alimin bu sözlərindən aydın olur ki, “Kərkük şairləri” əsərini yazmaqla qarşısına İraq-türkman ədəbiyyatına işıq salmaq və gələcəkdə bu ədəbiyyatın tarixini yazmaq üçün zəmin hazırlamaq məqsədi qoymuşdur. 1963-cü ildə Bağdadda I cildi, 1968-ci ildə Kərkükdə II cildi çap olunmuşdur. İstanbulda isə 13 cild 4 kitabda toplanaraq 2013-cü ildə çap olunmuşdur.

“Kərkük şairləri” kitabında İraq-türkman klassik ədəbiyyatı nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığına geniş yer verilmişdir. Hüşyar Dədə, Didar Dədə, Növrəs Qədim, Mustafa Bədri, Hacı Abdullah Safi, Şeyx Əbdürrəman Halis, Əbdülqədir Faiz, Əsəd Naib və digər şairlərin yaradıcılığı tədqiq olunmuşdur. Kitabda XVI əsrdə yaşamış Hüşyar Dədə və Didar Dədə haqqında yer alan məlumatlar böyük maraq doğurur. Əta Tərzibaşı yazır ki, Hüşyar Dədə kərküklü Həsən Dədənin oğludur və Musalla məhəlləsində anadan olmuşdur. Çox bilikli, mütəsəvvüf şair Füzulinin müasiri idi [38, s.51]. Onun tez-tez Kərbəlaya səfər etməsi və orada Məhəmməd Füzuli ilə yanaşı, Sultan Süleyman Qanuni ilə görüşməsi ilə bağlı məlumat da “Kərkük şairləri” kitabında yer alıb. Lakin Əta Tərzibaşı özü də bu məsələyə bir qədər ehtiyatla yanaşaraq aşağıdakı izahı yazır: “Füzulinin Qanuniyə qəsidəsini təqdim edərkən onunla üz-üzə gəlib-gəlmədiyi təsdiq olunmadığı halda Hüşyar Dədənin hüzurə çıxması bir təsədüf və yaxud bir möcüzə qəbilində olması gərəkdir” [184, s.52]. Lakin Əta Tərzibaşı elmi əsası olmayan bir faktı yazmaz, elmi məntiqə əsaslanmayan məlumatı öz kitabında qeyd etməzdi. Hüşyar Dədənin Osmanlı sultanı ilə görüşməsinə Hicri Dədə özünün “Riyazüş-şüəra” adlı təzkirəsində qeyd edib və qaynaq kimi Firudin bəyin “Münşəat” əsərini göstərib. Həmin əsərdə verilən məlumata görə, Sultan Süleyman Qanuni ilə görüşən Hüşyar Dədə Sultanın hüzurunda bu şeiri bədahətən söyləyir:

Süleyman basdı bu haqqa qədəm Əsrara xoş gəldi.

Bu Qanuni ədalət Əhmədi Muxtara xoş gəldi.

Niyazım böylədir ey padişahım bərdəvam olgil,

Bu təşrifin bu gün murun olan Hüşyara xoş gəldi [184, s.52].

Əta Tərzibaşı bu şeirin Hüşyar Dədədən daha çox Hicri Dədənin şeir üslubuna oxşadığını da qeyd edir [184, s.52-53]. Bütün bu faktların dürüstlüyü nə qədər şübhə yaratsa da, Hüşyar Dədənin şairliyinə qətiyyənlə xələl gətirmir. Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” kitabında şairin iki qəzəlindən nümunələr təqdim etməklə oxucularda şairin bədii təfəkkürü haqqında fikir formalaşdırır.

Hüşyar Dədənin oğlu Didar Dədə haqqında da “Kərkük şairləri”ndə məlumata rast gəlirik. Müəllif bu şair barəsində məlumatları da “Riyazüş-şüəra” təzkiyəsinə istinad edərək yazmışdır.

Əta Tərzibaşının önəmli əsərlərindən biri də “Ərbil şairləri”dir. Bu kitab birinci dəfə 2004-2005-ci illər arasında ərəb əlifbası ilə Kərkükdə nəşr olunmuşdur. İkinci nəşri isə 2007-ci ildə Kərkük Vəqfi tərəfindən İstanbulda həyata keçirilmişdir. Əgər “Kərkük şairləri” kitabında XVI əsrdə yazıb-yaratmış İraq-türkman ədəbiyyatı nümayəndələri haqqında da məlumata rast gəlirik, “Ərbil şairləri” əsərində müəllif son 300 ildə yetişən şairlərin həyat və yaradıcılığının tədqiqinə üstünlük vermişdir. Bu haqda Tərzibaşı kitabın Ön sözündə yazır: *“Qədimdən Kərkük sancağına bağlı bir qəza mərkəzi olan Ərbil şəhərində üç yüz ildən bəri yetişən şairləri daha öncə qismən yayımladığım və qismən də yayına hazırladığım “Kərkük şairləri” kitabına salmaq istəyirdim. Amma şairlərin çox sayda olması və günümüzdə önəm qazanan Ərbilin böyük bir el halına gəlməsi səbəbiylə bu şəhərdə doğulub böyüyən əllyə yaxın şairi müstəqil bir kitab halında yazmağı uyğun gördüm”* [171, s.15].

“Ərbil şairləri” kitabı klassik İraq-türkman ədəbiyyatının tədqiq olunması baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Əta Tərzibaşı bu kitabda İraq-türkman ədəbiyyatının ərilli nümayəndələrinin yaradıcılığını geniş şəkildə tədqiq etmişdir. Alimin yararlandığı nüfuzlu elmi qaynaqlar, mənbələr də türkmanların yaratdığı divan ədəbiyyatının zənginliyini nümayiş etdirir. Müəllif Cərcis Əfəndi, Əbdi Mail, Abdullah Nami, Yaqub Ağa, Məhəmməd Hərabi və s. klassik İraq-türkman ədəbiyyat nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıqlarını tədqiq etmək, şeirlərindən nümunələr verməklə mühüm bir iş görmüşdür. Əta Tərzibaşı bu əsərdə Məhəmməd Əmin Xeyrullahın “Minhəlül Övliya”, Osman bin Əlinin “Ər-Rivazun Nəzr fi Tərcəməti Üdəbail-Əşr”, Rəsul Havinin “Dövlətül-vüzəra”, Timur Paşanın “Aləmə Fikril İslami fil Əşril Hədis” və digər bu kimi mötəbər qaynaqlardan istifadə etməsi tədqiqatının nə qədər ciddi və geniş olduğunu, eyni zamanda alimin klassik İraq-türkman ədəbiyyatı haqqında məlumat verən məxəzlərdən xəbərdar olmasını sübut edir.

Adını çəkdiyimiz kitablardan başqa, Əta Tərzibaşının klassik İraq-türkman ədəbiyyatının tədqiqinə dair müxtəlif jurnal və dərgilərdə nəşr olunan onlarla məqaləsi mövcuddur. “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış” adlı məqalə alimin bu ədəbiyyatın təşəkkülü, inkişafı, görkəmli nümayəndələri və inkişaf istiqamətləri haqqında fikir və düşüncələrini özündə əks etdirir. Məhz bu məqalədə Əta Tərzibaşı Xacə Əbdülqədir Marağayini, İmadəddin Nəsimini, Qazi Bürhanəddini, Şah İsmayıl Xətayini klassik İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndələri kimi təqdim edir. Alim məqalədə musiqişünas Əbdülqədir Marağayinin bir tuyuğundan nümunə verərək yazır: *“Teymurləngin Bağdadı zəbti sırasında bir çox mütəxəssis alimləri Səmərqəndə yolladığını bilirik. Bunlar arasında dəyərli türkman musiqişünas Əbdülqədir Marağalı da bulunmaqda idi. Bağdadda Teymurləng üçün tuyuq formasında yazdığı türkcə:*

Məşriq və məğrib mühəssərdir sənə,

Dövlət və nüsrət müqərrərdir sənə,

Fətih və Nüsrət daima bilgindədir,

Dövlətin haqqdan müqərrərdir sənə - dördlüyü dilin o əsrdə saray çevrələrində rəğbətlə qarşılandığını açıq göstərməkdədir” [129, s.127]. Tərzibaşının Əbdülqədir Marağayini türkman musiqişünası kimi təqdim etməsi də maraq doğuran məsələlərdəndir. Marağayi orta əsrlərdə Azərbaycan musiqi sənətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. *“XIV əsrin ikinci yarısında istedadlı musiqişünas alim, şair-ədib Əbdülqədir Marağalının (1353-1434) Azərbaycan şeirinin ideya-bədii inkişafında müəyyən rolunu olmuşdur. O, azərbaycanca, farsca və ərəbcə lirik şeirlər qələmə almış, şairin yüksək sənət nümunələri sayılan qəzəllərinə müasirləri nəzirələr yazmışlar”* [41, s.98]. Əta Tərzibaşının Əbdülqədir Marağayini İraq-türkman ədəbiyyatına aid etməsi bu şəxsin Bağdad ədəbi mühiti ilə sıx əlaqədə olmasından irəli gəlir və türkmanlar arasında da kifayət qədər sevildiyini sübut edir. O, “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu baxış” adlı məqaləsində Əbdülqədir Marağayini təkcə şair kimi deyil, musiqişünas kimi tanıtması Azərbaycan türkləri ilə İraqda yaşayan türkmanların ortaq musiqi tarixindən də xəbər verir. Fikrimizcə, Əta Tərzibaşı bu nüansı da nəzərdən qaçırmamışdır. Əbdülqədir

Marağayı də digər Azərbaycan klassikləri olan Nəsimi, Füzuli, Xətayi kimi anadilli klassik İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafına öz təsirini göstərib.

Əta Tərzibaşı məqaləsində İmadəddin Nəsimi haqqında da məlumat verir. Ən diqqətçəkən məqam Nəsiminin doğum yeri ilə bağlıdır. Alim Nəsiminin Bağdad yaxınlığındakı Nəsim kəndində doğulduğunu iddia edir [129, s.127]. Alimə görə, türkmanlar arasında xoyrat adı verilən ədəbi sənət də Nəsimi və Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığından təsirlənərək meydana gəlmişdir. Əta Tərzibaşı yazır ki, Nəsimi Qazi Bürhanəddinin tuyuqlarını təqlid edilərək İraq türkmanları arasında xoyrat deyilən şeir növünü yaratmışdır [129, s.127]. *“Doğrudur, Əta Tərzibaşı xoyratın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkman dövlətləri zamanı İraqın türkman bölgələrində yaranıb Türkiyə və İranın şimalında əhalisi türkman olan Təbriz və əhalisinin əksəriyyəti türkman olub, azəri və ya azərbaycanlı adlanan Sovet Azərbaycanına yayıldığını da qeyd edir”* [96, s.90]. Bundan əlavə, professor Qəzənfər Paşayevin xoyratlar barədə yazdığı *“xoyratları fərqləndirən ən başlıca cəhət hər birində bir dünya fikir olan, hər misrasına bir dünya ürək döyüntüsü sığan, hər biri ayrı-ayrılıqda bitkin bədii əsər olan bu kiçik parçalarda mənə ilə bərabər, fəlsəfi fikrin yığcamlığı, əxlaqi və ictimai anlamların dərinliyidir”* [96, s.69] fikri Əta Tərzibaşının Nəsimi və Bürhanəddin yaradıcılığından xoyrat yaradıcılığına təsir etməsi iddiasının doğru olduğunu göstərir.

Əta Tərzibaşının fikrincə, İmadəddin Nəsiminin Cahanşah Həqiqi yaradıcılığına da təsiri olub. Alimin 1973-cü ildə “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirdiyi “Cahanşahın türkcə şeirləri” adlı məqaləsində yazır: *“On beşinci çağın ən böyük Azəri şairi sayılan Həbibinin Həqiqi üzərində təsir yaratdığı düşünülmədiyi halda, eyni əsrdə yetişən və Həqiqinin ölümündən otuz il öncə Hələbdə dərisi soyularaq öldürülən türkman şairi bağdadlı Nəsiminin təsiri böyükdür”* [129, s.16]. Nəsiminin Cahanşah Həqiqiyə təsiri, eləcə də hökmdar şairin İmadəddin Nəsimiyə həsr etdiyi şeirlərlə bağlı 1972-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc olunan “Cahanşah Həqiqi Nəsimi haqqında” adlı məqalə böyük maraq doğurur. Məqalənin müəllifi İbrahim İbrahimov yazır ki, İmadəddin Nəsiminin Cahanşah Həqiqi yaradıcılığına təsiri şübhəsizdir. Dini xurafata və cahilliyə qarşı etiraz motivləri Nəsimidə olduğu kimi Cahanşah Həqiqinin yaradıcılığında da kifayət qədər geniş şəkildə

yer alıb [47, s.206]. Məqalədə Cahanşah Həqiqinin Nəsiminin nakam ölümünə həsr etdiyi şeirdən belə bir hissə dərc olunmuşdur:

Nəsimi matəmində çak olubdur sineyi-zarim,

Bütün dünya və məfiha neçün bəs batmamış yasə?

Qəzadan bir sapand daşı bir altun kasəni qırsa,

Nə artar qiyməti daşın, nə qiymətdən düşər kasə [47, s.206].

“Azərbaycan” jurnalında dərc olunan bu məqalə ilə Əta Tərzibaşının Nəsimi və Həqiqi yaradıcılığı, eləcə də Nəsiminin Həqiqi üzərindəki təsiri ilə bağlı yazdığı fikirlər təsdiqlənmiş olur.

Əta Tərzibaşı “Cahanşahın türkcə şeirləri” adlı məqaləsində hökmdar-şair haqqında tədqiqat apararkən Azərbaycan alimlərinin də əsərləri ilə yaxından tanış olduğunu görürük. Müəllif akademik Həmid Araslının 1960-cı ildə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin I cildində Cahanşah Həqiqi ilə bağlı yazdıqlarına toxunaraq azərbaycanlı alimin Həqiqinin yalnız farsca şeirlər yazması fikrini qabardır və Araslının Cahanşahın türkcə yazdığı əsərlərdən xəbərsiz olduğunu vurğulayır [129, s.13]. Ə.Tərzibaşı məqalədə daha çox Əli Səfiyevin 1972-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc etdirdiyi “Matenadaran və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı yazısına istinad edir. Tərzibaşı yazır: “*Son zamanlar isə Həqiqinin, yəni Cahanşahın farsca 78 qəzəli yanında türkcə 61 qəzəl və 16 rübaisini içində alan divanın İrəvan şəhərində “Matenadaran” qədim əlyazmalar institutunda tapılıb nəşrə hazırlandığını azərbaycanlı yazar Əli Səfiyevdən öyrənirik*” [129, s.14]. Maraqlıdır ki, Əli Səfiyev də öz məqaləsində “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə akademik Həmid Araslının yazdığı fikirlərə yer verərək qeyd edir ki, indiyə qədər Mirzə Cahanşah Həqiqinin həyatı və yaradıcılığı haqqında Azərbaycan oxucularına çox az şey məlum idi. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə də şair farsca şeirlər yazdığı və bu dildə yazıb-yaradan sənətkarlara böyük rəğbət bəslədiyi qeyd edilir [9, s.299]. Əta Tərzibaşı Əli Səfiyevə istinad edərək Cahanşah Həqiqinin “Divan”ının İstanbuldan Qahirəyə, Qahirədən Londona, oradan isə Amerika Birləşmiş Ştatlarına getdiyini və nəhayət İrəvana göndərildiyini qeyd edir [129, s.15]. Lakin nədənsə, Həqiqi irsinin öyrənilməsinə gərgin əmək sərf etmiş filoloq alim Lətif Hüseynzadənin adını qeyd etmir. Halbuki, Əli Səfiyev

“Matenadaran və Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsində Lətif Hüseynzadənin Cahənşahın Azərbaycan dilində yazdığı qəzəl və rübailərini şairin vəfatının 500 illiyi ərəfəsində İrəvanda 12500 nüsxə tirajla nəşr etdirdiyini xüsusi vurğulayır [116, s.192].

Əta Tərzibaşı məqalədə Cahənşah Həqiqinin “Divan”ının başqa bir nüsxəsindən də söhbət açır. Məlum olur ki, bu nüsxənin yazılış tarixi yenidir. Tərzibaşı onun 1924-cü ildə Molla Qədir bin Seyid Qəni tərəfindən yazıldığını, hər biri türk dilində olmaqla 39 mənsumənin yer aldığını və şeirlərdə Həzrət Əlinin mədh edildiyini qeyd edir [129, s.15]. Əli Səfiyevin məqaləsində isə bu nüsxə haqqında heç bir məlumat verilmir.

XIX əsrdə klassik İraq-türkman ədəbiyyatının aparıcı simalarından biri də Hacı Abdullah Safidir. Tərzibaşıya görə, Safinin nəsr yaradıcılığı nəzmindən daha üstündür, üslubu sadədir, digər şairləri təqlid etməkdən çəkinib, ədəbi həyatımızda az-çox yeni bir cığır açmağa müvəffəq olan ilk yazardır [182, s.108-110]. Lakin öz əli ilə yazmış olduğu “Divan”ı və bu “Divan”a daxil olan ayrı-ayrı şeirlər Safinin şairlik məharətindən, fitri-istedadından xəbər verir. Hacı Abdullah Safinin “Divan”ı ilə yanaşı, üç min beytlik “İftiranamə” əsəri də şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

Əta Tərzibaşının həyat və yaradıcılığına dair tədqiqat apardığı şairlərdən biri də Yusif Qəribidir. Yuxarıda Ə.Tərzibaşının Qəribi haqqında “Ərbil şairləri” kitabında və “Qardaşlıq” dərgisində məlumatlar dərc etdirdiyini yazmışıq. “Qardaşlıq” dərgisində işıq üzü görən “Qəribi” adlı məqalə 1964-cü ilə təsadüf edir. Məqalədə Yusif Qəribi haqqında məlumatlara daha çox Şəhribanlı Əbdülqədir Xətibinin “Təzkirəti-şüəra” adlı əsərində rast gəlinədiyi qeyd edilir. Bundan əlavə, “Osmanlı müəllifləri” kitabında da Qəribinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapıb. “Qardaşlıq” dərgisində dərc olunan məqalədən aydın olur ki, Əta Tərzibaşı bu yazını hazırlayarkən hər iki mənbədə qeyd edilən məlumatlarla ətraflı şəkildə tanış olub. “Osmanlı müəllifləri” kitabında Qəribi haqqında çox qısa məlumat verilib. Onun Ərbildə doğulması, hicri-qəməri tarixlə 1210-cu ildə vəfat etməsi və “Divan”ının çap olunması qeyd edilir [161, s.137]. Qəribinin “Divan”ı haqqında Ə.Tərzibaşı bunları yazır: *“Böyük boy 129 səhifə tutan bu “Divan” məşhur gözlüklü Rəşid Paşazadə bəy tərəfindən Rza bəyin daş basmaxanasında bastırılmışdır. Nadir sayılan bu “Divan”ın həm basılmış, həm də yazma bir nüsxəsi şəxsi*

kitabxanamızda durur. Başdan-başa qəzəllərlə işlənmiş olan bu “Divan” şairin həyatı haqqında bizə bir işıq tutmur” [129, s.98]. Əta Tərzibaşı Qəribinin həyatı haqqında məlumatları da daha çox onun şeirlərindən əldə etdiyini yazır. Məlum olur ki, Yusif Qəribinin həyatı haqqında o qədər də geniş məlumat yoxdur. Əks təqdirdə Tərzibaşı Qəribinin həyatı haqqında məlumat verən mənbələri xüsusi qeyd edərdi. Müəllif “Ərbil şairləri” kitabında da Qəribi haqqında məlumat verən mənbələrin çox olmadığını yazır [171, s.28-29]. Yalnız bir neçə qaynaqda Yusif Qəribinin həyat və yaradıcılığı haqqında bilgilərə rast gəlinir ki, bunlardan ən başlıcası Əbdülqədir Xətibin müəllifi olduğu və 1936-cı ildə Anistas əl-Kərməli tərəfindən ərəb dilinə tərcümə edilərək Bağdadda nəşr olunan “Təzkirətü-şüəra” əsəridir. Əta Tərzibaşı “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirdiyi məqalədə də bu mənbəyə istinad edib. “Ərbil şairləri” kitabında müəllifin yararlandığı ikinci mənbə isə Qəribinin öz “Divan”ıdır. Bu “Divan” Rüştü bəy tərəfindən çap edilmişdir. Əta Tərzibaşının Qəribinin “Divan”ı haqqında yazdıqlarından aydın olur ki, tədqiqatçı şəxsi kitabxanasında saxladığı əlyazma nüsxə ilə Qəribinin türkcə “Divanı”nı müqayisə etmiş və “Divan”da imla, dil və çap xətalalarının olduğunu müəyyənləşdirmişdir [171, s.29]. Əta Tərzibaşının istifadə etdiyi digər bir mənbə isə xalq arasında Yusif Qəribi ilə bağlı dillərdə dolaşan əfsanə və rəvayətlərdir.

Ümumiyyətlə, Əta Tərzibaşı bir elm adamı kimi məxəzlərə çox həssaslıqla yanaşır. Müəllifi olduğu elmi məqalə və kitablara nəzər saldıqda daim sağlam qaynaqlardan yararlanmağa çalışdığının şahidi oluruq. Erşad Hürmüzlü məqalələrinin birində ondan belə bir sitat gətirir: *“Çalışmanın ciddi qəbul edilməsini istəyirsənsə, sırf referansları və qaynaqları çoxaltmaq üçün hər qarşına gələndən istifadə etməkdən çəkinməlisən. Elmi ağırlığı olmayan belə bir kitabı da qaynaq olaraq göstərmən sənin işinin ciddiliyini sual altına sala bilər”* [141, s.18]. “Qardaşlıq” jurnalında dərc olunan məqalədə yer alan bu fikirlərdən bir daha aydın olur ki, Əta Tərzibaşı elmi məxəzlərə əsərlərinin özü qədər önəm verib.

Əta Tərzibaşı klassik İraq-türkman ədəbiyyatını təkcə ədəbiyyat tarixi baxımından deyil, həm də nəzəri cəhətdən tədqiq etmiş, şairlərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini də incələmişdir. Klassik İraq-türkman ədəbiyyatında Azərbaycan türkcəsi ilə yanaşı,

Osmanlı türkcəsi, ərəb və fars dillərində yazılan sənət nümunələrinin də olduğunu və İraq ərazisində bu dillərin bu gün də işlək olduğunu nəzərə alsaq, bədii əsərlərdə işlənən bir sıra sözlərin ədəbiyyatşünaslar tərəfindən izah edilməsinə ehtiyac olduğunu görürük. Bu baxımdan Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətini tədqiq edərkən, alimin bu mövzuyla bağlı xeyli araşdırma apardığının şahidi oluruq. Onun “Divan ədəbiyyatında ağac at”, “Divan ədəbiyyatında köhnə şərab”, “Klassik şeirdə Dövri-qəmər termini”, “Ədəbiyyatımızda ramazan” və s. kimi məqalələri bu qəbildəndir. Klassik İraq-türkman ədəbiyyatının daha dərinə öyrənilməsi üçün Ə.Tərzibaşının bu xüsusda yazdığı məqalələrin böyük elmi əhəmiyyəti var. Alim öz məqalələrində Cahənşah Həqiqi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Ruhi Bağdadi, Hacı Abdullah Safi, Molla Sabir və digər görkəmli türkman klassikləri ilə yanaşı, Şərq poeziyasının dühaları sayılan Firdovsidən, Əlişir Nəvaidən, Hafiz Şirazidən, Yunus Əmrədən nümunələr təqdim etməklə müqayisəli şəkildə araşdırmalar aparmışdır. Əta Tərzibaşı təkcə anadilli İraq-türkman ədəbiyyatını deyil, Şərq klassik ədəbiyyatını da dərinə bilən, bu sahədə tədqiqat aparan dəyərli alim olduğunu yazdığı elmi məqalələri ilə təsdiq etmiş olur. Təkcə “Türkman kəşkülü” kitabının ikinci cildində nəşr etdirdiyi “Divan ədəbiyyatımızda gül ağız və incə dodaq” adlı yazısında mövzuyla bağlı Füzuli, Ruhi Bağdadi, Nəsimi, Xıdır Lütfi və Növrəs Qədimdən misallar gətirməklə nə qədər dərin tədqiqat apardığını bir daha sübut edir [129, s.41-46].

Əta Tərzibaşı avropalı ədib və filosofların əsərlərini də müqayisəli tədqiqata cəlb etmiş, İraq-türkman klassik ədəbiyyatını bu yöndə də araşdırmışdır. “Divan ədəbiyyatında ağac at” adlı məqaləsində yazır: *“Taxtadan düzəldilmiş bu cür oyuncaq at ilə bir zamanlar Avropada da rəqs edilirdi. “Hobby horse dancer” adını alan və rəqqasların icra etdikləri tamaşalarda istifadə etdikləri at Şekspirin “Hamlet” dramının ikinci pərdəsinin üçüncü səhnəsində görünür”* [129, s.33]. 1961-ci ildə “Qardaşlıq” jurnalının birinci sayında dərc etdirdiyi “Füzulinin “Mətləül-etiqaq”ı” adlı məqaləsində yenə Avropa ədəbi və fəlsəfi fikrinə müraciət edərək yazır ki, Füzulinin fəlsəfi görüşlərinin geniş bir çevrəni əhatə etdiyini, bu arada psixologiya sahəsinə də uzandığını görürük. Əta Tərzibaşı yeni ruh bilgisinin yaradıcılarından sayılan tanınmış alim Freydin

ruhi həyatın “mən, o, üstün mən” deyə adlandırdığı üçlü bölümünü Füzulinin ondan dörd əsr öncə yazdığını qeyd edir [171, s.81].

Əta Tərzibaşının “Ədəbiyyatda ləffü nəşr sənəti”, “Ədəbiyyatımızda müvəşşəh şeir”, “Ədəbi sənətlərdən tövriyə” və s. məqalələri klassik İraq-türkman ədəbiyyatının nəzəriyyəsini öyrənmək baxımından böyük önəm kəsb edir. Əta Tərzibaşıya qədər heç kim klassik İraq-türkman ədəbiyyatı nəzəriyyəsini bu qədər geniş şəkildə tədqiq etməmişdir [189, s.207].

Əta Tərzibaşı İraq-türkman ədəbiyyatını tədqiq etməklə ədəbiyyatla məşğul olmaq istəyən gənc nəslə də bir növ yol göstərmiş olur. “Türkman kəşkülü”ndə yazdığı “Ədəbi sənətlərdən tövriyə” adlı məqaləsində yazır: “*Şeirimizi gözəlləşdirən və oxucunun zəhnini çalışdıran müxtəlif ədəbi sənətlərdən nəсібini almayan gənc ədiblərimiz bu sahədə nə qədim tərzə mənimsəyə bilmiş, nə də çağdaş şeiri haqqı ilə qavraya bilmişdir. Şeir gözəl sənətdir. Bunu daxildən dilə gətirərək strukturunu yaratmaq sadəcə irsən mümkün deyildir. Bunun texniki yönlərini bilmək və istifadə etmək lazımdır*” [129, s.47]. Alim yazır ki, tövriyə ərəblərdən qalma bir sənətdir və onun ilk nümunəsini ərəb ədəbiyyatının nümayəndəsi Mütənəbbih adlı şair yaratmışdır. Tövriyənin iham, təriz, kinayə, məthə və s. bu kimi ədəbi sənətlərlə yaxınlığı var. Lakin Əta Tərzibaşı məqaləsində tövriyənin növlərini açıqlamır. Tövriyənin növləri ilə Əliyar Səfərlinin “Divan ədəbiyyatı sözlüyü” əsərində tanış oluruq. Professor yazır ki, klassik ədəbiyyatda tövriyənin mücərrəd (tək, ayrı, yalnız), mürəşşəh (tərbiyə edilmiş), mübəyyən (açıqlanmış) və mühəyyi (hazırlanmış) adlı növləri mövcuddur [115, s.29-30]. Əta Tərzibaşı tövriyənin, müvəşşəh şeirin, ləffü nəşr sənətin və digər bu kimi ədəbiyyatşünaslıq terminlərinin izahını verməklə, həm də ədəbiyyatı texniki cəhətdən də tədqiq edir. Alim “Ədəbiyyatımızda müvəşşəh şeir” adlı məqaləsində müvəşşəh şeiri beytlərin və ya misraların ilk hərflərinin yuxarıdan aşağıya doğru oxunduğu zaman ad və ya söz əmələ gətirən mənzumə adlandırır [129, s.52] O, məqalədə Füzulinin “Aşiq oldum yenə bir tazə güli-rənayə” misrası ilə başlayan qəzəlini tədqiq edərək yazır ki, bu qəzəl türk divan ədəbiyyatında müvəşşəh şeirin ilk nümunəsidir [129, s.51]. Ümumiyyətlə, Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında müvəşşəh şeir şəkildən geniş şəkildə istifadə etmişdir. AMEA Nizami Gəncəvi adına

Ədəbiyyat Muzeyinin 2005-ci ildə hazırladığı “Füzuli ensiklopediyası (sözlük)” kitabında “Poetik istilahları” bölümündə müvəşşəh termini ilə bağlı 25 söz və söz birləşməsi təqdim edilir [42, 26].

Əta Tərzibaşı “Ədəbiyyatda ləffü nəşr sənəti” adlı məqaləsində də dahi şair Məhəmməd Füzulidən nümunələr gətirməklə həm Füzuli yaradıcılığını, həm də ədəbiyyat nəzəriyyəsini nə qədər dərinlən bildiyini göstərir. Əta Tərzibaşının Məhəmməd Füzuli irsi ilə bağlı araşdırmaları daha genişdir və ayrıca tədqiqat mövzudur.

Klassik ədəbiyyat janrları, əsasən də qəzəl İraq-türkman ədəbiyyatının bütün dövrləri üçün aktual hesab olunur. Müasir dövrdə də klassik ədəbi janrlara müraciət edən çoxsaylı türkman şairinin olduğunu görürük. Həmin şairlər İraq-türkman ədəbiyyatının müasir mərhələsinə aid edilsə də, sənətkarlıq baxımından klassik şairlərin yolu ilə getmiş, daha çox qəzəl janrında şeirlər yazmışlar. XX əsrdə qəzəl yazan ustad şairlər arasında Hicri Dədənin, Xıdır Lütfinin, Məhəmməd Sadiqin və digərlərinin adını çəkə bilərik. Əta Tərzibaşı bu şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı da ciddi tədqiqatlar aparmış, həm “Kərkük şairləri”, həm “Ərbil şairləri” kitablarında, həm də müxtəlif məqalələrdə bu şairlərin həyat və yaradıcılığına geniş şəkildə toxunmuşdur.

XX əsrdə klassik ədəbiyyat janrlarına müraciət edən şairlərin yaradıcılığına nəzər saldıqda məlum olur ki, onların bir çoxu təkcə əruz vəznində şeirlər yazmaqla kifayətlənməyib, heca və sərbəst şeirlərə də müraciət ediblər. Bu səbəbdən onları yalnız klassik İraq-türkman ədəbiyyatına aid etmək və yaradıcılıqlarını bu yöndə araşdırmaq doğru deyildir. Əta Tərzibaşı da XX əsr şairlərinin çoxşaxəli yaradıcılıqlarını nəzərə alaraq onların fəaliyyətini əhatə etdikləri bütün ədəbi janrlar baxımından tədqiq etmişdir.

Əta Tərzibaşının klassik İraq-türkman ədəbiyyatı ilə bağlı apardığı tədqiqatlarla tanış olarkən onun mətnşünas alim kimi də fəaliyyəti aşkara çıxır. Əlyazma mətnlərlə işləmə bacarığı, klassik ədəbiyyatın özünəxas xüsusiyyətlərinə bələd olması, xəttatlıq sənəti ilə tanışlığı ona mətnlər üzərində apardığı tədqiqatların düzgün istiqamətini müəyyənləşdirmək imkanı yaradır. Professor Rüşət Rüstəmov yazır ki, klassik əsərlərin tarixi taleyi bir çox hallarda mətnşünaslıq araşdırmalarından asılı olur [49, s.6]. Bu səbəbdən də Əta Tərzibaşının klassik İraq-türkman şairlərinin əsərləri üzərində apardığı

tədqiqat işi həmin əsərlərin ədəbiyyat tarixində oynadığı rolu öyrənmək baxımından da müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İstər “Kərkük şairləri”, istər “Ərbil şairləri”, istərsə də digər əsərlərində Əta Tərzibaşı ilkin məxəzlərlə işləməyə üstünlük verir və bir çox hallarda əlyazma mətnlərdə olan xətalara aşkar etməklə əsərlərin daha düzgün oxunmasını təmin etmiş olur. Mətnşünaslıq ədəbiyyatşünaslıq tədqiqinin bir üsulu kimi çıxış edir və ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif problemlərinin həllində iştirak edir. Bu xüsusiyyətinə görə mətnşünaslıq araşdırmaları ədəbiyyatşünaslıq tədqiqinin ilkin və zəruri mərhələsi hesab olunur [49, s.5]. Əta Tərzibaşı klassik İraq-türkman ədəbiyyatının tədqiqi zamanı bu mərhələyə ciddi yanaşmışdır. Onun 2007-ci ildə nəşr etdirdiyi “Sərgüzəşti Səadət” kitabı dediklərimizi təsdiq etmiş olur. Necat Kövsəroğlu yazır ki, Əta Tərzibaşı babası Əbdüllətif Tərzibaşıya aid olan bu əsərin əlyazma nüsxəsi üzərində elmi araşdırma aparmış, müəllifin imla və üslub orijinallığını qoruyub saxlamaqla bəzi xətalara aradan qaldıraraq nəşr etdirmişdir [146, s.52]. Əta Tərzibaşı 13 cildlik “Kərkük şairləri” əsərində də bir çox əsəri əlyazmadan oxuyaraq tədqiq etmişdir. Əbdürrəzaq Növrəsə aid olan “Mübaligül-hikəm” əsəri Ankara Milli Kitabxanasında və Qahirədə saxlanılan nüsxələrin fotosürətlərinin əldə edilməsi ilə araşdırılmışdır [182, s.15-16]. “Kərkük şairləri”nin I cildində yer alan Mustafa Bədri haqqında məlumatlardan da aydın olur ki, Əta Tərzibaşı şairin “Divan”ını və “Ədəbi risalə”sini əlyazma nüsxədən oxuyub. Tədqiqatçı “Divan” haqqında yazır: *“168 səhifədən ibarət olan tək nüsxənin son yarpağı ilə ortasından bir neçə yarpağı əksik olduğu göz önündə tutularsa, əsərin 180 səhifədən ibarət olduğu anlaşılır”* [182, s.43]. Ə.Tərzibaşı Mustafa Bədrinin “Ədəbi risalə” əsərinin əlyazma nüsxəsinin də bir səhifəsinin çatışmadığını qeyd edir [182, s.43-44]. “Kərkük şairləri” əsərində Məhəmməd Mehrinin, Növrəs Salihin, Seyid Mahmud Örfinin, Bəkir Müftinin, Didar Dədənin və digər şairlərin əlyazma nüsxələri tədqiq olunub.

Əta Tərzibaşı mətnşünas alim kimi bəzən bir neçə əlyazma nüsxəni müqayisə edərək arada olan fərqləri aşkar etmişdir. Məsələn, Məhəmməd Hüseyn Hakinin “Dönməm” rədifli qəzəlinin bir misrasında “Var nə ki” ifadəsi işlənmişdir. Əta Tərzibaşının yazdığına görə, bu ifadə başqa bir nüsxədə “Var nə kinin” şəklində öz əksini tapmışdır [183, s.106]. Yaxud XVIII əsrdə yazıb-yaratmış Məhəmməd Narinin “Edərəm” rədifli qəzəlinin 4-cü

beytində işlənmiş “həb haram” ifadəsi nüsxə fərqi ilə “həbi haram” kimi də işlədilir [183, s.190]. Əta Tərzibaşı bəzi şeirlərdə vəznin pozulmasına baxmayaraq əlyazma nüsxədə olduğu kimi oxucuya təqdim etməyə üstünlük verir [183, s.93, 101, 107, 133].

Əta Tərzibaşı mətnşünas alim kimi “Ərbil şairləri” əsərində də daha çox orijinal mətnlərdən, qədim cüng və əlyazmalardan yararlanmağa üstünlük vermişdi. Abdullah Nami haqqında yazdığı yazıda kərküklü tarixçi Rəsul Havinin “Dövhətül-vüzəra” adlı əsərinin Bağdadda saxlanılan əlyazmasından istifadə etmişdi [171, s.21]. Əta Tərzibaşı Yusif Qəribi ilə bağlı tədqiqat apararkən də əlyazma mətnlər üzərində çalışmışdır. Qəribinin Bağdadda çap edilən kitabı ilə şəxsi kitabxanasında olan əlyazma nüsxəni müqayisə etmişdir. Tədqiqatçı bu barədə “Ərbil şairləri” əsərində yazır: *“Türkçə “Divan”ının özəl kitabxanamızda olan nadir bir əlyazma nüsxəsindən də müqayisə baxımından yararlandıq. Basılı “Divan” imla, dil və çap xətalari ilə doludur. Bu da xəttat və naşirin xəta və səhvi üzündən meydana gəlmişdir”* [171, s.29]. Əta Tərzibaşı müqayisə nəticəsində aşkara çıxardığı səhvləri “Ərbil şairləri” kitabında düzəldərək çap etdirmişdi. Əlyazma nüsxəsində səhvlərinin tapıldığı şairlərdən biri də Əbdürrəzaq Ağadır. Tərzibaşı onun 384 səhifədən ibarət əlyazma nüsxəsində olan şeirlərini tədqiq etmiş və bir çox yazı səhvlərini aradan qaldırmışdır.

Əta Tərzibaşı mətnşünas kimi təkcə yazılı qaynaqlarla deyil, topladığı folklor mətnləri üzərində də çalışıb. Azərbaycanlı tədqiqatçı Aslan Salmansoy yazır ki, tədqiqatçıların az bir qismi tədqiqata cəlb etdikləri folklor mətnlərini özləri toplayıb üzərində tədqiqat aparır, yazılı mətnlərdə isə müqayisəli şəkildə araşdırma apararaq əsas, mötəbər mətni özləri müəyyənləşdirir [114, s.7]. Əta Tərzibaşı mətnşünas alim kimi həm folklor nümunələri özü toplayıb tədqiq edir, yazılı mətnləri isə müqayisəli şəkildə araşdırır. Məhz bu səbəbdəndir ki, Əta Tərzibaşı həm folklorşünas alim, həm də ədəbiyyat tarixçisi kimi əldə etdiyi nəticələr elm aləmində yüksək qiymətləndirilir.

Bu fəsildə əldə olunan əsas müddəalar Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır [56; 60; 61; 62; 189].

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN – İRAQ-TÜRKMAN ORTAQ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİ ƏTA TƏRZİBAŞININ TƏDQIQATLARINDA

2.1 Əta Tərzibaşının İraq-türkman şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması, nəşri və tədqiqində rolu

Eyni etnik mənşəyə malik olan İraq türkmanları ilə Azərbaycan türklərinin ortaq dəyərləri olduqca zəngindir. Vahid xalqın bir-birindən ayrı düşmüş parçaları kimi onları birləşdirən dəyərlər öz varlığını əsrlərdir ki, qoruyub saxlayır. Məhz buna görə də, azərbaycanlılarla türkmanları fərqləndirmək, ədəbiyyatlarını ayrı-ayrılıqda tədqiq etmək, ümumiyyətlə doğru deyil. Fərqli coğrafiyalarda yaşasalarda eyni xalq olduqları üçün yaratmış olduqları anadilli ədəbiyyat ümumtürk və Şərq ədəbiyyatının bir hissəsidir [54, s.133]. İstər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda ortaq dəyərlər kifayət qədərdir. Bu baxımdan İraq-türkman folklorunun öyrənilməsi müasir dövrdə də öz aktuallığını itirmir.

Əta Tərzibaşı İraq-türkman folklorunu tədqiq edən elm adamlarından biridir. Onun ağız ədəbiyyatının araşdırılması sahəsində gördüyü işlər ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin böyük bir hissəsini təşkil edir. *“İraqda və Türkiyədə təxminən 50 əsəri dərc olunmuş görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşı ötən əsrin ortalarından başlayaraq xüsusilə folklor irsinin toplanması, nəşri və tədqiqi istiqamətində dəyərli araşdırmaları ilə diqqəti cəlb etmişdir”* [73, s.149]. Şifahi xalq ədəbiyyatı yazılı ədəbiyyatın formalaşmasında mühüm rol oynasa da, hər biri yaradıcılığın ayrı-ayrı sahələri hesab edilir. Rus folklorşünası U.B.Dalqat bunu 2 müstəqil estetik sistem adlandırır [188, s.6]. Əta Tərzibaşının da elmi yaradıcılığına nəzər saldıqda həm ədəbiyyatı, həm də folkloru müstəqil şəkildə tədqiq etdiyini və lazım gəldikdə müqayisəli şəkildə araşdırmalar apardığının şahidi oluruq.

Elmi fəaliyyətinin əsas tədqiqat sahələrindən biri olan folklorla bağlı Ə.Tərzibaşının “Kərkük xoyratları və maniləri”, “Şərqi və türkülər”, “Kərkük havaları”, “Kərkük əskilər sözü”, “Arzu-Qəmbər matalı” kitabları işıq üzü görmüşdür. Əta Tərzibaşı təkcə folklor

nümunələrinin tədqiqi ilə deyil, onların toplanması və nəşri ilə bağlı da böyük işlər görmüş, unudulmaqda olan bir sıra xoyrat və manilərə, atalar sözlərinə, xalq havalarına, nağıllara yeni həyat vermişdir. Professor Qəzənfər Paşayev Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək yazır: “*Əta Tərzibaşı haqqında yazılan məqalələr ən çox ədəbiyyatşünaslığı hədəf almışdır. Halbuki Ə.Tərzibaşının folklor fəaliyyətləri həm İraq-türkman mədəniyyətini tanıtmaq, həm də bu mədəniyyətin Azərbaycan, Türkiyə, Suriya və Cənubi Azərbaycan mədəniyyəti ilə vəhdət təşkil etdiyini göstərmək üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir*” [96, s.9].

“*Adətən folklorşünaslar açıq-aydın iki qismə bölünür: bir qism folklor materiallarının toplanmasına, o biri qism isə nəzəri məsələlərə meyl edir. Əta Tərzibaşıda bu iki cəhət vəhdətdədir*” [105, s.319]. Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyətində təkcə türkmanların folklor nümunələrinin toplamaqla kifayətlənməyib onları elmi tədqiqata cəlb etmiş, bu yöndə böyük işlər görməyə və ciddi nəticələr əldə etməyə nail olmuşdur. Onu digər türkman folklorşünaslarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də məhz budur. Əta Tərzibaşı İraq türkmanlarının folklorunu tədqiq etməklə həm də türklərin Mesopotamiya ərazisində əsrlərdir var olduqlarını, bura sonradan gəlib yerləşmələri haqqında iddiaların da cəfəngiyyat olduğunu elmi faktlarla sübut etmişdir.

Əta Tərzibaşının folklor nümunələri üzərində apardığı elmi tədqiqat işi həm İraq türkmanlarının soykökü ilə bağlı, həm də Azərbaycan türkləri ilə ortaq keçmişlərinin bir sıra qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirmişdir. İraq-türkman ədəbiyyatında xüsusi yer tutan və türkman milli kimliyinin simvollarından biri sayılan xoyratlar və manilərlə bağlı nəşr etdirdiyi “Kərkük xoyratları və maniləri” kitabında yazır ki, xoyrat və manilərimizinə ən yaxın olanı Azərbaycanda olanlardır [180, s.40]. Xoyrat və manilərdə olan eynilik türkmanlarla azərbaycanlıların eyni xalq olmasına, bir soykökdən törəməsinə heç bir şübhə yeri qoymur.

Əta Tərzibaşının yazdığı kimi, azərbaycanlılar və İraq türkmanlarının ortaq folklor ənənələri ən çox xoyrat və manilərdə yaşamaqdadır. Görkəmli Azərbaycan şairi Rəsul Rza “Uzaq ellərin yaxın töhfələri” adlı məqaləsində xoyrat, mani və bayatıların eyniliyi

haqqında fikirlərini belə ifadə edirdi: “Xoyrat və manilərdə əks olunmuş bu yaxınlıq, ya eyniyyət yalnız bütün sətirləri, söz ehtiyatı və ifadə forması ilə bizim bayatıların arxitektónicasındaki tez-tez rast gəldiyimiz eyniyyət, ya oxşarlıqla bitməyir, həm də əks etdirdiyi obyektiv varlığın, həyat və məişət tərzinin, hətta bəzi hadisələrin qüvvətli oxşarlığı ilə təsdiq edilir” [63, s.9]. Məqalənin başqa bir hissəsində isə qeyd edir ki, xoyrat və manilərin böyük əksəriyyəti bizim bayatlarımız, ağılarımız, şikəstələrimizlə demək olar ki, eynidir. [63, s.13]. İraq-türkman xoyrat və manilərinin Azərbaycan bayatıları ilə eyniliyini Əta Tərzibaşı bir neçə dəfə xüsusi olaraq qeyd edir. Görkəmli alim xoyrat və maniləri tədqiq edərək gəldiyi qənaəti bu cür ifadə edir: “Xoyratın kökləri İraqda türkmanların yaşadığı bölgələrdə meydana çıxmış, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu türkman dövlətləri zamanı gəlişərək sonralar İraqdan Türkiyəyə, İranın quzeyinə, özəlliklə əhalisi türkman olan Təbriz və eləcə də Azəri və ya Azərbaycan kimi tanınan və türkmanlardan ibarət Azərbaycan torpaqlarına yayılmışdır” [180, s.8]. Ümumiyyətlə, Əta Tərzibaşı xoyrat və maniləri elmi cəhətdən tədqiq edən, onların yaranma və yayılma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən ilk türkman alimdir. Müəllifi olduğu üç cilddən ibarət olan “Kərkük xoyratları və maniləri” kitabının 1955-ci ildə tamamlanan I cildi tamamilə bu janrın elmi tədqiqatından ibarətdir. Əsərin II cildi 1956-cı, III cildi isə 1957-ci ildə çap edilmişdir. Məhəmmədhüseyn Təhmasib “Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında” adlı məqaləsində “Kərkük xoyrat və maniləri” kitabına yüksək qiymət verərək yazır ki, Ə.Tərzibaşının bu əsəri həm xoyrat-mani janrının tarixini, yaranma, yaşama və yayılma prosesini, həm də Kərkük xoyratları ilə Azərbaycan bayatıları arasında yaxınlığı tamamilə nümayiş etdirən dəyərli bir əsərdir [83, s.202].

Mövzu baxımından Azərbaycan bayatıları ilə eyni olan İraq-türkman xoyratları forma etibarilə də bayatılara çox yaxındır. Əta Tərzibaşı xoyrat və manilərin $4+3=7$ və $3+4=7$ düzülüşündə olduğunu, bəzən isə $2+5=7$ və ya $5+2=7$ formasında işləndiyini yazır [180, s.63]. Vaxtilə xoyrat və bayatılar arasında əsas fərqin birinci misrada olduğu düşünülürdü. Belə ki, türkman xoyratlarında birinci misra qısa olur. Bayatılarda isə bu boşluğu çox zaman “əziziyəm”, “mən aşiq”, “eləmi” və s. bu kimi sözlər doldurur. Sonrakı illərdə aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, əslində vaxtı ilə xoyrat və bayatılar

arasında belə bir fərq də mövcud olmayıb. Folklorşünas Vaqif Vəliyev “Azərbaycan folkloru” kitabında yazır ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən toplanan bayatılar arasında birinci misrası “yarımçıq” olan folklor nümunələrinə də rast gəlmək olar. Müəllif bu cür bayatıları “xoyratvari bayatılar” adlandırır [124, s.127]. Maraqlıdır ki, Azərbaycan folklorşünaslığında “yarımçıq” misralara artırılan sözlərin bu bayatıları düzüb-qoşan aşıqların və ya el şairlərinin adına bağlamaq tendensiyası müşahidə olunub. Lakin folklorşünas alim, professor Qəzənfər Paşayev bu fikri qətiyyətlə təkzib edərək, Azərbaycanda bir çox hallarda “əziziyəm”, “mən aşiq”, “eləmi” sözlərini artıraraq bir-iki nəfərin adına çıxmaqla bütöv bir xalqın ağıl və zəkasının məhsulu olan bu ümmana bənzər xalq yaradıcılığının dəyərini istər-istəməz azaltdığımızı yazır. Professor qeyd edir ki, bütün bunların sadəcə olaraq xoyratların forma xüsusiyyətləri olduğunu unutmamalıyıq [96, s.57-58]. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Azərbaycan folklorunda xoyratvari, yəni birinci misrası yarımçıq olan bayatılara rast gəlinir. Bu bir daha sübut edir ki, Azərbaycan bayatıları, İraq türkmanlarında olan xoyratlarla eyni kökdəndir və aralarında ciddi bir fərq mövcud deyil. Azərbaycanda birinci misrası yarımçıq olan bayatılar olduğu kimi İraq-türkman folklorunda da ilk misrası bütöv olan xoyratlar var. Bu çox zaman xoyratların nəğmə kimi oxunuşu zamanı özünü göstərir. Əta Tərzibaşı “Kərkük xoyratları və maniləri” kitabında bu məsələyə toxunaraq yazır: “..... boşluqlar isə xoyratın nəğməylə söylənişi əsasında “baba, baba, bu gün”, “ağam-ağam”, “dədəm-dədəm”, “gözüm” və başqa bir sıra basmaqəlib sözlərlə doldurulmaqdadır” [180, s.115]. Maraqlıdır ki, Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi Əmin Abid hələ 1930-cu ildə “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalında dərc etdirdiyi “Türk xalqları ədəbiyyatında “mani” növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti” adlı məqaləsində mövzu ilə bağlı yazırdı: “Məlum olduğu üzrə Azərbaycan bayatılarının birinci misrasının başında, ümumiyyətlə bəzi nidalı kəlmələr, işarətli kəlmələr təkrar edilir ki, bunların qiyməti vəznin ölçüsünə daxildir. “Əzizim ey”, “Mən aşiq...” kimi kəlmələr o cümlədəndir” [34, s.23]. Müəllif “nidalı kəlmələr”, “işarətli kəlmələr” adlandırdığı sözlərin hər hansı bir şairin və ya aşığın adıyla bağlı olmasına dair heç bir fikir ifadə etmir. Ümumiyyətlə, Əmin Abidin məqaləsini Azərbaycan bayatıları ilə İraq-türkman manilərinin ilk müqayisəli elmi tədqiqat işi

adlandıra bilərik. Əmin Abid məqalədə türk xalqlarının ağız ədəbiyyatında olan bayatı-mani mövzusunı araşdırarkən İraq-türkman şifahi xalq ədəbiyyatına da toxunmuş və əsasən əslən Ərbildən olan tədqiqatçı Haşim Nahidə istinad etmişdir.

Fikrimizcə, Əta Tərzibaşı Əmin Abidin məqaləsindən xəbərsiz olmuşdur. Türkman alim “Kərkük xoyratları və maniləri” kitabında yazır ki, xoyrat misraları arasında mənə bağlılığı haqqında fikirlərini azərbaycanlı professor Məhəmmədhüseyn Təhmasib doğru qəbul edərək, Azərbaycan bayatılarında da bu mənə əlaqələrinin olduğunu qeyd etmişdir [180, s.74]. Professor Qəzənfər Paşayev Əta Tərzibaşının bu fikirlərinə aydınlıq gətirərkən qeyd edir ki, söhbət M.Təhmasibin 1943-cü ildə nəşr etdirdiyi “Bayatılar” kitabına Mehdi Hüseynin yazdığı Ön sözdən gedir [17, s.5-17; 95, s.93]. Lakin Azərbaycan bayatılarında misralar arasında mənə və mövzu bağlılığını Əmin Abid “Bayatılar” kitabının nəşrindən 13 il öncə yazmışdır.

İstər İraq türkmanlarında, istərsə də Azərbaycanda bayatı-xoyratların nəğmə şəklində oxunması halı da müşahidə edilir. Bu, xoyrat və bayatılar arasında yaxınlığın növbəti əlaməti hesab edilməlidir. Yuxarıda təqdim etdiyimiz sitatda Əta Tərzibaşının xoyratların nəğmə şəkilində oxunmasını təsdiq etdiyini görürük. “Kərkük xoyratları və maniləri” kitabında “xoyrat çağırmaq” ifadəsinə tez-tez rast gəlinir. Bu ifadə “xoyrat oxumaq, ifa etmək” anlamını ifadə edir. Məhəmmədhüseyn Təhmasib “Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında” məqaləsində yazır: *“Bizdə “çağırmaq” sözünün “oxumaq” mənası, “oxumaq” sözünün də “çağırmaq” mənası vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “oxumaq” sözü çağırmaq mənasında işlədilir, “çalıb-çağırmaq” ifadəsindəki “çağırmaq” isə oxumaq, təğənin etmək mənasındadır”* [83, s.200]. İstər İraq-türkman folklorunda yer alan xoyrat və manilərin, istərsə də Azərbaycan bayatılarının xüsusi melodiya ilə ifa olunması bu janrın tarixi inkişaf yolunda yiyələnmiş olduğu özünəməxsus xüsusiyyətlərdən xəbər verir. Belə ki, orta çağlarda türk folklor şeiri musiqi alətinin iştirakı olmadan ifa edilir, xüsusi melodik avazla, musiqi ilə oxunurdu [7, s.381]. Bu xüsusiyyət xoyrat-mani-bayatılarda qorunub saxlanılsa da, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq bir qədər dəyişikliyə də məruz qalmışdır. Bu haqda Əta Tərzibaşı 1968-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirdiyi “Musiqi həyatımıza bir baxış” adlı məqaləsində

Kərkükün musiqi mühitini təsvir edərək yazırdı: “*Əskidən sokaklarda yaz gecələri dam başında, toyda, halayda, baharda çöllərdə qarşılıqlı xoyrat söyləmə adəti yavaş-yavaş unudulmaqda, bunun yerinə səhnələrdə, toplumlar qarşısında radioda və daha başqa yol və şakillərdə söyləmə adəti keçməkdədir*” [129, s.145]. Görkəmli alim Hadı Mirzəzadə Əta Tərzibaşının yazdıqlarının Kərkük sahəsinə aid olduğunu təsdiq etməklə yanaşı, bu şəhərin vaxtı ilə zəngin ədəbiyyat və mədəniyyət mərkəzi olduğunu da qeyd edir. Hadı Mirzəzadə “İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr” adlı məqaləsini Əta Tərzibaşının “Kərkük xoyratları və maniləri” kitabına əsaslanaraq yazmış, türkman aliminin xoyrat və maniləri xalqın tələffüzünə uyğun şəkildə təqdim etməsi İraq-türkman ləhcəsinin tədqiqinə də imkan yaratmışdır. Hadı Mirzəzadə məqaləsində qeyd edir ki, Əta Tərzibaşının bu kitabına qədər xoyrat və manilərin dilinin tədqiqi zamanı Osmanlı şivəsi əsas götürülürdü. Bu zaman isə qiymətli folklor nümunələrinin təbiiliyi və orijinallığı itirdi [88, s.85]. Fikrimizcə, Əta Tərzibaşı xoyrat və manilərin yazıya köçürülməsi zamanı xalqın danışıq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla İraq türklərinin dili ilə bağlı tədqiqat aparanlara da dəyərli materiallar vermiş, bu istiqamətdə də elmə xidmət göstərmişdir.

Azərbaycan bayatılarını tədqiq edərkən bir çox klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin, eləcə də el aşıqlarının bu janrda sənət nümunələri yaratdıqları məlum olur. Professor İsrafil Abbaslı “Azərbaycan bayatıları” kitabına yazdığı Ön sözdə qeyd edir ki, Əmani, Əzizi, Saleh, Məcruh, Məsum, Bikəs, Salik, Xalid ibn Əhməd, Sarı Aşıq və s. sənətkarlar öz yaradıcılıqlarında bayatı janrına da kifayət qədər yer vermişlər [6, s.7]. Əta Tərzibaşı da xoyrat və manilərlə bağlı apardığı tədqiqatlarda klassik şairlərin xoyrat yazdığını və bu ənənənin bu gün də davam etdiyi qənaətinə gəlmişdir. “*Bu tərzdə şeirlər yazan əski xalq şairləri olduğu kimi, bu gün də xoyrat və mani dördlükləri biçimində şeir yazan çoxdur. Hətta yeni nəsil – gənc türkman şairlərinin şeirə mani yazmaqla başladıklarını söyləmək yerində olar*” [180, s.14]. Tərzibaşı xoyratların meydana gəlməsini də klassik ədəbiyyatda mövcud olan tuyuqlarla bağlayır [129, s.127]. Türkman alim

Gülə naz

Bülbül eylər gülə naz,

Girdim dost bağçasına,

Ağlayan çox, gülən az – bayatısının dahi şair Məhəmməd Füzuliyə aid olduğunu bildirən rəvayətlərin xalq arasında geniş yayıldığını da qeyd edir [180, s.112]. İstənilən halda həm Azərbaycan bayatılarında, həm də İraq türkmanları arasında geniş yayılmış xoyrat və manilərin tədqiqatı göstərir ki, klassik ədəbiyyat nümayəndələri bu janra biganə qalmamış, yeri gəldikcə bayatı-xoyrat-mani yazmışlar.

Əta Tərzibaşı İraq-türkman folklorunda özünəməxsus yerə malik olan atalar sözləri və məsəllərlə bağlı da geniş tədqiqat işləri aparmış və 1962-ci ildə Bağdadda “Kərkük əskilər sözü” adlı kitab çap etdirmişdir. Əta Tərzibaşının kitabı “Kərkük əskilər sözü” adlandırması maraqlıdır. İraq türkmanlarında “atalar sözü” ifadəsi işləndiyi halda nədən müəllifin “əskilər sözü”nə üstünlük verməsini alim özü bu cür izah edir: *“Kitabın adına “Əskilər sözü” deməyimizin səbəbi bizdə atalar sözü qarşılığı olaraq bu deyişin də istifadəsindən irəli gəlmişdir. Necə ki, qonuşma sırasında bir ata sözü irad etmək istəyən kimsə “əskilər sözüdü” və ya “əskilər deyər”, “əskilər yalan deməyib” təbirini təkrarlar”* [178, s.8]. Kərkük dolaylarında bu ifadənin xalq danışığı dilində geniş şəkildə istifadə olunması İraq türkmanlarının özünəməxsus, səciyyəvi xüsusiyyəti hesab olunmalıdır. Ümumiyyətlə, atalar sözləri müxtəlif türk xalqlarında fərqli adlara malikdir. Görkəmli alim Məhəmməd Hüseyin Təhmasib yazır ki, bu janr müxtəlif xalqlarda “ibrətəməz söz”, “qanadlı söz”, “dilin gülzarı”, “xalq məktəbi”, “ruhun təbibisi”, “təcrübənin barı” və s. adlanır [120, s.11].

Əta Tərzibaşının İraq-türkman atalar sözü və məsəllərlə bağlı apardığı araşdırma bu janrın bir sıra xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Atalar sözləri xalqın düşüncə tərzini, müxtəlif hadisələrə baxışını, inam və etiqadını özündə ehtiva edən folklor xəzinəsidir. *“Bu xəzinə uzaq keçmişlərlə bağlı hadisələrə, adət-ənənələrə, hətta unudulub getmiş, hafizələrdən silinmiş tarixi həqiqətlərin güclə sezilə bilən izlərinə belə təsadüf edilir”* [10, s.24-25]. Belə olan təqdirdə əsrlərdir ərəb və kürd xalqlarının əhatəsində yaşayan türkmanların bu dəyərli folklor nümunəsini tədqiq etmək və kitab halında geniş oxucu kütləsinin ixtiyarına vermək Əta Tərzibaşının öz xalqı qarşısında gördüyü misilsiz xidmətlərindən biridir. “Kərkük əskilər sözü” təkcə atalar

sözlərinin tarixi və mənəvi dəyərinin yüksək olmasına görə deyil, həm də bu əsərin elmi cəhətdən mükəmməl işlənməsinə görə də böyük əhəmiyyət daşıyır. Professor Qəzənfər Paşayev “Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti” kitabında yazır: *“Araşdırıcı “Kərkük əskilər sözü” kitabında əksər atalar sözlərinin bizdə, türklərdə, bəzən də ərəb və kürdlərdə olan variantlarını təhlilə cəlb etmişdir. Eyni zamanda atalar sözlərinin böyük bir qisminin necə yaranması, niyə belə deyilməsi, bəzən məlum dəlillərlə, bəzən də alimin ehtimalları gücünə aydınlaşdırılmışdır”* [97, s.170]. Əta Tərzibaşı türkmənlərin işlətdiyi atalar sözlərini digər xalqların folklorunda olan atalar sözləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etməklə “Kərkük əskilər sözü” əsərinin elmi səciyyəsinə daha da yüksəltmişdir.

Əta Tərzibaşının apardığı tədqiqat işi Kərkük atalar sözləri ilə Azərbaycan atalar sözləri arasında olan eyniyyəti bir daha aşkara çıxarmış oldu. Eyni kökə malik olan Azərbaycan türkləri ilə İraq türkmənlərinin sonradan meydana gəlmiş cüzi fərqləri nəzərə almasaq, eyni folklor ənənələrinə malik olduğunu atalar sözləri və məsəllər üzərində aparılan tədqiqat işi də sübuta yetirdi. Məhəmmədhüseyn Təhmasib “Kərkük əskilər sözü” kitabı haqqında “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi “Ara uzaq, ürək yaxın” adlı məqaləsində atalar sözlərində olan yaxınlıq və eyniliyə toxunaraq yazır: *“Məsələn üçün, “Kərkük əskilər sözü” kitabında 700 atalar sözünün çox kiçik bir hissəsi bugünkü azərbaycanlı üçün “yeni”dir, yəni naməlumdur. Bu da ancaq və ancaq sırf yerli Kərkük mühiti ilə bağlı olanlara və bizdə işlənməyən sözlərdən ibarət olan nümunələrə aiddir”* [120, s.11]. Həqiqətən də, “Kərkük əskilər sözü” kitabında yer alan atalar sözlərinin əksəriyyətinin Azərbaycan folklorunda da olması bu janrın hər iki xalqda eyni olmasının ən əyani sübutudur. Əta Tərzibaşının kitaba daxil etdiyi *“Axtaran tapar”* [178, s.12], *“Qızım sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit”* [178, s.95], *“Sən dərədən gəl, mən tərədən”* [178, s.66], *“Qaş sürmələrkən göz çıxartdı”* [178, s.88], *“Keçəl Həsən, Həsən keçəl”* [178, s.96], *“Acın toxdan xəbəri yoxdur”* [178, s.12], *“Qısqanan gözə çöp düşər”* [178, s.95], *“Sögmə qul babamı, sögmiyim bəg babamı”* [178, s.68], *“Qoyunu qurda ismarlayır”* [178, s.95] və s. bu kimi atalar sözləri bu gün də Azərbaycanda işlədilməkdədir.

Kitabda müəllif tərəfindən bir sıra atalar sözlərinin və atalar sözlərinin daxilində işlədilən bəzi sözlərin izahı da verilmişdir. Bu izah və açıqlamalar azərbaycanlı oxucu üçün yenilik deyil. *“Bu ona görə belədir ki, yuxarıda deyildiyi kimi, buradakı atalar sözlərinin böyük əksəriyyəti bizdə də Kərkük xalq içərisində olduğu şəkildə və mənada yaşamaqdadır. Hələ tam atalar sözləri bir tərəfə dursun, bunlarda işlənən yüzlərlə müxtəlif çeşidli ifadələr də tam bizdə olduğu kimidir”* [120, s.11].

İraq-türkman atalar sözləri ilə Azərbaycan atalar sözlərində olan yaxınlıq və eyniyyət təkcə mənə və söz baxımından deyil, struktur və quruluş cəhətdən də eynidir. *“İraq-türkman atalar sözü və məsəlləri bəzən iki hissədən ibarət olur. İkinci hissə birinci hissədə verilmiş fikri daha da qüvvətləndirir, mənalandırır, tamamlayır”* [97, s.26]. Azərbaycanda olduğu kimi İraq-türkman folklorunda da qafiyəli atalar sözlərinə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *“Adam sözdən, uşaq gözdən”* [50, s.7], *“Bağında gül varkən gül gözüvə, bağında gül tükəndi, kül gözüvə”* [50, s.14], *“Dəgmə nazıya, qaçar qazıya”* [50, s.30], *“Əlində tas apardı, evinə yas apardı”* [50, s.39] və s. Azərbaycan folklorunda da *“Adam var gözdən qızar, adam var sözdən qızar”* [5, s.21], *“Gözəllik ondur, doqquzu dondur”* [5, s.119], *“Əzgildən badam, nadandan adam”* [5, s.112], *“Ağıllı kasıba dəli deyərlər, dövlətli dəliyə “bəli” deyərlər”* [5, s.25] və s. bu kimi qafiyəli atalar sözlərinə rast gəlirik. Bəzən eyni qafiyəli atalar sözlərinə hər iki folklorunda təsadüf edilir. Məsələn, *“Dadanıbsan dolmaya, bəlkə bir gün olmaya”* [5, s.79], *“Azacıq aşım, ağrımaz başım”* [50, s.8] və s.

İraq-türkman folklorunda rast gəlinən atalar sözləri ilə Azərbaycanda folklorunda olan atalar sözləri mövzu və struktur baxımından eynidir. Atalar sözlərinə istənilən aspektdən yanaşdıqda bu eynilik açıq-aşkar görünür. Şübhəsiz ki, folklorun müxtəlif janrlarında olduğu kimi atalar sözlərinin də eyni olması vahid tarixi keçmişdən və etnik kökdən doğur. Təsadüfi deyil ki, professor Qəzənfər Paşayev *“İraq-Kərkük atalar sözləri”* kitabının Ön sözündə yazır: *“Məlum olduğu kimi bu atalar sözlərini yaradanlar, yaşadanlar vaxtilə müəyyən tarixi səbəblər üzündən İraqa köçüb orada məskən salmış azərbaycanlılardır, böyük Füzulinin həmvətənləridir. Odur ki, həmin atalar sözlərindən*

bir çoxunun eynilə, və yaxud bəzi dəyişikliklə bizdə mövcud olması təacüb doğurmamalıdır” [50, s.4-5].

İraq-türkman xalq musiqisinin də ilk geniş miqyaslı tədqiqatı Əta Tərzibaşının adı ilə bağlıdır. Alim mövzu ilə bağlı 2 kitabın və onlarla məqalənin müəllifidir. İraq-türkman musiqisindən bəhs edən ilk kitab “Şərqi və türkülər” adı ilə 1953-cü ildə Bağdadda işıq üzü görüb. Bu kitab Əta Tərzibaşının türk dilində yazdığı ilk əsəridir [146, s.26]. İkinci kitab isə 2 cilddən ibarət olan “Kərkük havaları”dır. Kitab ilk dəfə 1961-ci ildə nəşr olunub, daha sonra isə 1989-cu və 1991-ci illərdə yenidən çap edilib. Bu əsərdə xoyrat və mani növləri xaricində qalan başqa folklor növləri üzərində tədqiqatlar aparılmış, unudulmuş bir çox xalq havaları toplanaraq canlandırılmış və yerli muğamların necə oxunduğu açıqlanmışdır.

Əta Tərzibaşının İraq-türkman musiqisi ilə bağlı tədqiqatları 2 yerə bölünür:

1. Xalq musiqisi ilə bağlı olanlar; 2. Klassik musiqi ilə bağlı olanlar.

İstər “Şərqi və türkülər”, istərsə də “Kərkük havaları” kitabları türkman xalq musiqisi ilə bağlı araşdırmaların nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Alim təkcə “Şərqi və türkülər” kitabında 200-dən artıq xalq mahnısını tədqiqata cəlb etmiş, onların yaranma və yayılma səbəbini göstərmişdir. “Kərkük havaları” kitabında isə xalq mahnılarının tədqiqi daha geniş miqyasda aparılmışdır. Türkman tədqiqatçı, professor Mahir Naqib 2007-ci ildə Ankarada nəşr etdirdiyi “Kərkük türk xalq musiqisi” adlı əsərinin də əsas qaynaq mənbəyi kimi “Kərkük havaları” kitabını göstərir [158, s.5].

Digər folklor janrları kimi xalq nəğmələri də hər bir xalqın keçmişini, adət-ənənəsini, mədəniyyətini güzgü kimi əks etdirir. *“Xalqın əxlaq təcrübəsi, adət-ənənəsi, inam və etiqadları əsasında yaranan, insan ömrünün hər bir mərhələsini özünəməxsus bir tərzdə əks etdirən məişət-mərasim nəğmələri, hər şeydən əvvəl əcdadlarımızın həyatı ilə bağlı etnoqrafik informasiya ilə zəngin və qiymətlidir”* [96, s.128]. Bu baxımdan İraq ərazisində yaşayan türkmanların xalq havalarının tədqiqi həm elmi, həm də tarixi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan folkloru ilə yaxınlıq və eyniyyət bu janrın tədqiqi zamanı ortaya çıxan əsas elementlərdən biridir. Əta Tərzibaşı “Kərkük havaları” kitabında yazır: *“Əskidən bəri azərilərlə dolu olan Təbriz, Marağa, Qarabağ və daha başqa şəhər və*

səmtlərdə musiqi həyatı yüksək bir səviyyəyə alınmışdır. O zaman İraq türkləri ilə bu ölkələrdə yaşayan türklər arasında dil, ədəbiyyat və musiqi baxımından bulunan yaxın bağlılıq qolaylıqla düşünülə bilər. Bu bağlılıq azərilərlə İraqda yaşayan türkmanlar arasında bir dərəcəyə dərin qüvvətli bir qaynaşma hasilə gətirmişdir” [179, s.8-9]. Görkəmli alim öz tədqiqat əsərində həm Kərkük dolaylarında, həm Azərbaycanda bu gün də sevilə-sevilə oxunan bir neçə xalq mahnısının adını çəkməklə öz fikirlərini əyani şəkildə isbatlamış olur. Əta Tərzibaşı “Bu gələn yar olaydı”, “Samovar almışam silənim yoxdur”, “Layla balam, a layla”, “Ay qız, mənə bax, bax”, “Vəfasız”, “Bu xal nə xaldı”, “Qarabağı”, “Altın üzük yaşıl qaş” kimi mahnıların Azərbaycanda da eynilə İraqdakı kimi oxunduğunu qeyd edir [179, s.80]. “Azərbaycan folklor antologiyası”nın İraq-türkman cildində Kərkük dolaylarında və Azərbaycanda oxunan müştərək mahnıların siyahısı daha uzundur. Antologiyada “O yana döndər məni”, “Yar bizə qonaq gələcək”, “Pəri”, “Ay qara xal yar”, “Ay qız heyranın ollam”, “Niyə gəlməz oldu”, “Dam üstədir damımız”, “Qalanın dibində bir daş olaydım”, “Nərgizi dəstə bağladım”, “Kətan köynək dizdən yar”, “Evlərinin önü yonca”, “Bu gələn yar olaydı”, “Yeri, yeri yeri küsmüşəm səndən”, “Bu xal nə xaldı”, “Gözəllərdən üç gözəl var sevməli” və digər mahnıların adına rast gəlirik [10, s.19]. Maraqlıdır ki, İraq-türkman musiqisini tədqiq edən professor Mahir Naqib türkmanların azərbaycanlılarla müştərək mahnılarının o qədər də çox olmadığını yazır: “*Qırıqhavalara gəlincə kərküklü sənətçi Əbdülvahid Kuzəçioğlunun oxuduğu “Bir samovar almışam” azəri türküsi ilə Azərbaycanda oxunan “O yana döndər məni” Kərkük türküsiindən başqa müştərək oxunan türkülər yoxdur. Ancaq Kərkük türküləri arasında beş türkü vardır ki, çeşinləri Azəridir. O türkülər bunlardır:*

1. *Altun üzük yaşıl qaş;*
2. *Ay bala, bala;*
3. *Ölləm, ölləm;*
4. *Öləydim, Allah, öləydim;*

5. *Baxar qapı zarınnan”* [158, s.25-26]. Lakin istər Əta Tərzibaşının İraqda, istərsə də azərbaycanlı alimlərin ölkəmizdə apardıqları tədqiqatlar sübut edir ki, azərbaycanlıların və türkmanların müştərək sayıla biləcək mahnıları kifayət qədər çoxdur.

Bunların arasında xalq mahnılarının üstünlük təşkil etməsi təsadüfi deyil. Xalqın hiss və həyəcanını, o cümlədən müxtəlif hadisələrin xalqın təfəkküründə yaratdığı təsir nəticəsində ərsəyə gələn xalq mahnılarının eyni olması bir daha Azərbaycan türkləri ilə İraq türkmanlarının vahid kökdən gəldiyini qətiyyətlə sübut etmiş olur. Eyni kökdən qaynaqlanan folklor və ədəbiyyat başlanğıcı el nəğmələrində də özünü açıq-aşkar büruzə verir.

Əta Tərzibaşının “Kərkük xoyratları və maniləri” əsərində də İraq-türkman musiqisinə aid kifayət qədər maraqlı məlumatlar yer almışdır. Alim bir zamanlar xoyratların musiqili şəkildə ifa edildiyini və bir çox muğamların da buradan yarandığını yazır [179, s.115]. *“Əta Tərzibaşı qeyd edir ki, xoyrat üsulları xoyratlarla oxunduğuna görə xoyrat havaları və ya xoyrat üsulu adı ilə tanınan, yüngül, sadə və yığcam olan, musiqi ahənginə uyğun gələn, hamı tərəfindən sevilən, xalq arasında geniş yayılan lirik janrdır”* [96, s.115]. Kərkükdə “Ömərqala”, “Yolçu”, “Müxalif”, “Qarabağı”, “Bayat”, “Kürdü” və s. kimi xoyrat üsulları geniş yayılıb. Bunların arasında “Qarabağı” və “Bayat” daha çox maraq doğurur. Əta Tərzibaşı “Kərkük havaları” kitabında yazır ki, Kərkükdə oxunan xoyrat havaları içərisində “Qarabağı” adlanan uzun hava Azərbaycan mənşəlidir və sırf Azəri ağzı ilə oxunur [179, s.80]. Professor Mahir Naqib də “Qarabağı” havasının Azərbaycan mənşəli olduğunu qeyd edir və “Kərkük türk xalq musiqisi” adlı kitabında “Bayat” muğamında da Azərbaycan musiqisinin böyük təsiri olduğunu yazır. *“Sərhədlərin bir-birindən uzaqlığı Kərkük türk xalq musiqisi ilə Azərbaycan türk musiqisi arasında kök bərabərliyini yox edə bilməmişdir. Kərkükdə ən yaygın olan “Bayatı” muğamı Azərbaycanda eyni özəllikləriylə mövcuddur”* [158, s.25].

Musiqi ilə bağlı Azərbaycan və İraq türkmanları arasında olan ortaq dəyərlər təkcə folklor nümunələri ilə məhdudlaşmır. Klassik musiqi, əsasən də məşhur musiqiçi və şair Əbdülqədir Marağayinin həyat və yaradıcılığı Azərbaycanda olduğu kimi, İraq türkmanları arasında da öyrənilir. Əta Tərzibaşı Əbdülqədir Marağayini “Türkman musiqişünası” adlandırır. Şübhəsiz ki, Azərbaycandan Dəclə-Fərat çaylarının sahillərinə qədər geniş bir ərazidə yaşayan türkmanlar eyni etnik mənşəyə malik olduqları üçün ədəbi

dəyərləri də ortaq sayılır. Bu baxımdan Əta Tərzibaşının Əbdülqədir Marağayini həm də İraq türkmanlarına aid etməsi başadüşüləndir.

Əta Tərzibaşı “Kərkük havaları” kitabında İraq-türkman aşığı yaradıcılığına da toxunur və bu sənətin inkişafında mühüm rol oynamış ərbilli Aşığı Məhəmməddən, kərküklü Aşığı Abbasdan yazır, aşığı havalarının, xüsusilə də “Kərəm havası”, “Divani-Urfa” kimi aşığı havalarının çox sevildiyini qeyd edir. Əta Tərzibaşının yazdıqlarından belə məlum olur ki, türkmanlar yaşayan ərazilərdə aşığı sənəti vaxtilə çox sevilə də, bu gün Kərkük dolaylarında aşıqlara rast gəlinmir. “Kərkük havaları” kitabından oxuyuruq: *“Aşıqlar əskidən şəhərdən şəhərə gəzərək saz çalar, söz və nəğməsi özünün olan havalar oxuyardı. İndi Kərkükdə aşığı yoxdur. Əvvəllər vardı”* [179, s.36]. İraq-türkman folkloru ilə Azərbaycan folklorunun bu qədər yaxın, demək olar ki, eyni olduğu halda aşığı sənətinin Kərkük dolaylarında o qədər də inkişaf etməməsi təəssüf doğurur. Professor Qəzənfər Paşayev bunun səbəbini Səfəvilərin hakimiyyətindən sonra Bağdadın və azərbaycanlılar yaşayan Kərkük və ətraf ərazilərin Osmanlıların idarəçiliyinə keçməsi ilə izah edir. Professor qeyd edir ki, türkmanların yaşadığı ərazilərin Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçdiyi zaman Azərbaycanda aşığı sənətinin, o cümlədən də dastan yaradıcılığının inkişaf etdiyi dövrlə üst-üstə düşür. Dastan janrı isə hələ o vaxt Osmanlı türkləri arasında yox dərəcəsində idi və yaxud çox zəif inkişaf etmişdi [100, s.274]. Lakin İraq-türkman folklorunda ümumiyyətlə dastanların olmadığını iddia etmək də doğru deyildir. İraq-türkman folklorunda “Fərhad və Şirin”, “Yusif və Züleyxa”, “Leyli və Məcnun”, “Arzu-Qəmbər”, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm” kimi dastanlar kifayət qədər geniş yayılmışdır. Professor Qəzənfər Paşayev qeyd edir ki, son illərə qədər Tələfər bölgəsində “Əsli və Kərəm” dastanı sazla çalınıb oxunurdu [96, s.155]. Əhməd Bican Ərcilasun da İraq türkmanları arasında yuxarıda adı çəkilən dastanların geniş yayıldığını qeyd edir [136, s.4].

Türkmanlar arasında ən geniş yayılmış dastan “Arzu-Qəmbər”dir. Əta Tərzibaşı bu dastanı Qədriyyə Samançı adlı kərküklü bir qadının dilindən yazıya köçürmüşdür. Əta Tərzibaşı tərəfindən yazıya alınan dastan ilk dəfə 1964-cü ildə Bağdadda “Arzu Qəmbər matalı” adı ilə və ərəb hərflərilə yayımlanmışdır. İkinci dəfə isə bu əsər 3 il sonra kərküklü

Məhəmməd Əmin Əsri tərəfindən Təbriz şəhərində çap olunmuşdur [146, s.38]. Azərbaycanda ilk dəfə “Arzu-Qəmbər” dastanını professor Qəzənfər Paşayev 1971-ci ildə nəşr etdirmişdir.

Əta Tərzibaşı “Arzu-Qəmbər” dastanını İraq türkmanlarının ləhcəsi üçün istinad ediləcək bir sənəd, onların kimliyini aydınlaşdıracaq əhəmiyyətli bir abidə adlandırır [170, s.6]. Görkəmli alimin dastanı heç bir təhsili olmayan və sırf Kərkük ləhcəsi ilə danışan bir qadının dilindən yazıya alması və yazıda ləhcə xüsusiyyətlərini olduğu kimi saxlaması dastanı həm folklor, həm də dilçilik baxımından qiymətli mənbəyə çevirir. İlk dəfə Əta Tərzibaşı tərəfindən yazıya alınan bu dastanın tədqiqi göstərir ki, “Arzu-Qəmbər”-in İraq türkmanları arasında yayılan variantının bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Tərzibaşı bununla bağlı yazır: *“Bizim yayımladığımız bu hekayə başqa ölkələrdə yayımlanmış dərləmələrdən tamamilə fərqlənir”* [170, s.3]. O, dastanın manilər üzərində qurulmasını əsas göstərərək belə bir qənaətə gəlmişdir. Doğrudur, dastanın Kərkük variantında bəzi fərqlər olsa da, bunu “tamamilə fərqlənir” kimi xarakterizə etmək doğru deyil. Kərküklü alimin bu fikrinə ilk etiraz edən Məhəmmədhüseyn Təhmasib olur. Azərbaycanlı alim “Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında” məqaləsində yazır: *“... cənab Tərzibaşının bu fikri ilə mübahisə etmək olar. Görünür ki, bu sətirləri yazdığı zaman azəri bayatıları və “Arzu-Qəmbər”-in Azərbaycan variantı ilə lazımı qədər tanış deyilmiş. “Arzu-Qəmbər” türk xalqları arasında geniş yayılmış qədim dastanlardan biridir. Bu dastan bizdə də vardır”* [83, s.203].

“Arzu-Qəmbər” dastanının Azərbaycanda bir yox, bir neçə variantı mövcuddur. Dastanın tədqiqi ilə məşğul olmuş Sədnik Paşayevin yazdıqlarından aydın olur ki, Azərbaycanda “Arzu-Qəmbər”-in Bakı, Şamaxı, Gəncə, Qarayazı variantları xalq arasında yaşamaqdadır. Alimə görə, dastanın Şamaxı variantı Kərkük variantından xeyli fərqlənir. S.Paşayev yazır: *“Maraqlıdır ki, nəinki Kərkük və Şamaxı variantları bir-birindən seçilir, hətta bizdə mövcud olan bütöv və natamam variantlar da bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Belə ki, Kərkük və Gəncə variantlarında Arzu ilə Qəmbər əmioğlu əmiqızıdır. Şamaxı variantında isə onların heç bir qohumluq əlaqəsi yoxdur. Kərkük dastanında Arzu ilə Qəmbər bir-birinə qovuşmur. Şamaxı və Gəncə variantlarında dastan xoşbəxt*

sonluqla qurtarır” [108, s.42-43]. Sədnik Paşayevin sadaladığı bu faktlar dastanın yalnız Kərkük və Şamaxı variantları arasında olan fərqlərdir. Bu fərqlər ümumilikdə Azərbaycanda olan “Arzu-Qəmbər” dastanını İraq türkmənlərinin folklorunda yaşayan dastandan ayırmır. Çünki istər Gəncə, istər Qarayazı, istərsə də Bakı variantı dastanın Kərkük variantına çox yaxındır. Ən çox eynilik isə dastanın Bakı variantında sezilir. Sədnik Paşayev qeyd edir ki, “Arzu-Qəmbər”in Bakı variantı Kərkük variantına xeyli yaxındır. Dastanın Bakı versiyasında da Kərkük variantında olduğu kimi Qəmbərə aşda zəhər verilir və Arzu onu qabaqcadan xəbərdar edir. Bundan başqa, bilərzik əhvalatı da hər iki variantda mövcuddur [108, s.45].

Əta Tərzibaşı türk xalqlarının ən önəmli dastanlarından biri sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı da bir neçə məqalədə öz fikirlərini qeyd etmişdir. Onun sırf “Dədə Qorqud”la bağlı ayrıca tədqiqat işi yoxdur. Lakin İraq-türkmən ədəbiyyatı, folkloru və dili haqqında yazdığı bir çox məqalədə bu dastana toxunmuş və Dədə Qorqud dastanının İraq türkmənləri arasında geniş yayıldığını göstərmişdir. Əsasən türkmənlərin dili və bu dilin tarixi ilə bağlı yazdığı məqalələrdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını nümunə olaraq təqdim edir. Əta Tərzibaşı 1962-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirdiyi “Yazı dili, qonuşma dili” adlı məqaləsində yazır: *“Mənə qalarsa, türkcə üçün bir ana kitab axtarılsa, bu ehtiyacı nəsr sahəsində “Dədə Qorqud Kitabı” qarşılaya bilər. Bundan altı yüz il öncə bizim türkmən ləhcəsinin mənsub olduğu Bayat-Oğuz ağzıyla yazılmış olan bu kitab hələ də canlılığını və təzəliyini qorumaqdadır. Sadə bir dillə yazıldığı üçün bu günün dilinə uyğun gəldiyindən, həm də gerçək yazarı bəlli olmamağı baxımından bunu dilimizin qutsal ana kitabı saymaq yerində olar”* [129, s.206].

Məqalədə Dədə Qorqud dastanı haqqında yazılan fikirlərə nəzər saldıqda aydın olur ki, Əta Tərzibaşı əslində dastana yazılı mənbə kimi yanaşır. Çox güman alim Drezden və Vatikan nüsxələrini əsas götürərək “Kitabi-Dədə Qorqud”un “türkmən ləhcəsinin mənsub olduğu Bayat-Oğuz ağzıyla yazılmış” olmasına istinad edir. Həqiqətən də yüzillər boyunca başqa xalqların əhatəsində və təsir dairəsində qalan və məhz bu səbəbdən ilkin leksik, fonetik xüsusiyyətlərini ciddi şəkildə qoruyub saxlayan İraq türkmənlərinin ləhcəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dil xüsusiyyətlərini tamamilə özündə əks

etdirir. Lakin türkman aliminin məqaləsində “Kitabi-Dədə Qorqud”un dastan kimi təhlil edilməsinin şahidi olmuruq. Əta Tərzibaşı “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış” adlı məqaləsində isə “Kitabi-Dədə Qorqud”a tək cə yazılı bir qaynaq kimi deyil, həm də dastan kimi yanaşır və “Dədə Qorqud hekayələrinin dili” ifadəsini işlətməklə xalq içində bu dastanın hansı formada yayılmasını da əsas götürür [129, s.126]. Ümumiyyətlə, kərküklü tədqiqatçılar “Kitabi-Dədə Qorqud”u İraq türkmanlarının “Ana kitabı” adlandırırlar. Əta Tərzibaşı “İraqda Türkman ədəbiyyatı tarixinin başlanğıcına dair araşdırmalar” adlı məqaləsinin ikinci hissəsində də “Kitabi-Dədə Qorqud”dan söz açır və bu dastan haqqında ilk məlumatı Fəzlullah Rəşidəddinin verdiyini qeyd edir [176, s.4].

İraq-türkman folklorunda lətifələrin də özüməxsus yeri vardır. Azərbaycanda olduğu kimi, Kərkük dolaylarında da daha çox Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı lətifələr geniş yayılmışdır. *“İraq-türkman folklorunda da başqa türkdilli xalqlardakı Xoca Nasır (qazax), Nəsrəddin Afandi (özbək), Ependi (türkmən), Nəsrəddin Oca (tatar), Nəsrəddin Əpəndi (uyğur), Hoca Nəsrəddin (türk) adı ilə deyil, Azərbaycanda olduğu kimi, Molla Nəsrəddin və ya sadəcə olaraq Molla adı ilə tanınır”* [10, s.30-31]. Xalq arasında obraz kimi çox sevilən Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı Əta Tərzibaşı yazır: *“İraqda yaşayan türkmanlar arasında da simvollaşmış sevimli bir sima olaraq tanınan Xoca, bu ölkədə “təhsil görmüş” anlamına gələn “Molla” ünvanıyla anılır”* [129, s.159]. “Molla” sözü vaxtilə Azərbaycanda da “oxumuş”, təhsilli insanlara şamil edilirdi. Xalq arasında bu gün də işlənən “hər oxuyan Molla Pənah olmaz” məsəli dediklərimizi təsdiq edir.

Əta Tərzibaşının Molla Nəsrəddinlə bağlı tədqiqatları böyük maraq doğurur. Alim “Nəsrəddin Xoca haqqında yeni bəlgələr” adlı məqaləsində Molla Nəsrəddini real-tarixi şəxsiyyət kimi təqdim edir və bir sıra tarixçi və səyyahların qeydlərinə əsaslanır. O, Fuad Köprülünün “Nəsrəddin Xoca” əsərinə istinad edərək Molla Nəsrəddinin qəbrinin Ağşehirdə olduğunu yazır. Məqalədə Molla Nəsrəddinin məzarını ziyarət etmiş Övliya Çələbinin və ərəb səyyahı Məhəmməd Kəbrit əl-Mədəninin də adına rast gəlirik. Əta Tərzibaşı daha çox mədinəli şair və yazıçı İbrahim bin Əbdülrəhman əl-Hayarinin Ağşehirə səfərini və Molla Nəsrəddinin məzarını ziyarət edərkən yazdıqlarına istinad edir [129, s.162-165].

Molla Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olması ilə bağlı Əta Tərzibaşı 1952-ci ildə Qahirədə işıq üzü görən “əl-Risalə” jurnalının 993-cü sayında “Cəha əl-Qazi” başlığı ilə məqalə dərc etdirmişdir. Bu barədə “Nəsrəddin Xoca haqqında yeni bəlgələr” məqaləsində isə yazır: *“Mən də bu toplumun bir fərdi olaraq Xoca ilə çoxdan maraqlanmışam. Bu arada Xocanın qaziliyinə dair bundan tam iyirmi il öncə yayımladığım ərəbcə bir yazıdan sonra bu dəfə Xocanın tarixi şəxsiyyəti və məzarının əski şəkliylə bağlı bəzi önəmli məlumatları son günlərdə ilk dəfə çap edilən ərəbcə bir əsərdə yer aldığını görərək bu yazını hazırlamağa qərar verdim”* [129, s.159].

İraq-türkman və Azərbaycan folkloru arasında olan eynilik yuxarıda sadaladığımız janrlarla yekunlaşmır. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, İraq-türkman və Azərbaycan folklorunun, demək olar ki, bütün janrlarında oxşarlıq və eyniyyət mövcuddur. Tapmacalara nəzər salarkən də dediklərimiz öz təsdiqini tapmış olur. Süphi Saatçı “tapmaca” sözü ilə bağlı yazır: *“Kərkükdə bilməcəyə tapmaq feilindən törəmiş “tapmaca” deyilir. “Tapmaca” sözünü istisnasız olaraq bütün türkmanlar işlədir. Bu söz Azəri Türk camiyəsində yaygın olduğu İranın Təbriz, Azərbaycan Respublikası və Orta Asiya Türk respublikalarındakı geniş toplumlarda da işlənilməkdədir”* [166, s.63]. Tapmaca janrında olan digər bir eyniliyi isə professor Qəzənfər Paşayev müəyyən etmişdir. O yazır ki, Azərbaycan folklorunda “bayatı-tapmaca” növü olduğu kimi, İraq-türkman folklorunda da bu janra təsadüf edilir [96, s.111]. Süphi Saatçı bəzi tapmacaların mani və xoyrat şəkilində olduğunu yazır [166, s.65]. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, həm bayatılar, həm də xoyrat və manilər tapmacalardan fərqlənir. Əta Tərzibaşı xoyrat və maniləri araşdırarkən “bayatı-tapmacalar”la folkloru bu janrları arasında olan fərqi hiss etmiş və kitabına daxil etməmişdir.

Adətən uşaqlar arasında oynanılan xalq oyunları da İraq-türkman folklorunda geniş şəkildə yayılıb. Ən çox maraq doğuran “Kosa gəldi” oyunudur. Bu oyun barədə Əta Tərzibaşı “İraq türkmanları arasında yağmur duası törənləri və sosioloji dəyəri” adlı məqaləsində geniş məlumat verir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, üzünə tük çıxmayan bir gənc belinə keçə parçalar bağlayar, boynuna kankavur deyilən halqa şəkilli zınqrov taxar, arxasına quyruq bağlayıb küçə-küçə dolaşar [174, s.309]. Azərbaycanda “Kosa-kosa”

oyununun eynisi olan “Kosa gəldi” oyunu yalnız vaxtına görə fərqlənir. Azərbaycanda bu oyunu Novruz bayramında oynadıqları halda, İraqda türkmanlar bunu yağışın yağması üçün keçirirlər. Əta Tərzibaşı adını çəkdiyimiz məqaləsində Azərbaycanda bu oyunun bayram ərəfəsində oynanıldığını da qeyd edir [174, s.310]. Tərzibaşının “Kosa gəldi” və yaxud “Kosa-kosa” oyununun Azərbaycanda bayram günlərində oynanıldığını yazması onu göstərir ki, tədqiqatçı bu oyunla bağlı tədqiqat apararkən təkcə İraqda deyil, Azərbaycanda da onun nə cür və hansı şəraitdə keçirildiyini ətraflı şəkildə öyrənmişdir.

Maraqlıdır ki, İraq türkmanlarında olduğu kimi kosanın boynuna zıncırov keçirilməsi Azərbaycanda da var. Əhliman Axundov yazır ki, oyun zamanı zirək bir oğlana tərsinə kürk geyindirir, başına uzun motal papaq qoyur, boynuna zıncırov salırlar [11, s.224].

Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin böyük bir hissəsini əhatə edən folklor araşdırmalarını tədqiq edən zaman aydın olur ki, alim öz xalqının tarixi keçmişi ilə bağlı ən incə məqamlara belə böyük həssaslıqla yanaşmışdır. Öz tədqiqatçı fəhmi ilə problemin düzgün təyin olunmasını və bu problemə doğru yanaşmanı müəyyən edə bilmişdir. Bu səbəbdən də Əta Tərzibaşının İraq-türkman folkloru ilə bağlı yazdığı kitab və məqalələr öz elmi əhəmiyyətinə görə bu gün də yüksək qiymətləndirilir.

Azərbaycan – İraq-türkman ortaq ədəbi dəyərlərindən danışarkən, bütün türk xalqları üçün ortaq ədəbi abidə hesab edilən Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərinə də müraciət etmək mütləqdir. Bəzi ehtimallara görə İraq ərazisində tamamlanan bu əsərdə yer alan bir çox söz və ifadələr həm müasir Azərbaycan dilində, həm İraq türkmanlarının ləhcəsində işlədilir. Əta Tərzibaşı da bu ədəbi abidəyə yüksək qiymət vermişdir. *“Doğrudur, tədqiqatçının bu dəyərli əsərlə bağlı hər hansı bir yazısına rast gəlməmişik. Lakin Həbib Hürmüzlünün ərəb dilində yazdığı “Əta Tərzibaşı ilə Türkiyə səyahətimiz” adlı məqaləsində tədqiqatçının bu əsəri nə qədər ciddi-cəhdlə axtardığını görürük. Bu məqalədə Əta Tərzibaşının “Divani lüğət-it türk” əsəri ilə bağlı fikirləri də yer alıb”* [57, s.131].

Əta Tərzibaşının istər folklor nümunələri, istərsə də ədəbi abidələrlə bağlı apardığı tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, İraq türkmanları ədəbiyyatın bütün sahələrində Azərbaycan türklərinə bağlı olmuş, vahid tarixi inkişaf dövrü keçmişlər. Bu gün fərqli

coğrafiyalarda yaşayan bu xalq ortaq ədəbi dəyərlərə və tarixə sahibdir. Əta Tərzibaşının İraq türkman folkloru, ədəbiyyatı, tarixi ilə bağlı apardığı araşdırmalar bu tarixi həqiqəti bir daha təsdiq etmiş oldu. Görkəmli tədqiqatçının başlatdığı bu yol sonrakı tədqiqatçılar tərəfindən də davam etdirildi və bu gün də İraq-türkman folkloru, ədəbiyyatı, tarixi, dili, mədəniyyəti ilə bağlı elmi araşdırma aparən alimlər Azərbaycan və İraq-türkman ortaq ədəbi dəyərlərinin mövcudluğunu dönə-dönə qeyd edirlər.

2.2 Əta Tərzibaşının Məhəmməd Füzuliyə aid tədqiqatları

Vaxtilə Azərbaycandan köçüb İraqda məskunlaşan tayfalar arasında bayatlar xüsusi yer tutur. Bayatların İraqın siyasi və ictimai həyatında oynadığı mühüm rol bütün tarixi sənədlərdə və yer adlarında öz əksini tapmışdır. Hadı Mirzəzadə “İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr” adlı məqaləsində Bayat qəbiləsinin İraq ərazisinə Səfəvi şahları tərəfindən koçürüldüyünü yazır [88, s.84]. Türkman tədqiqatçılarından Şakir Sabir Zabit bayatların İraq ərazisində məskunlaşması tarixinin islamın yarandığı ilk dövrlərə qədər uzandığını qeyd edir. Sübhi Saatçı isə bu tarixi səlcuqlular zamanına bağlayır [94, s.87-99]. Tarixi mənbələrdə qeyd olunur ki, səlcuqlular zamanı İraq ərazisinə köçən bayatlar burada onlardan əvvəl məskunlaşmış bayat tayfasından olan insanlarla rastlaşdılar [126, s.38]. Bu faktın özü təsdiq edir ki, Bayat tayfası hələ Səlcuqlar dövləti İraqa gəlməmişdən öncə bu torpaqlarda yerləşmişdilər. Bayat tayfasının İraqın Kifri qəsəbəsində yaşamasını Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu da yazır [109, s.144]. Bu gün də İraqın müxtəlif şəhərlərində Bayat əşirətinə mənsub insanlar yaşamaqdadır. İraq türkmanlarının bir çox tanınmış şəxsiyyəti də məhz Bayat tayfasındandır. Professor Qəzənfər Paşayev yazır ki, günü bu gün də Bayat boyuna mənsub olan şairlər, alimlər, mədəniyyət xadimləri və başqaları “bayat” və “bayatlı” təxəllüsü götürürlər [94, s.35]. Heç şübhəsiz ki, Bayat tayfasının Azərbaycan və dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi ən böyük düha Məhəmməd Füzuli hesab olunur. Biz bu paraqrafda Əta Tərzibaşının Füzuli ilə bağlı məqalələrindən bəhs edəcəyik. Alim dahi şairin Bayat boyuna mənsub olmasını xüsusi vurğulayır [172, s.57]. Ümumiyyətlə, Əta

Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin önəmli istiqamətlərindən birini də Məhəmməd Füzuli irsi ilə bağlı apardığı araşdırmalar, elmi tədqiqatlar təşkil edir. Tədqiqatçı ayrı-ayrı illərdə müxtəlif dərgilərdə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığının bir sıra qaranlıq məqamlarına işıq salan, aydınlıq gətirən məqalələr nəşr etdirmişdi. Əta Tərzibaşı Füzuli irsi ilə bağlı elmi tədqiqatları və bu tədqiqatlar əsasında əldə etmiş olduğu nəticələr onu nüfuzlu füzulişünas alim kimi tanıtmış, irəli sürdüyü iddialar elm aləmində böyük maraqla qarşılanmışdır. Əta Tərzibaşının Füzuli ilə bağlı tədqiqatlarına nəzər saldıqda aydın olur ki, o, təkə alimin əsərləri və onun haqqında yazılan elmi əsərlərlə kifayətlənməmiş, XVI əsr Bağdad ədəbi-mühitini dərinlən öyrənmiş, tarixi sənədlərə, əlyazmalara daha çox istinad etmişdir. Əta Tərzibaşının Füzuli yaradıcılığını bir neçə istiqamətdə araşdırması da onun elmi tədqiqat sahəsinin genişliyindən xəbər verir. Türkman aliminin Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Füzulinin doğum yeri və tərcümeyi-halı ilə bağlı məqalələr;
2. “Mətləül-etiqađ” əsəri və ərəb dilində olan qəsidələr ilə bağlı məqalələr;
3. Füzuli əsərlərində işlənmiş gizli mənaların izahı ilə bağlı məqalələr;
4. Füzulinin müxtəlif qəzəllərinə nəzəri və tənqidi yanaşma [59, s.173]

Füzulişünaslıqda görkəmli şair Məhəmməd Füzulinin Bağdad, Kərbəla və ya Hillədə doğulması ilə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirilir. 1953-cü ildə Beyrudda işıq üzü görən “əl-Ədib” dərgisində ərəb dilində dərc etdirdiyi məqalədə Əta Tərzibaşı Füzulinin bu şəhərlərdə deyil, Kərkükdə doğulması iddiasını irəli sürmüşdür. Alim sonrakı illərdə yazdığı bir çox məqalələrlə öz fikrini elmi faktlarla sübut etməyə çalışmışdır. O, 1955-ci ildə “Türk yurdu” jurnalının 251-ci sayında dərc etdirdiyi “Füzulinin doğum yeri” adlı məqaləsində yazır: *“Biz bu yazımızla indiyə qədər üzərində dayanılmamış başqa bir yer ətrafında düşündüklərimizi açıqlayırıq ki, bunu əski və yeni bir neçə qaynaqlara və orijinal olaraq Füzulinin yaşamış olduğu diyarın və mənsub olduğu İraq türklərinin bir fərdi olaraq şairin özəl tərəflərinə dayanaraq kontrolu mümkün əsaslar yönündə təqdim etməyə çalışmış bulunuyoruz. Bu çalışmanın irəlindəki çalışmaları üçün ipucu vəzifəsini icra edəcək mahiyyətində olduğunu sanıram”* [172, s.54]. Əta Tərzibaşı bu məqalədə

Füzulinin Kərkükdə doğulması iddiasının indiyə qədər irəli sürülmədiyini yazır. Lakin Səlim Rəfiq Rəfioğlu “Füzuli” adlı dissertasiya işində qeyd edir ki, Füzulinin Kərkükün Bayat nahiyəsindən olması fikrini ilk dəfə 1944-cü ildə türkiyəli tədqiqatçı M.Məzhar Akyiğir irəli sürmüşdür [109, s.44]. Bundan əlavə, Əta Tərzibaşı “Füzulinin doğum yeri” adlı məqaləsində tədqim etdiyi faktların gələcəkdə bu sahədə aparılacaq araşdırmalar üçün ipucu rolu oynayacağını, bir çox məlumatların bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədqiqatlara istiqamət verəcəyini qeyd edir.

Əta Tərzibaşı Füzulinin Kərkükdə anadan olmasını bir neçə mənbə əsasında sübut etməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı daha çox şairin əsərlərinə, o dövrün sənədlərinə və xalqın dilində dolaşan Füzuli ilə bağlı xatirələrə istinad etmişdir. Əta Tərzibaşı ən etibarlı mənbə kimi Füzulinin öz əsərlərindən çıxış etməyə və şairin Kərkükdə doğulmasını əsərlərin təhlili zamanı əldə etdiyi nəticələrlə sübut etməyə cəhd göstərmişdir. Əta Tərzibaşı “Füzulinin doğum yeri” adlı məqaləsində yazır: *“Füzulinin doğum yerini kəndi sözlərində hər zaman “İraqi-Ərəb”ə işarə edən “mənzə və mövludum”, “mahal və məqamım” və “mövlud və məqamım” deyə iki kəlmədən istifadə etməkdədir”* [172, s.55]. Alim Füzulinin bu ifadələrinə əsaslanaraq qeyd edir ki, “mövlud” və “məhəl”i doğum yeri, “mənzə” və “məqam”ı isə yaşadığı yerin qarşılığı olaraq ifadə etdiyi üçün Bağdad, Hillə və Kərbəla Füzulinin məqamı ola bildiyi halda, mövlud və məhəli, yəni doğum yeri deyildir [172, s.55]. Füzulinin doğum yerinin müəyyən edilməsinə çalışan tədqiqatçıların bir çoxu şairin bu şeirdə işlətdiyi fikirlərdən çıxış etməyə çalışmışlar. Türkiyənin tanınmış alimi, füzulişünas Hasibə Mazıoğlunun “Füzuli və türkcə divanından seçmələr” adlı əsərində yazdığı fikirlərlə Əta Tərzibaşının iddialarını təsdiq etdiyini görürük. Hasibə Mazıoğlu yazır: *“... “Füzuli madam ki, mənim məqamım Kərbəla torpağıdır, o halda şeirim hər getdiyi yerdə sayqı görməsi gərəkdir. Mənim şeirim altun deyil, gümüş deyil, inci deyil, ləl deyil. Bu sadə bir torpaqdır, fəqət Kərbəla torpağıdır”. Bu qitədəki “məqam”, yəni “bulunan yer” kəlməsi “mövlud”, yəni “doğulan yer” anlamına gəlmədiyindən bu qitə də onun kərbəlalı olduğunu kəsin olaraq həll etmir”* [156, s.1]. Nihat Sami Banarlı “Rəsmli Türk ədəbiyyatı tarixi” əsərində qeyd edir ki, Füzuli bu qəzəli Kərbəlada doğulduğu üçün deyil, İmam Hüseynə bəslədiyi məhəbbətdən və onun

məzarının bu şəhərdə olmasından aldığı zövq səbəbindən yazıb [130, s.529]. Füzuli İmam Hüseynə olan sevgisini bir çox şeirlərində ifadə etmişdir.

Füzulinin tərcümeyi-halı ilə bağlı yazılan əsərlərdə tez-tez adına rast gəldiyimiz Əlvənd bəyin kimliyi ilə bağlı isə Hasibə xanımla Tərzibaşının fikirləri üst-üstə düşür. Əta Tərzibaşı yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində Əlvənd bəyin “Həmid eli”nin sancaq bəyi olduğunu yazır və onun Kərkükə gəlməsini Əbdülqədir Qaraxanın tapmış olduğu sənədin də sübut etdiyini qeyd edir [172, s.58]. Hasibə Mazıoğlu isə Əlvənd bəyi Ağqoyunlu hökmdarı kimi təqdim edir [156, s.2]. Füzulişünaslıqda hər iki fikri müdafiə edən tədqiqatçılar var. Əlvənd bəyin “Həmid eli”nin sancaq bəyi olması da, Ağqoyunlu şahzadəsi olması da fərqli tarixi sənədlərdə öz əksini tapıb. Bir çox füzulişünas kimi Əta Tərzibaşı da Füzulinin harada doğulması sualına aydınlıq gətirmək üçün Əlvənd bəyin kimliyinin müəyyən edilməsini önəmli hesab etmişdir. Əlvənd adlı şəxsin kimliyinin füzulişünasların bu qədər diqqətini çəkməsində səbəb yenə Füzulinin doğulduğu yerin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bu şəxsin kimliyinin düzgün müəyyən edilməsi Füzulinin doğulduğu il və yerlə bağlı bir çox qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirə bilər. Akademik Həmid Araslı yazır ki, Füzuli Əlvənd bəy adlı şəxsə fars dilində qəsidə yazıb və Əbdülqədir Qaraxan bu qəsidəyə əsaslanaraq şairin 1480-cı ildə anadan olduğunu təxmin edib [3, s.88-89]. Akademik Həmid Araslı isə Əbdülqədir Qaraxanın Əlvənd bəyin Ağqoyunlu şahzadəsi olması fikri ilə qətiyyətlə razılaşmır. H.Araslı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərində yazır: “1589-cu ildə Bağdadda yazılmış və dünyada ən mükəmməl Füzuli külliyyatı sayılan nüsxədə (Maraqlıdır ki, İraqda tapılan Nəsiminin “Divan”ı nüsxəsi də ən mükəmməl nüsxədir. Bu, Nəsiminin yeganə “Divan” nüsxəsidir ki, Bakıda və İstanbulda ayrıca çap olunub – O.İ.) həmin qəsidəyə verilən sərlovhə Əlvənd bəyin kim olduğunu aydın surətdə müəyyənləşdirir. Burada göstərilir ki, Əlvənd bəy Əli paşanın oğludur. Bu qeyd həqiqətə uyğundur” [3, s.89]. Əta Tərzibaşı Əbdülqədir Qaraxandan fərqli olaraq, Əlvənd bəyin kimliyinə Füzulinin doğulduğu ilin deyil, anadan olduğu yerin müəyyən olunması baxımından aydınlıq gətirməyə çalışır. Ə.Tərzibaşı nə professor Əbdülqədir Qaraxanın Əlvənd bəyi Ağqoyunlu şahzadəsi hesab etməsi fikri ilə, nə də Həmid Araslının Əlvənd bəyin Əli paşanın oğlu olması fikri ilə razılaşır. Əta

Tərzibaşı Faiz Dəmiroğlunun “Tarix dünyası” adlı dərginin İraq üçün hazırlanan xüsusi sayında dərc etdirdiyi vəsiqəyə əsaslanaraq Əlvənd bəyin “Həmid eli”nin sancaq bəyi olduğunu və ərazi baxımından Kərkükə gəlib burada Füzuli ilə görüşə bilmək ehtimalının güclü olduğunu qeyd edir [172, s.58].

Əta Tərzibaşıya görə, Məhəmməd Füzuli Kərkük şəhərində anadan olub və həyatının sonrakı dövrlərində Bağdada gələrək burada yaşamağa başlayıb. Alim öz fikrini Sadiqinin “Məcməül-xəvas” əsərində yazılmış məlumatlar əsasında sübut etməyə çalışır. Həmin əsərdə Füzulinin Bayat əşirətindən olub Bağdada İbrahim xanın himayəsi altında gəldiyi göstərilir. İbrahim xanın kimliyi ilə bağlı Əta Tərzibaşı konkret olaraq nəşə demir. Bu suala Əbdülqədir Qaraxanın 1950-ci ildə yazdığı “Füzuli: mühiti, həyatı və şəxsiyyəti” adlı əsərində cavab tapırıq. Ə.Qaraxan yazır: *“Səfəvilərin Bağdad valilərindən olub, Füzulinin “Divan”ında səmimi və coşqun iki qəsidə və tərcibənd ilə öydüyü Musullu adlı kürd qəbiləsindən olan İbrahim xan Kərbəla, Nəcəf və ətrafındakı məzarlıq və ziyarətgahları ziyarət və təvaf əsnasında Füzulini tanımış və bərabərində Bağdada götürmüşdür”* [144, s.79-80]. Əbdülqədir Qaraxan bu əsərdə həm İbrahim xanın kimliyinə aydınlıq gətirir, həm də İbrahim xanın Füzuli ilə Kərbəla və yaxud Nəcəfdə tanış olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı konkret bir şəhərin adını qeyd etməkdə çətinlik çəkir. Faruq Sümər də Əbdülqədir Qaraxanın İbrahim xanın Səfəvilərdən olması və Sultan Süleymanın Bağdada gəlişi ilə əlaqədar İrana geri qayıtması fikrinə şərik çıxır [119, s.213]. Əta Tərzibaşı isə bu fikirlə razılaşmayaraq qeyd edir ki, İbrahim xan Qaraxanın və başqa tədqiqatçıların dediyi kimi, Kərbəla və ya Nəcəfdən deyil, daha şimaldan gəlmişdir. Şimaldan isə Bağdada yalnız bir yol – Kərkük yolu mövcuddur. Fikrimizcə, Əta Tərzibaşının bu qeydi daha tutarlı hesab olunmalıdır. Həqiqətən də, İbrahim xan Səfəvi dövlətinin nümayəndəsi kimi Bağdada yalnız Kərkükdən keçməklə gedə bilərdi.

Əta Tərzibaşı Məhəmməd Füzulinin Kərkükdə anadan olmasını bir neçə sağlam mənbə əsasında sübut etməyə çalışır, qeyri-dəqiq və elmi faktlara söykənməyən fikirləri qətiyyənlə qəbul etmir. Alim 1971-ci ildə “Türk kultürü” dərgisinin 9-cu sayında dərc etdirdiyi “Füzulinin doğum yeri haqqında yeni bilgilər” adlı məqaləsində bu cür cəfəng

və heç bir elmi əsası olmayan iddiaların bir neçəsini rədd edir. O, adı çəkilən məqaləsində göstərir ki, XX əsr Kərkük şairlərindən olan Xıdır Lütfi Füzuliyə aid yazdığı risaləsində şairin atası Süleymana aid olduğu deyilən bir mənzuməyə istinad edərək şairin hicri 910-cu ildə doğulduğunu qeyd edir. Əta Tərzibaşı “Füzulinin doğum yeri haqqında yeni bilgilər” məqaləsində həmin şeirin Süleymana aid olmadığını bildirir və bu iddianı saxta və uydurma adlandırır [172, s.108]. 2013-cü ildə “Türkmaneli ədəbiyyat və sənət dərgisi”ndə dərc etdirdiyi “Füzulinin doğum tarixini yansıtan enteresan bir mənzumə” adlı məqaləsində Xıdır Lütfinin risaləsində yazılmış və Füzulinin atasına aid olduğu iddia edilən şeirə bir daha qayıdır. Alim həmin şeiri Xıdır Lütfiyə şair Məhəmməd Sadıqın verdiyini, Məhəmməd Sadıq isə tədqiqatçı alim Əhməd Naci Hürmüzlünün təqdim etdiyini yazır [172, s.180]. Füzulinin həyat və yaradıcılığına dərinlən bələd olan Əta Tərzibaşı belə bir şeirin nə Füzuliyə, nə də atasına aid ola biləcəyi fikri ilə razılaşmır. Bu cür üslubun Füzuliyə və həmin dövr şairlərinə yad olduğunu elmi faktlarla sübut edir. Əta Tərzibaşı Füzulini və onun yetişdiyi ədəbi mühiti dərinlən öyrəndiyi üçün XVI əsr Bağdad ədəbi-mühitində şeirlərin hansı texnika və üslubla yazıldığını, hansı sözlərin və ifadələrin işlədildiyini yaxşı bilirdi. Sonda Məhəmməd Sadıq şeirin özünə aid olduğunu etiraf edir. Əta Tərzibaşı yazır: *“Füzulinin atasına aid edilən bu düzmə şeirin gerçəklə əlaqəsi yoxdur. Əslində, dil, üslub və düşüncə tərzini baxımından klassik şair Molla Sadıqın ağzı olub və tamamilə öz əsəri olduğunu anladığım üçün bu məsələ üzərində israrla durmuşdum. Nəhayət, Molla Sadıq hadisənin iç üzünü sonradan yazıb mənə verdiyi bir şeirlə aydınlaşdıraraq səhvini etiraf etmişdir”* [172, s.182]. Əta Tərzibaşı “Füzulinin doğum yeri haqqında yeni bilgilər” məqaləsində Hicri Dədənin “Riyazü-şüəra” adlı təzkirəsində Füzulinin həyatından bəhs edən bir yazını da olduğu kimi oxuculara təqdim etmiş və daha sonra həmin yazını təhlil edərək həqiqətdən uzaq olduğunu elmi dəlillərlə sübuta yetirmişdir.

Əta Tərzibaşı Məhəmməd Füzulinin anadan olduğu yeri müəyyən etmək baxımından ən incə məqamlara, bir çoxları üçün əhəmiyyətsiz görünən detallara belə böyük diqqətlə yanaşmışdır. O, təkcə Füzulinin şeirlərini təhlil etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda o dövrdə dahi şairlə görüşən, ünsiyyət saxlayan dövlət məmurlarının

kimliyinə aydınlıq gətirməyə, bu cür şəxslərin Füzuli ilə hansı zamanda və nə məqsədlə görüşdüklərinə də aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. “*Əta bəy Füzulinin Kərkükdə doğulması fikrini irəli sürərkən də məhz əldə etdiyi dəqiq məlumatlara əsaslanır. Əta bəyin fikrincə, İraq türkmənləri arasında bu gün də yaşayan xatirələr, rəvayətlər Füzulinin Kərkükdə doğulmasının təsdiqi kimi qəbul edilməlidir*” [59, s.174]. Əta Tərzibaşı Füzuli ilə bağlı həm İraqda, həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda geniş yayılan ustadı Rəhmətullahın qızına aşiq olması və bundan sonra aşiqanə qəzəllər yazmağa başlaması ilə bağlı rəvayətə işarə edərək “Füzulinin doğum yeri” adlı məqaləsində yazır ki, Füzuli Kərkükdə Qələ adlanan məhəllədə doğulub və Qızılbaş tayfasının İhvani zümərəsinə mənsub olub. Buna baxmayaraq, Füzuli qatı sünni olan ərəb dili müəllimi Rəhmətullah adlı şəxsin qızına aşiq olduğu üçün öz məzhəbini dəyişdirməsi İraq türkmənləri arasında dildən-dilə gəzən rəvayətlərdəndir [172, s.61]. Fikrimizcə, Əta Tərzibaşının xalq arasında danışılan bir rəvayəti doğru qəbul etməsinin səbəbi bu rəvayətin ərəblərin və ya digər millətlərin nümayəndələrinin yaşadığı ərəzidə deyil, məhz Kərkükdə və ətraf ərəzilərdə yaşayan türkmənlər arasında yayılmasıdır [59, s.175]. Fuad Köprülü “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsərində bu rəvayətin haradan qaynaqlanmasının məlum olmadığını yazır [67, s.22]. Səlim Rəfi Rəfiqoğlu qeyd edilən rəvayətin ilk dəfə Əbüzziya Tofiqin “Nümuneyi-ədəbiyyati-Osmaniyyə”sində öz əksini tapdığını, lakin heç bir sağlam mənbəyə söykənmədiyini qeyd edir [109, s.60-62].

Əta Tərzibaşı Məhəmməd Füzulinin Qızılbaş şiələrindən olduğunu və ustasının qızını sevdiyi üçün məzhəb dəyişdirdiyi rəvayətini bir neçə məqaləsində qeyd etmişdir. Tədqiqatçıya görə, Füzuli bir çoxlarının hesab etdiyi kimi şiə yox, əhli-sünnə məzhəbinə mənsub olub. Sözsüz ki, Tərzibaşı kimi bir alim xalq arasında danışılan və elmi əsası olmayan bir rəvayətə görə belə bir qənaətə gələ bilməzdi. Bizə görə, Əta Tərzibaşı Füzulinin sünni olmasını “Mətləül-etiqađ” əsərinə istinad edərək iddia edir. 1961-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisində nəşr etdirdiyi “Füzulinin “Mətləül-etiqađ”ı” adlı məqaləsində dahi şairin məzhəb inancına da toxunur. Tədqiqatçı məzhəblərarası mübahisə mövzusu olan imamın təyin olunması və ya seçilməsi, peyğəmbərdən başqa hər hansısa bir imamın məsum olub-olmaması məsələlərində Füzulinin fikirlərinin onun süniliyinə dəlil

olduğunu yazır. Əta Tərzibaşı qeyd edir ki, şairin “Mətləül-etiqađ” əsəri onun sünni olduğunu təsdiq edən əsas dəlildir. Tədqiqatçı şairin sünni olduğunu qəbul etsə də, Füzulini məzhəblərdən üstün şəxs hesab edir [172, s.79-80]. Müəllif “Füzulinin “Mətləül-etiqađ”ı” məqaləsində şairi şiə hesab edən professor Fuad Köprülünün “Mətləül-etiqađ” əsərini görmədiyi və Katib Çələbiyə istinad etdiyi üçün yanıldığını vurğulayır. Sözsüz ki, Əta Tərzibaşı “Mətləül-etiqađ” əsərini ciddi şəkildə təhlil etdikdən sonra Füzulinin sünni olması qənaətinə gəlmişdir. Lakin 1961-ci ildə yazdığı digər bir məqaləsində Əta Tərzibaşı Füzulinin şiə görüşlü olduğunu yazır. “Füzulinin ərəbcə qəsidələri” adlı məqaləsində qeyd edir ki, Məhəmməd Füzulinin ərəb dilində yazdığı şeirlərində Həzrət Əlini sevməyin vacib, digər övliyalara məhəbbət bəsləməyin isə gözəl bir iş olduğunu vurğulayır ki, bu da şiə düşüncəsindən irəli gəlir [172, s.69]. Göründüyü kimi, Əta Tərzibaşı Füzulinin həyat və yaradıcılığını nə qədər dərinləndirən araşdırmağa müvəffəq olsa da, şairin dini görüşləri ilə bağlı yekun nəticəyə gəlməkdə çətinlik çəkir. Fikrimizcə, bu, Məhəmməd Füzulinin, Əta Tərzibaşının özünün də qeyd etdiyi kimi, məzhəblərdən üstün bir şəxsiyyət olmasından irəli gəlir.

Məhəmməd Füzuli İraq türkmənləri arasında ən çox sevilən və oxunan şair olduğu üçün onun həyat və yaradıcılığı ilə bağlı rəvayətlər, əfsanələr xalq arasında xeyli populyarlıq qazanmışdı. Yuxarıda şairin ustadı Rəhmətullahın qızına aşiq olması ilə bağlı rəvayətə toxunduq və onun elmi əsasının olmadığını, haradan qaynaqlandığının aşkar edilmədiyini yazdıq. Əta Tərzibaşı Füzuli ilə bağlı digər rəvayətləri də tədqiq etmiş, bununla bağlı bir neçə məqalə yazmışdır. “Ay tutulması hadisəsi və Füzulinin bir beyti”, “Füzulinin ləqəbi və bəzi şairlərin uşaqlığı”, “Füzulinin mənqəbəvi həyatından bir nəbzə” və s. məqalələri bu xüsusdadır. Ə.Tərzibaşı Füzuli ilə bağlı yaranan rəvayətlərin böyük əksəriyyətinin xalqın şairə olan sevgisindən yarandığını, bəzilərinin isə bir çox ədiblərin uydurması olduğunu yazır [172, s.166]. Tədqiqatçı “Füzulinin mənqəbəvi həyatından bir nəbzə” adlı məqaləsində şairin Sultan Süleyman Qanuni tərəfindən həbs edilməsi rəvayətini təhlil edir. Xalq arasında dolaşan rəvayətdə Füzulinin “Ramazan ayı gərək açıla cənnət qapısı” misrası ilə başlanan qəzəlinin müsəlmanlara təhqir olduğunu və bu səbəbdən Sultanın şairi zindana atdığını və gözlərinin kor olması üçün həbsxana

divarlarını ağ rəngə boyadığı deyilir. Əta Tərzibaşı bu rəvayəti tam şəkildə məqaləsində qeyd edir və daha sonra bunun tarixi həqiqətə uyğun olmamasını 6 bənddən ibarət qeydləri ilə təkzib edir [172, s.166-170]. “Füzulinin ləqəbi və bəzi şairlərin uşaqlığı” adlı məqaləsində qeyd etdiyi rəvayətin də həqiqətə uyğun olmadığını düşünür. Bu məqalədə şairin Füzuli təxəllüsünü götürməsi haqqında rəvayət öz əksini tapıb. Əta Tərzibaşı qeyd edir ki, bu rəvayət də digərləri kimi xalqın sevgisindən yaranmışdır. Tərzibaşının Füzulinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı rəvayətləri tədqiq edən məqalələri arasında “Ay tutulması hadisəsi və Füzulinin bir beyti” adlı yazısı digərlərindən fərqlənir. Bu məqalədə qeyd olunan rəvayət Füzuli ilə bağlı deyil. Ay tutulması və bir münəccimlə Əmir Teymur arasında baş tutan hadisə rəvayət olunur. Əta Tərzibaşının yazdığına görə, Məhəmməd Füzulinin

Çıxma yarım gecələr əğyar tənindən saqın

Sən məhi-övcü-mələhətsən bu nöqsandır sana [172, s.155] – beytinin ay tutulması hadisəsi ilə əlaqəli olduğunu yazır. Tərzibaşı qeyd edir ki, bu beyt ikili mənə daşıyır və tək cə şair sevgilisinin gözəlliyini tərənnüm etmir, həm də xalq arasında məşhur olan ay tutulması hadisəsinə də işarədir [172, s.155].

Əta Tərzibaşının Füzulinin anadan olduğu yerlə bağlı apardığı ciddi tədqiqatlar və əldə etdiyi nəticələr vaxtilə dahi şairin Kərkükdə doğulması iddiasını qəbul etməyən bir çox tədqiqatçının da bu fikirlərlə razılaşmasına rəvac vermişdir. Vaxtilə Füzulinin Kərkükdə doğulması fikrini qətiyyətlə inkar edən professor Əbdülqədir Qaraxan “İslam Ensiklopediyası” üçün yazmış olduğu “Füzuli” məqaləsində şairin Kərkükdə doğulması fikrinə yer vermiş, lakin nədənsə Əta Tərzibaşının adını və məqaləsini mənbə olaraq göstərməmişdir [172, s.107-108]. Bundan əlavə, Mirzağa Quluzadə Rəşid Akif Hürmüzlünün “Füzuli kimdir?” adlı məqaləsində dahi Azərbaycan şairinin Kərkükdə anadan olması iddiasına yer verdiyini də qeyd edir [77, s.8].

Bir çox tədqiqatçılar Füzulinin Hillə şəhərində doğulduğunu iddia edirlər. Əta Tərzibaşının Məhəmməd Füzuli ilə bağlı tədqiqatlarına nəzər salanda görürük ki, alim belə bir iddianın doğruluğu ilə bağlı heç bir fikir irəli sürmür. Nəzərə alsaq ki, Əta Tərzibaşı 1959-cu ilin mart ayında bu şəhərə sürgün edilib və bir müddət burada yaşayıb,

onun Hillə şəhərində Füzuli ilə bağlı heç bir araşdırma aparmaması inandırıcı görünür. Fikrimizcə, Ə.Tərzibaşı Hillədə Füzulinin anadan olması ilə bağlı onu qane edəcək fakta rast gəlmədiyi üçün sonralar da öz əsərlərində bu məsələyə toxunmamışdır.

Əta Tərzibaşının Füzulinin dili ilə bağlı fikirləri də böyük maraq doğurur. Alim “Qardaşlıq” dərgisinin 1961-ci ildə işıq üzü görən 4-cü sayında dərc etdirdiyi “Füzulinin ərəbcə qəsidələri” adlı məqaləsində yazır: *“Dəyərli şair Füzulinin “Mətləül-etiqađ” kitabı haqda yazdığımız yazıda [173, s.26-28] onun tatarca da şeirlər yazdığını deyildiyini qeyd etmişdik. O çağlarda İraq xalqının, indi olduğu kimi, bir neçə dildə danışdığını göz önündə tutsaq, hər halda Füzulinin də üç dildə və əski tatar ləhcəsini moğolca və yaxud da türk ləhcələrindən başqa birini bildiyini söyləmək heç də yersiz olmaz. Onun bu ləhcə ilə qabiliyyət göstərmə duyğusuyla bir neçə şeir yazması ehtimalı düşünülə bilər”* [172, s.63]. Əta Tərzibaşı Füzulinin tatar dilini bilməsini qəti şəkildə söyləmir və “tatarca” deyərkən hansı dilin nəzərdə tutulduğunu da tam açıqlamır. Belə məlum olur ki, bu məsələdə alim özü də qəti fikrə gələ bilmir. Yuxarıda adı çəkilən məqalədə *“Əcəba “Tatar fasihlərinin əlfaz-u ibarələri” ilə bir ləhcəni ifadə edir, yoxsa tatarca özəl bir dil sayır? Bunu kəsin olaraq bilməməkdəyiz”* [172, s.64] deməsi fikirlərimizi təsdiq etmiş olur. Füzulinin tatar dilində yazıb-yazmadığını və yaxud bu dilin müstəqil bir dil, yoxsa türk dilinin müxtəlif ləhcələrindən biri olması ilə bağlı sual doğuran məsələlərə digər füzulişünasların tədqiqatlarında da rast gəlmək olur. Professor Əbdülqədir Qaraxan “Füzuli: mühiti, həyatı və şəxsiyyəti” adlı əsərində bu məsələyə ətraflı şəkildə aydınlıq gətirərək yazır: *“XVI əsrdə tatar kəlməsinin türk və təhsisən cığatay alanı türkləri mənasına gəldiyi anlaşılır. Hətta Füzuli belə türkcə “Divan”ın müqəddiməsində: “Tevkku budur ümuma əhali-i izz-ü etibardan hüşuşa büleqa-yi rüm və fusaha-yi tatar dan ki əgər şahid-i hüsn-ü ibarətümdə ol diyarın əlfaz və ibarətlərindən zivər olmasa...”* deyir ki, Rum sözü ilə Anadolu və tatar sözü ilə cığatay ləhcələri ədiblərini murad etdiyi açıqdır. Birbaşa bu vəsiqədək tatar əsilli qeydinin Füzulinin türklüyünü göstərmək baxımından xüsusi bir dəyəri və önəmi vardır. Yalnız müstəsna tatar kəlməsi şərq türkü mənasında deyil, ümumiyyətlə, əslən osmanlı olmayan türk anlamında bir təbir olaraq işləndiyi daha qüvvətlə irəli sürülə bilər” [144, s.125].

Professor Əbdülqədir Qaraxan tatar dili dedikdə cığatay türkcəsinin nəzərdə tutulduğunu, Füzulinin isə osmanlı türkü olmadığı üçün ona tatar deyildiyini qeyd edir. Füzuli özünün yazdığı türkcə “Divan”ının müqəddiməsindəki “fusaha-yi tatar dan ki əgər şahid-i hüsn-ü ibarətümdə ol diyarın əlfaz və ibarətlərindən zivər olmasa...” fikri bir sıra füzulişünaslar tərəfindən fərqli şəkildə izah edilmişdir. Professor Mirzağa Quluzadə “müqəddimə”də qeyd olunan fikirlərin A.Krımskini yanıltıldığını yazır. *“A.Krımski tamamilə səhv olaraq belə düşünür ki, guya Füzuli öz “Divan”ında “Azərbaycan provinsializmi” üçün üzr istəyir və sonrakı əsərlərində Osmanlı şivəsinə yaxınlaşmağa cəhd edir”* [77, s.100]. Alim özü isə Füzulinin fikirlərini bu cür izah edir: *“Füzuli “Azərbaycan provinsializmi” üçün deyil, onun üçün üzr istəyir ki, əsərlərində Rum (Anadolu) və tatar (cığatay) ölkələrinin əlfaz və ibarələrindən zivər, lətifə və zərbi-məsəllərdən zinət yoxdur”* [77, s.100]. Deməli, dahi Füzuli öz əsərlərində Azərbaycan türkcəsinə üstünlük vermiş, nəinki cığatay, heç osmanlı türkcəsindən də istifadə etməmişdir. Göründüyü kimi, Mirzağa Quluzadə ilə professor Ə.Qaraxanın fikirləri bir-birini tamamlamır. Əgər professor Ə.Qaraxanın dediyi kimi, tatar adı Füzuliyə osmanlı türkü olmadığı üçün şamil edilirdisə, bu ayrıca bir dil və yaxud millət anlayışını bildirməməli idi. Hansı ki, Füzuli özü bu dildə “zivər, lətifə və zərbi-məsəllərdən” uzaq olduğunu yazır. Fikrimizcə, professor Mirzağa Quluzadə bu məsələ ilə bağlı daha dəqiq fikir yürüdür. Tatar dili türk ləhcələrindən biri, çox güman elə cığatay ləhcəsi anlamına gəldiyi üçün Füzuli bu ləhcəni Azərbaycan türkcəsi, ərəb və fars dili qədər dərindən bilmədiyi üçün təəssüf keçirir. Bu fikirlərə əsaslanaraq, o zaman Əta Tərzibaşının dediklərinin əksinə olaraq Füzulinin tatar dilini (cığataycanı) elə də dərindən bilmədiyinin şahidi oluruq. Lakin dahi şairin tamamilə cığatay ləhcəsindən uzaq olduğu fikrini də iddia edə bilmərik. Bir neçə şeirində bu şivədə olan sözlərdən istifadə etmişdir. Fikrimizcə, Füzulinin yaradıcılığına cığatay dilinin təsiri Əlişir Nəvai vasitəsilə keçmişdir. Tədqiqatçılar Füzulinin Nəvai irsindən güclü şəkildə bəhrələndiyini qeyd edirlər. *“Füzuli gənclik çağlarında, yaradıcılığının ilk dövrlərində Nəvai şeirindən ədəbi örnək, yaradıcılıq məktəbi kimi istifadə etmiş, ondan öyrənmiş və təsirlənmişdir. Füzulinin yaradıcılığında bu həqiqəti təsdiq edən misallar və nümunələr*

çoxdur” [77, s.425]. Bizə görə, Füzuli şeirlərində cığatay ləhcəsinin təsiri də məhz bu baxımdandır.

*Dustlar, mən nalevü fəryad qılsam, eyb iməs,
Çərxi-bədmehrin əlindən dad qılsam, eyb iməs,
Qəm diyarın dil ara abad qılsam, eyb iməs,
Bu bina birlə cahanda ad qılsam, eyb iməs,
Bir qədi şümşadü gülrüxsardən ayrılmışam* [80, s.341]

Bu şeirdə Füzuli rədif kimi “iməs” sözünü işlətmişdir ki, bu söz də cığatay ləhcəsindədir. Əlişir Nəvainin “iməs” rədifi ilə bir neçə şeirinin olduğu da məlumdur. Fikrimizcə, məhz bu cür nüanslar Ə.Tərzibaşuya Füzulinin tatarca da şeirlər yazdığı fikrini təlqin etmişdir.

Əta Tərzibaşı ərəb dilini mükəmməl şəkildə bildiyi üçün Füzulinin ərəbcə yazdığı əsərləri, əsasən də “Mətləül-etiqaq” əsərini daha dərindən tədqiq etmiş və bu yöndə bir neçə məqalə nəşr etdirməyə nail olmuşdur. O, “Mətləül-etiqaq” əsəri ilə Füzulinin həm fəlsəfi düşüncələrinə qiymət verir, həm də dahi şairin dini görüşləri ilə bağlı müəyyən fikirlər irəli sürür. Digər bir maraqlı fakt isə ondan ibarətdir ki, Tərzibaşı məqalələrinin birində Füzulinin Leninqradda (Sankt-Peterburq – O.İ.) aşkarlanan “Mətləül-etiqaq” əsərini və ərəb dilində olan qəsidlərini şairin ərəbcə “Divan”ı adlandıraraq yazır: *“Füzulinin əsərlərini izləyən araşdırıcılar bu “Divan”ı çoxdan aramaqda idilər. Nəhayət, bunun bir nüsxəsi Leninqradda şairin bəzi əsərləri ilə birlikdə tapılaraq Füzuli külliyyatına daxil edilmişdir”* [172, s.65]. Lakin azərbaycanlı alim Həmid Araslı 1958-ci ildə ərəb hərfləri ilə nəşr etdirdiyi “Mətləül-etiqaq” əsərinin Ön sözündə qeyd edir ki, Füzulinin ərəbcə qəsidləri haqqında elmə ilk dəfə Bertels məlumat vermiş və 1930-cu ildə “Füzulinin ərəbcə şeirləri” adlı məqalə dərc etdirmişdir. *“Lakin bu məqalə elm aləmində yanlış başa düşülmüş və həmin qəsidlər şairin ərəb “Divan”ı kimi qiymətləndirilmişdir”* [81, s.5]. Əta Tərzibaşının 1961-ci ildə işıq üzü görən “Füzulinin ərəbcə qəsidləri” adlı məqaləsində daha çox Həmid Araslının 1958-ci il nəşrindən istifadə etmişdir. O, Həmid Araslının bu xidmətini yüksək qiymətləndirsə də, bəzi fikirləri ilə razılaşmadığını da açıq-aşkar qeyd edir. Akademik Həmid Araslıya görə,

Məhəmməd Füzulinin ərəb dilində olan “Divan”ı fars və türk dillərində olan “Divan”ları həcmində olmalıdır. Əta Tərzibaşı isə yazır ki, 11 qəsidə və 465 beytdən ibarət ərəbcə şeirləri Füzulinin bu dildə yazdığı şeirlərin hamısı olmaya bilər, lakin ərəbcə “Divan”ının da fars və türk “Divan”ı həcmində olduğunu söyləmək çox çətinidir [172, s.68].

Əta Tərzibaşı Füzulinin qəzəllərində işlənən söz və ifadələrlə bağlı bir neçə elmi tədqiqat məqalələrinin də müəllifidir. O, əsasən müəmma və lügəz şəkilində yazılmış şeirlərin qapalı anlamlarını izah etməklə Məhəmməd Füzulinin poetik və fəlsəfi fikirlərinin daha da asan və dərinədən başa düşülməsinə şərait yaratmışdır. Əta Tərzibaşının Füzuli yaradıcılığında işlənən gizli mənaların izahı ilə bağlı tədqiqat məqalələri ilə tanış olarkən “Aşiq oldum yenə bir tazə güli-rənayə” misrası ilə başlanan qəzəlinin təfsiri daha böyük maraq doğurur. Tədqiqatçı “Aşiq oldum yenə bir tazə güli-rənayə” misrası ilə başlanan qəzəllə bağlı təkcə öz elmi nəticələrini elm aləminə təqdim etməklə kifayətlənmir, digər füzulışünas alimlərin də fikir və düşüncələrinə yer ayırır. Əta Tərzibaşının 1989-1990-cı illərdə “Qardaşlıq” dərgisinin ardıcıl olaraq bir neçə sayında işıq üzü görən “Füzulinin bir qəzəliylə bağlı həsb-hal” adlı məqaləsi yuxarıda adını çəkdiyimiz qəzəlin izah edilməsi baxımından böyük önəm daşıyır. Alim qeyd edir ki, akademik Həmid Araslı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərində “Aşiq oldum yenə bir tazə güli-rənayə” misrası ilə başlanan qəzəli lügəz hesab edir [172, s.135]. Əta Tərzibaşının özü isə “Füzulinin yayınlanmamış bir lügəzi” adlı məqaləsində bu qəzəli tədqiqata cəlb etmir. Tərzibaşı həmin qəzəli lügəz hesab etmir. Tədqiqatçıya görə, bu müvəşşəh şeirdir və “Türkman kəşkülü”ndə dərc etdirdiyi “Ədəbiyyatımızda müvəşşəh şeir” adlı məqaləsində həmin qəzəli müvəşşəh şeir kimi təhlil edir və beytlərin əvvəlində işlənən hərflərin Ali Bali adına işarə etdiyini göstərmişdir. Əta Tərzibaşı Ali Balinin kimliyi ilə bağlı apardığı tədqiqatdan belə nəticəyə gəlir ki, bu şəxs başmaqçıdır və Füzulinin dostudur. Füzuli də həmin şeiri məhz öz başmaqçı dostuna ithaf etmişdir. “Füzulinin bir qəzəliylə bağlı həsb-hal” adlı məqaləsində bu fikrini ətraflı şəkildə izah etməklə yanaşı, digər tədqiqatçı alimlərin də haqqında danışdığımız qəzəli ilə bağlı fikir və düşüncələrinə də yer vermişdir. Əta Tərzibaşı mövzuyla bağlı professor Mirzağa Quluzadə ilə məktublaşmış və həmin məktublarda da bir neçəsini məqaləyə daxil etmişdir.

Professor Mirzağa Quluzadə Əta Tərzibaşının fikirləri ilə razılaşmayaraq məktublarının birində yazır: *“Füzulinin “Aşiq oldum...” qəzəli böyük şairin şəxsi həyatı və öz eşq macərası ilə də bağlı bir əsər kimi qiymətləndirilə bilər. Burada təəccüb ediləcək bir şey yoxdur. Füzuli bir çox qəzəllərində öz duyğu və həyəcanlarını, izzətlərini şərh etməkdədir”* [172, s.137]. Hər iki tədqiqatçının sonrakı yazışmalarından məlum olur ki, Mirzağa Quluzadə Əta Tərzibaşının şeirin başmaqçıya ithaf edilməsi fikri ilə razılaşmır. Bu məktublaşmada diqqət çəkən başqa bir məqam da var. Əta Tərzibaşı yazır ki, qəzəlin birinci bəndinin ikinci misrasında “əl” sözü işlənib. Bu sözün “al” kimi oxunması şeirin mənasını və oxunuş tərzini də dəyişmiş olur [172, s.139]. Professor Mirzağa Quluzadə isə cavab məktubunda qeyd edir ki, bu söz ən mükəmməl “Leninqrad külliyyatında”, Bakı və Daşkənd nüsxələrində də məhz “al” kimi yazılıb [172, s.140-141]. Əta Tərzibaşı professor Mirzağa Quluzadə ilə yazışmalarını tam şəkildə 2014-cü ildə “Türkmenli Edebiyatı və Sanat Dergisi”ndə “Məktublaşma ədəbiyyatı və Füzulinin bir qəzəli” adlı məqaləsində oxuculara təqdim etmişdir. Türkman tədqiqatçısı “Aşiq oldum yenə bir tazə güli-rənayə” misrası ilə başlayan qəzəli ilə bağlı təkcə Mirzağa Quluzadənin deyil, Türkiyədə yaşayan digər alimlərin də fikirlərini öyrənmişdir. Ona göndərilən məktublardan belə məlum olur ki, professor Əli Nihat Tərhan və Əli Marufoglu qəzəlin başmaqçıya ithaf edildiyini düşünürlər. Adı çəkilən qəzəllə bağlı Əta Tərzibaşının 2006-cı ildə İstanbulda “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirdiyi “Füzulinin iki qəzəlinin Tərhan tərəfindən yapılan şərhindəki yanlıtlar” adlı məqaləsində yazır: *“Rəhmətlik Əli Nihat Tərhanın söz konusu qəzəllərin şərhini verdiyi kitabında başmaqçı məsələsinə toxunmaması heyratımı çəkmişdir. Çünki 234-cü qəzəlin mövzusunun, bir məktubla özündən soruşmuş və mənə 11.11.1965 tarixli bir lütufnamə ilə cavab vermişdir”* [172, s.159]. Yuxarıda Əli Nihat Tərhanın Əta Tərzibaşıya yazdığı məktubdan və qəzəlin başmaqçıya həsr edilməsi fikri ilə razılaşmasından yazmışdıq. Çox maraqlıdır ki, hörmətli professor sonradan çap etdirdiyi kitabda qəzəlin şərhini tamam başqa cür izah etmişdir. “Aşiq oldum...” qəzəlini Hasibə Mazıoğlu da, akademik Həmid Araslı da məhz Əta Tərzibaşının düşündüyü kimi şərh edir, qəzəlin başmaqçı olan bir şəxsə həsr olunduğunu vurğulayırlar.

Məhəmməd Füzulinin “Əvvəl nədir kim haliyə vücudu ixfadədir” misrası ilə başlanan qəzəlini ilk dəfə Əta Tərzibaşı 1967-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisinin 6-7 nömrəsində dərc etdirmişdi. Onun yazdıqlarından məlum olur ki, bu qəzələ o, Kərkükdə əlinə keçən bir cüngdə rast gəlib və bu vaxta qədər heç bir yerdə dərc olunmayıb. Qəzəl həmin cüngdə “Müəmmayi-Mövlana Füzuli” başlığı ilə yazılıb. Əta Tərzibaşı bu qəzəli müəmma deyil, lüğəz kimi təhlil edir. Əta Tərzibaşı bir-birinə çox yaxın hesab edilən bu iki klassik şeir şəklinin qarışıq salınmaması üçün məqalənin əvvəlində yazır: *“Lüğəz ədəbiyyatda hər zaman “müəmma” deyilən sənətlə yan-yanə gəlir. Müəmma türk və fars şeirinə məxsus bir növ bilməkdir. Ən çox bir və ya iki beytdən qurulan bu bilməclərdə şəxs adı gizlənilir. Lüğəz isə daha çox qəzəl tərzində yazılmış bir mənzumədən ibarət olub, əsasən “ol nədir” sözüylə sorğu şəklində başlayır”* [172, s.100]. Bu səbəbdən Əta Tərzibaşı “Əvvəl nədir kim...” qəzəlini müəmma deyil, lüğəz hesab edir və qəzəldə “ruh” sözünün gizlədildiyini yazır. Akademik Həmid Araslı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərində şairin müəmmalarına xüsusi bir bölmə həsr edib. Həmin əsərdə müəllif Füzulinin müəmmaya verdiyi tərif qeyd edərək yazır: *“..... müəmma bütün nəzm şərtlərinə uyğun müəyyən bir fikir ifadə edən parça olmalıdır. Lakin bu parça elə yazılmalıdır ki, müəyyən üsullarla orada rəmz yolu ilə söylənilmiş ad və ya başqa məqsəd gizlənməsin”* [3, s.255]. Füzulinin müəmmaya verdiyi tərifə əsaslanıb “Əvvəl nədir kim...” qəzəlini də müəmma hesab etmək olar. Lakin akademik Həmid Araslı məsələyə bir qədər fərqli yanaşır. O, lüğəzləri müəmmalardan daha konkret şərtlərlə fərqləndirərək yazır ki, lüğəz – orta əsrlərdə müəyyən bir əşyanın yaxud peşənin müxtəlif xüsusiyyətlərini təşbihlərlə göstərib, axırda onu izah etmək, bir növ müəmmaya yaxın, lakin bir qədər aydın şəkildə təsvirini vermək deməkdir [3, s.259]. Bu tərif haqqında danışdığımız qəzələ tətbiq edərkən, Əta Tərzibaşının yanılmadığının şahidi oluruq. Qəzəlin üçüncü beytində axtarılan cavab aydın şəkildə izah edilib:

İsmi vardır, cismi yoxdur, cismi vardır, ismi yox

Xali-məxluq olduğu üçün ayna kimi sadədir [172, s104]. Təkcə bu beytdən söhbətin nədən getdiyi aydınlaşdığı üçün qəzəlin müəmmadan daha çox lüğəzə uyğun gəldiyini

görürük [59, s.177]. Baxmayaraq ki, Füzuli özü qəzəlini sonuncu beytdə müəmma adlandıraraq yazır:

Ey Füzuli, kim biliərsə bu müəmmə sirrini

Başına tellər taxılsun ağıl mürdədədir [172, s.104].

Əta Tərzibaşının Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı elmi ictimaiyyətə təqdim etdiyi və ona qədər heç bir yerdə nəşr olunmamış qəzəllərindən birinə də 1976-cı ildə “Qardaşlıq” dərgisinin 3-4-cü sayında dərc etdirdiyi “Füzulinin yayınlanmamış müləmməsi” adlı məqaləsində rast gəlirik. Şair qəzəli müləmmə şəklində, yəni şair iki dildən istifadə edərək yazmışdır. Lakin Əta Tərzibaşı məqaləsində qeyd edir ki, yeni tapılan bu şeir Füzulinin digər müləmmələrindən fərqlənir. Bu qəzəldə misraların yarısı fars, yarısı da türk dilində yazılmışdır.

Yek-dəm biya və binişin ey bərki ruyi-süvsən,

Mimirəm az bərayət salub məni gedərsən [172, s.115].

Tədqiqatçı bu qəzəlin Mövlanənin bir qəzəlinə nəzirə olduğunu qeyd edərək yazır ki, bu müləmmələr qəzəl tərzində farsca-türkcə olaraq əruzun “müstəfilün fa'ilün müstəfilün fa'ilün” vəznində yazılmışdır [172, s.115].

Füzuli irsinin öyrənilməsi və tədqiqi baxımından yeni şeirlərin tapılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əta Tərzibaşının qədim məcmuələrdən, əlyazmalardan tapdığı şeirlər Füzulinin həyat və yaradıcılığını daha dərinlən öyrənmək, tədqiq etmək üçün çox mühümdür. Tədqiqatçı təkəcə Füzulinin məlum irsi ilə bağlı apardığı tədqiqatlarla deyil, həm də dahi şairin bu vaxta qədər məlum olmayan şeirlərinin aşkar edilməsi istiqamətində də vacib işlər görmüşdür. Əta Tərzibaşı təkəcə tapdığı şeirləri nəşr etdirməklə kifayətlənməmiş, bu şeirlərin təhlilinə də xeyli əmək sərf etməklə füzulişünaslığa öz töhfəsini vermişdir. İlk dəfə Əta Tərzibaşı tərəfindən aşkar edilmiş bu iki qəzəl təkəcə Füzuli yaradıcılığının zənginləşməsi baxımından deyil, həm də janr etibarilə lügəz və müləmmələrin şərh baxımından da önəm daşıyır. Bu şeirlərin aşkar olunması və təhlili Əta Tərzibaşının füzulişünas alim kimi nüfuzundan xəbər verir.

Əta Tərzibaşı Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarında onun dini mövzuda yazdığı qəzəllərin mətnaltı mənalarını üzə çıxarmaqla həm dahi şairin dini

görüşlərini aydınlaşdırmağa xidmət etmiş, həm də Füzulinin poetik istedadının nə qədər yüksək səviyyədə olduğunu bir daha göstərmişdir. Əta Tərzibaşı Füzulinin

Səcdədir hər qanda bir büt görsəm ayinim mənim

Xah kafər, xah mömin tut, budur dinim mənim – beytini təhlil edərək yazır ki, ilk baxışdan müəllifin şirk etdiyi ağla gəlir, lakin Füzuli “büt” deyərkən “gözəl”i nəzərdə tutur. Belə bir fikrə Füzulinin

Büt-i növrəsim namaza şəb-ü rüz mail olmuş,

Bu nə dindir, Allah Allah bütə səcdə vacib olmuş [172, s.84] – beytində də rast gəlirik. Burada da şair “büt” deyərkən gözəli, sevgilisini nəzərdə tutur və dinin böyüklüyünü vurğulamaqla gözəlin belə Allaha səcdə qılmasının vacibliyinə işarə edir.

Müxtəlif dövrlərdə Füzuli şeirlərinin mənalarına yanaşmalar da fərqli olmuşdur. Əsasən sovet hakimiyyəti zamanında Azərbaycan füzulışünasları şairin dini mövzuda yazdığı şeirlərə fərqli yanaşır, onları başqa cür izah verməyə cəhd edirdilər ki, bu da dövrün amansız və ədalətsiz ideoloji tələblərindən irəli gəlirdi. Məsələn, Füzulinin “Oynar” rədifli qəzəlini təhlil edərək akademik Həmid Araslı yazır: “*Şübhəsiz ki, bu şeirdə ilahi məhəbbət, qeyri-təbii bir hiss və həyəcan axtarmaq artıqdır*” [3, s.121]. Lakin Əta Tərzibaşı 1967-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirdiyi “Füzulidə qapalı anlamlar” məqaləsində “Oynar” rədifli qəzəlin

Bu qəmlər ki, mənim vardır, bəirin başına qoysan,

Çıxar kafər cəhənnəmdən gülər əhli-əzab oynar – beytini birbaşa Quranla əlaqələndirmiş və şairin müqəddəs kitabın ayəsinə işarə etdiyini yazmışdır [172, s.95].

Azərbaycanın görkəmli alimi, ədib və pedaqoq Mir Cəlal Paşayev də Füzulinin “ilahi eşq şairi” olmasını inkar edərək yazır: “*İlahi bir eşqin ifadəsini özünə məqsəd seçən bir şairin istifadə etdiyi surət və epitetləri də “ilahi”, mistik olmalı idi. Halbuki din ehkamu, mistik hədislər, Allahın vəsfinə aid min bir əfsanə aşiqanə qəzəllərin birində də yoxdur. Əksinə, bu qəzəllərdə dinin, şəriətin qadağan etdiyi, mey, işrət həyatı, musiqi və s. məfhumlar çox təkrar olunur, həm də müsbət mənada təkrar olunur*” [91, s.47]. Mir Cəlal Paşayevin bu fikirlərini oxuyarkən dərhal yada Füzulinin məşhur “Könül səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl vurma” misrası ilə başlanan qəzəli düşür. Bu şeirin bəzən düzgün

izah edilməməsi onun Füzuliyə aid olmasını da şübhə altına alır. Lakin professor Mirzağa Quluzadə “Füzulinin lirikası” əsərində Abdülbaqi Gölpınarlıya istinad edərək yazır: *“Müəllif Füzulinin “Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl vurma” qəzəlinin şairə aid olduğu haqqındakı şübhə və tərəddüdləri rədd etmək üçün bu şeirin ən qədim əlyazmalarında, həmçinin Bakı, Leningrad nüsxələrində və Türkiyədəki bütün mötəbər nüsxələrdə olduğuna əsaslanır”* [77, s.69-70]. Əta Tərzibaşının ayrı-ayrı məqalələrdə Füzulinin bu tipli gizli mənə daşıyan dini məzmunlu şeirlərini təhlil etməsi də, haqqında danışdığımız qəzəlin Füzuliyə aid olmasına heç bir şübhə yeri qoymur. Bundan əlavə, Ə.Tərzibaşı da şeirin müəllifinin Füzuli olduğuna qəti əmin olub. Əks halda ən azı bir cümlə ilə də olsa, qəzəlin müəllifinin Füzuli olmadığı ehtimalına işarə edərdi. Fikrimizcə, Füzulinin bu tip şeirlərinə daha dəqiq izahı Azadə Rüstəmovə vermişdir. Azadə xanım “Məhəmməd Füzuli” monoqrafiyasında şairin dini mövzuda yazdığı şeirlərində istifadə etdiyi “mey”, “meyxanə”, “büt”, “şərab” kimi sözlərin simvolik mənə daşdığını, əslində bu sözlərin “ilahi vəcd oyadan cövhər” mənasında işləndiyini xüsusi olaraq qeyd etmişdir [111, s.20].

Əta Tərzibaşı nə qədər Füzuli qəzəllərində işlənmiş simvolları, gizli mənaları, dini-təsəvvüf düşüncələrini təhlil etsə də, dahi şairin sufi ideyalarından uzaq olduğunu yazır. Türkman aliminin fikrincə, şeirlərində nadir olaraq təsəvvüf izlərinə rast gəlinərsə də, bunlar sadəcə onun bəşəri eşqini tərənnüm məqsədinə bir vəsilə olaraq işlədilmişdir [172, s.90]. Bu cür elmi yanaşmaya Mir Cəlal Paşayevin Məhəmməd Füzuli ilə bağlı tədqiqatlarında da rast gəlirik. Görkəmli alim “Füzuli sənətkarlığı” adlı monoqrafiyasında yazır ki, Füzulinin məhəbbəti, məftunluğu da canlı bir insanın vurğunluğudur, lakin onun hiss və həyəcanları o qədər dərin, əhatəli və incə, qəlbə vaqifliyi o qədər heyvətləndiricidir ki, insan Füzuli qəzəllərini oxuduqda sonra tamamilə başqa və yüksək bir aləmə yüksəldiyini güman edir [91, s.47].

Əta Tərzibaşı Məhəmməd Füzuli sənətkarlığının vurğunu olub. O, Füzuliyə aid tədqiqatlarını sevərək, könül xoşluğu ilə davam etdirib. Füzuli irsi haqqında yazdığı məqalələrin tarixinə baxdıqda görürük ki, Tərzibaşı 1950-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq ömrünün sonlarına qədər dahi şairin yaradıcılığını tədqiq edib. O, Füzuliyə

aid yeni iddiaların, müəllifi olmaqla yanaşı, füzulişünaslıqda qaranlıq qalan bir çox məsələlərə də öz baxış bucağı çərçivəsində aydınlıq gətirməyə çalışıb. Necat Kövsəroğlu Əta Tərzibaşının Füzuli ilə bağlı yazmış olduğu məqalələri kitab halına salaraq 2016-cı ildə İstanbulda “Füzuli haqqında yazılar” adı altında nəşr etdirmişdir. Professor Qəzənfər Paşayev bu kitabı yüksək qiymətləndirmiş və burada Füzuli irsi ilə yanaşı, XVI-XVII əsrlər Bağdad ədəbi mühiti ilə bağlı zəngin məlumatların yer aldığını qeyd etmişdir [98, s.24]. Fikrimizcə, Əta Tərzibaşının Füzuli ilə bağlı çoxsaylı məqalələri ilə yanaşı, bu kitab da füzulişünaslığa dəyərli bir töhfədir.

Bu fəsildə əldə olunan əsas müddəalar Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır [54; 57; 58; 59].

III FƏSİL

ƏTA TƏRZİBAŞI VƏ ÇAĞDAŞ İRAQ-TÜRKMAN ƏDƏBİ HƏRƏKATININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Müasir İraq-türkman ədəbiyyatı Əta Tərzibaşının tədqiqatlarında

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq İraq-türkman ədəbiyyatında yeni istiqamətin işartıları sezilməyə başladı. Artıq bu ədəbiyyat klassik ədəbiyyatın təsirindən qurtulmağa başlayır, qəzəl janrının hegamonluğuna son qoyulurdu. Həmin dövr İraq-türkman ədəbiyyatı nümayəndələri klassik şeir janrları ilə yanaşı, yeni ədəbi janrlara da maraq göstərir, bu yöndə yeni-yeni əsərlər yazmağa cəhd edirdilər. Dövrün ən önəmli yeniliklərindən biri də İraq-türkman ədəbiyyatında nəsr nümunələrinin yaranması idi. Hacı Abdullah Safi, Şeyx Mirəli Baba, Halis Tələbani, Bahəddin Saleh, Məhəmməd Mehri, Molla Abdullah Təbibəoğlu kimi şairlər nəsrə də qələmlərini sınaırdılar.

XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində İraq-türkman ədəbiyyatı janr və mövzu cəhətdən xeyli inkişaf etmişdi. Bu baxımdan türkdilli ədəbiyyat İraq ərazisində mövcud olan digər bir ədəbiyyatdan - ərəbdilli ədəbiyyatdan daha öndə idi. Görkəmli alim Vilayət Cəfərov “İraqda neoklassik poeziya” adlı monoqrafiyasında yazır ki, məlum olduğu kimi XIX əsrdə İraqda yalnız poeziya fəaliyyət göstərirdi. Tədqiqatçı qeyd edir ki, İraqın ərəbdilli ədəbiyyatı nümayəndələri Cahiliyyə dövründən tanınan klassik ərəb şairlərinin yolu ilə gedirdilər [29, s.12]. İraq-türkman ədəbiyyatında isə bu cür qəliblər qırılmaq üzrə idi. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi İraqdakı türkdilli ədəbiyyatın digər türkdilli ədəbiyyatlarla, əsasən də Osmanlı ədəbiyyatı ilə əlaqələri idi.

XX əsrin əvvəllərində İraqda baş verən ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyata da ciddi şəkildə təsir göstərmişdi. İraq-türkman ədəbiyyatının hələ XIX əsrdə əsası qoyulan yeni istiqamət almaq cəhdləri XX yüzillikdə daha da sürətlənmiş və müasir ədəbiyyat mərhələsi başlanmışdı. *“İraq türkləri bir tərəfdən əsrin əvvəllərindən bəri düşükləri acı dolu illərin davamı olaraq ana vətəndən qoparıldılar, digər tərəfdən soyqırırma məruz qaldılar, digər tərəfdən başda dil, kültür və ədəbiyyata yönəlik susdurma və əngəlləməni*

aşmaq düşüncəsi ilə qələmə, kağıza, saza sarıldılar” [154, s.21]. XX əsrin əvvəllərində İraq türkmanlarının başına gətirilən bu müsibətlər ədəbiyyata da yansımış oldu. Artıq İraq ərazisindəki türk ədəbiyyatında vətənpərvərlik, ana yurddan ayrılıq, soyqırımı və s. bu kimi mövzularda həm nəzm, həm də nəsr nümunələri yaranmağa başladı. Təsadüfi deyil ki, Dr.Faruk Faik Köprülü “Altınköprü ədəbiyyatçıları (şair və yazarlar)” adlı kitabında müasir İraq-türkman ədəbiyyatının bir hissəsini “Soyqırım ədəbiyyatı” adlandırmışdı [147, s.5].

XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatının bir çox nümayəndəsi mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olmuş və Türkmənelindən kənarda müxtəlif janr və mövzularda əsərlər yazmışlar. İraq-türkman mühacirət ədəbiyyatı ən az öyrənilən sahə olaraq qalmaqdadır. 1968-ci ildə İraqda BƏƏS partiyasının hakimiyyətə gəlməsi və Səddam Hüseynin türkmanlara qarşı apardığı amansız siyasət bəzi şair və yazıçıların ölkəni tərk etməsinə səbəb olmuşdu. Bu baxımdan da məskunlaşdıqları ölkədə İraqda mövcud olan siyasi rejimə qarşı mübarizə aparmağa başlamışdılar. Türkmənelidən kənarda yaranan mühacirət ədəbiyyatı sadəcə ədəbiyyat baxımından deyil, siyasi, tarixi, sosial həyat şəraiti baxımından da önəm daşımağa başlamışdı [148]. İraq-türkman mühacirət ədəbiyyatının İzzəddin Kərkük, İbrahim Daquqlu, Suphi Saatçı, Salah Növrəs, Mahir Naqib, Mustafa Ziya, Nüsrət Mərdan, Şəmsəddin Kuzəçi və s. kimi şair və yazıçıları doğma yurdlarından kənarda yazıb-yaratmaq və mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdılar.

XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatında ənənəvi mövzularda əsərlər də yazılırdı. Ə.B.Ərcilasun “İraq türkləri və ədəbiyyatları” adlı məqaləsində yazır ki, İraq türkləri arasında divan ədəbiyyatına bağlılıq son dövrlərə qədər davam etmişdir [136, s.4]. Klassik ədəbiyyat üslubuna riayət edən şairlərin böyük bir hissəsi məhəbbət mövzusunda şeirlər yazır, ilahi eşqə, təbiət təsvirlərinə də kifayət qədər yer ayırırdılar. Tarixən İraq-türkman ədəbiyyatında əruz vəznində yazılan əsərlər nə qədər aparıcı olsa da, çağdaş ədəbiyyat mərhələsində heca vəzninə maraq daha da artır, Türkman şairlərin əksəriyyəti milli vəznə üstünlük verməyə başlayırdılar. Düşünürük ki, bunun başlıca səbəbi heca vəzninin daha çox mövzuları əhatə etmə imkanlarıdır. Çünki heca vəznində yazan şairlərin yaradıcılığı mövzu cəhətdən daha zəngin hesab oluna bilər. Professor Qəzənfər

Paşayev mövzu ilə bağlı yazır: *“Hecada yazılan şeirlərdə də gülə, bülbülə, sevgi-məhəbbətə həsr olunan şeirlər az deyil. Lakin heca vəznli şeirlərdə daha çox Türkman elinin tarixindən, kənd və şəhərlərindən, görkəmli şəxsiyyətlərindən, adət-ənənələrindən, etnoqrafiyasından, ictimai həyatından, fauna və florasından, xalqın tale yüklü dərdlərindən, üz vermiş bəlalardan bəhs edilir”* [107, s.345-346]. Bir növ hecada yazılan şeirlər şairlərə daha geniş və müasir dövrdə aktual olan, xalqın milli birliyinə xidmət edən, milli şüuru oyadan mövzulara toxunmağa imkan yaradırdı. Bu dövrdə İraq-türkman ədəbiyyatı milliləşmişdi. Fikrimizcə, İraqdakı çağdaş Türkman ədəbiyyatı tamamilə milli ədəbiyyat idi. Elə bu səbəbdən də Şəmsəddin Kuzəçi *“Türkmaneli ədəbiyyatı”* adlı əsərində yazır: *“Türkmaneli şairləri milli mücadilə yolunda bir xeyli məhsuldar çalışmalarında duyğularını daha çox şeirlə əks etdirmişlər”* [154, s.35]. Mehdi Fazil Bayat da *“Türkman tarixindən yarpaqlar”* adlı əsərində müasir İraq-türkman şeirini milli şeir adlandırmış və ilk dəfə məhz bu şeir tipi ilə xalqın dərdlərinin, arzu və istəklərinin dilə gətirildiyini vurğulamışdır [16, s.179].

Müasir İraq-türkman ədəbiyyatı janr və mövzu cəhətdən olduqca zəngindir. Kərkük, Ərbil, Bağdad, Mosul, Daquq, Tuzxurmatu və s. türkmanlar yaşayan ərazilərdə XX əsrdə yüzlərlə şair yetişir, müxtəlif qəzet və jurnallarda şeirlərini, nəsr və publisistik yazılarını dərc etdirirdilər. Əvvəlki dövrlərə nisbətən çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatı xeyli inkişaf edir və genişlənirdi. Belə olduğu halda bu ədəbiyyatın həm ədəbiyyat tarixi, həm nəzəriyyə, həm də ədəbi tənqid baxımından araşdırılaraq sistemləşdirilməsi ədəbiyyatşünaslıq elmi qarşısında duran ən vacib məsələlərdən idi. Bu önəmli işin böyük bir hissəsi görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşının yorulmaz fəaliyyəti ilə həyata keçirilmişdir. Ə.Tərzibaşı İraq-türkman folkloru və klassik ədəbiyyatı ilə yanaşı, müasir ədəbiyyatla da bağlı uzun illər elmi araşdırmalar apararaq bu mövzuda onlarla məqalə və kitablar yazmağa müvəffəq olmuşdur. 2004-cü ildə İstanbulda çıxan *“Qardaşlıq”* dərgisinin 23-cü sayı Əta Tərzibaşının 80 illiyinə həsr olunmuşdur. Dərginin təsisçisi İzzəddin Kərkükün dərgidə dərc etdirdiyi *“Tərzibaşı bibliografiyası”*na nəzər saldıqda alimin müasir İraq-türkman ədəbiyyatı ilə bağlı hansı həcmdə iş gördüyü məlum olur. Müəllif bibliografiyada Tərzibaşının çap olunmuş kitablarını və məqalələrini ayrı-

ayrılıqda qeyd edib və ümumilikdə 1950-ci ildən 2004-cü ilə qədər olan çalışmaları öz əksini tapıb [187, s.24-28]. İzzəddin Kərkükə görə, Əta Tərzibaşı 1950-2004-cü illər aralığında 110-dan artıq məqalə çap etdirib ki, onlardan da 30-a yaxını sırf müasir İraq-türkman ədəbiyyatı haqqındadır. Professor Mahir Naqib isə məqaləsində Tərzibaşının bu illər ərzində 308 məqalə yazdığını qeyd edir və bunu “Kərkük elm və ədəbiyyat tarixində qırılması çətin olan rekord” adlandırır [159, s.19]. İstənilən halda Əta Tərzibaşının məhsuldar fəaliyyəti İraqda türk ədəbiyyatının öyrənilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatının da ən çox Tərzibaşı tərəfindən tədqiq olunduğu birmənalıdır. Onun bu mövzuda yazdığı elmi-tədqiqat məqalələri çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatının müxtəlif aspektlərdən araşdırıldığını göstərir. XX əsrdə yazıb-yaratmış şairlərin həyat və yaradıcılığından bəhs edən “Ölməyən şair Hicri Dədə”, “Molla Sadiqdan xatirələr”, “Rəşid Kazım Bayatlı”, “Hürmüzlünü anarkən”, elmi-nəzəri tədqiqatları özündə ehtiva edən “Yazı yazanlarımız və şeir düzənlərimiz”, “Saçma şeir”, “Nəsrin Ərbilin bir şeirinin təhlili” və s. bu kimi məqalələr tədqiqatçının müasir İraq-türkman ədəbiyyatını hərtərəfli araşdırdığını sübut edir.

Şübhəsiz ki, Əta Tərzibaşının müasir İraq-türkman şairlərinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarının böyük bir qismi 13 cildlik “Kərkük şairləri” əsərində cəmlənib. Ümumilikdə bu fundamental əsərdə İraq-türkman ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərində yazıb-yaratmış 179 şairlə bağlı dəyərli məlumatlar yer alıb. Həyatının 49 ilini bu əsəri yazmağa həsr etmiş Əta Tərzibaşı müasir şair və yazıçılara daha çox yer ayırmışdır. Təkcə “Kərkük şairləri”ni oxumaqla müasir İraq-türkman ədəbiyyatı haqqında təsəvvür əldə etmək mümkündür.

13 cildlik “Kərkük şairləri” əsərində diqqəti cəlb edən əsas amillərdən biri tədqiqatçının araşdırma apararkən müraciət etdiyi mənbələrdir. Əvvəlki dövrlərdə yazıb-yaradan şairlərin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqat apararkən qədim əlyazmalara, təzkirələrə, cümlələrə və arxiv sənədlərinə müraciət edən alim müasir şairlərlə bağlı daha çox öz xatirələrinə, yaxından izlədiyi mətbuatda dərc olunan yazılara və ən əsası şairlərin çap olunmuş əsərlərinə istinad edir. XX əsrdə yaşamış bir çox şair haqqında ilk məlumatların müəllifi də Əta Tərzibaşı özü olmuşdur. Kitabın VI cildində Hicri Dədə ilə

bağlı yazısından oxuyuruq: “*Şair hələ həyatda ikən hal tərcüməsiylə bağlı yazı ilk dəfə “Kərkük” qəzetində sözügedən nüsxəsində yayımlanmış və o tarixdən bu yana Dədəyə dair yazı yazanlar üçün kiçik bir qaynaq vəzifəsini görə bilmişdir. Burada şairin özündən aldığı şəxsi bilgilərə əsaslanmışdım*” [184, s.9]. Əta Tərzibaşı Mustafa Gökkaya haqqında yazdığı yazıda da məlumatları şairin özündən və yaxınlarından əldə etmiş və şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yazısını ilk dəfə geniş ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Ə.Tərzibaşı şairin qonşusu olduğunu, həm özü, həm də ailəsi haqqında dəqiq məlumatlara malik olduğunu yazır [185, s.74]. Əli Marufoğlu haqqında ilk məlumatların müəllifi də Əta Tərzibaşıdır. O, Marufoğlunun həyatı haqqında ilk dəfə 1959-cu ildə “Bəşir” qəzetində yazı yayımlamışdı. Qəzetin sonrakı saylarında isə şairin müxtəlif şeirləri işıq üzü görmüşdü. XX əsrin məşhur şairlərindən olan Xıdır Lütfi haqqında da ilk məlumatlar Əta Tərzibaşı tərəfindən yazılmışdır [184, s.105].

Əta Tərzibaşı istifadə etdiyi mənbələrə, elmi, ədəbi qaynaqlara çox ciddi yanaşırdı. O, bu ciddiyyəti digərlərindən də tələb edirdi. Hicri Dədə ilə bağlı ilk məlumatları şairin özündən alıb “Kərkük” qəzetində dərc etdirmişdi. Sonralar həmin məqalədən istifadə edib mənbənin göstərilməməsini Ə.Tərzibaşı xoş qarşılamır. O, “Kərkük şairləri”ndə yazır: “*Sayın yazarlarımız bu yazının sonradan şəhərimizdə çox yayılmış olan “Bəşir” qəzetində yayımlanmış mətnindən yararlanaraq çalışmalarında həmin yazıma bir işarə belə etməmişlər*” [184, s.9]. Kərküklü alim əlavə olaraq qeyd edir ki, 1968-ci ilin avqust ayında Bakıda nəşr olunan “Azərbaycan” jurnalında Hicri Dədə haqqında yazılan məqalədə bütün faktlar onun yazısından götürülsə də, müəllif haqqında heç bir məlumat verilmir və istinad göstərilmir. Əvəzində türk şeirini bilməyən bağdadlı bir ərəb yazıçı haqqında məlumatlar şişirdilir və məhz həmin yazara istinad edilir [184, s.9-10]. Əta Tərzibaşı “Azərbaycan” jurnalında Hicri Dədə haqqında məqalə dərc etdirən şəxsin adını “Kərkük şairləri” kitabında çəkmir. Lakin biz Əta Tərzibaşının adını çəkmədiyi şəxsin kimliyini 1969-cu ildə “Qardaşlıq” dərgisində işıq üzü görən “Şimali Azərbaycanda türkmanoloji araşdırmalar” adlı məqalədən öyrənirik. Əta Tərzibaşı məqalədə yazır: “*Sinan Səid “Azərbaycan” jurnalının avqust 1968-ci il tarixli nüsxəsində kərküklü şair Hicri Dədə haqqında bir tədqiqat yazısı yayımlamışdır. Azərbaycanlı rəssam Kazım*

Kazımzadənin qələmi ilə çizilən Dədənin bir portreti ilə süslənən bu yazının şairin həyat tərcüməsi olan qismi vaxtıyla “Kərkük” qəzetinin 17.10.1952-ci il tarixli nüsxəsi ilə İstanbulda yayımlanan “Türk Sanatı” dərgisinin 01.05.1963-cü il tarixli nüsxəsində Hicri Dədə haqqında yazdığımız orijinal yazılarda keçən bilgilərdən başqa, yeni bir bilgi ehtiva etməməkdədir. Bununla bərabər cənab Səid yazdığımız yazıları görməzlikdən gələrək bunlara heç bir işarə etmədiyi halda, türkcə şeirdən pək anlamayan bir ərəb yazarının yazısını şişirərək ona istinad etmişdir” [129, s.197-198]. Əta Tərzibaşı “Şimali Azərbaycanda türkmanoloji araşdırmalar” məqaləsində Sinan Səidin bu addımına nə qədər incik yanaşsa da, “Kərkük şairləri” kitabının XIII cildində onun haqqında həyat və fəaliyyəti haqqında önəmli məlumatlar vermiş, şairin ədəbi və elmi fəaliyyətini təqdir etmişdir. Müəllif Sinan Səidlə bağlı yazısını “Həyatı”, “Kültür yaşanı” və “Əsərləri” olmaqla üç hissəyə ayırır. Ümumiyyətlə, Sinan Səid çağdaş İraq-türkman şairləri arasında Azərbaycanla sıx əlaqə yaradanlardan biridir. Professor Qəzənfər Paşayev Dr.Şəmsəddin Kuzəcinin Sinan Səid haqqında yazdığı “Musalladan Şaturluya Sinan Səid” adlı kitabına yazdığı Ön sözdə onu alim, pedaqoq, mütərcim və şair adlandırır [152, s.9]. Həqiqətən də Sinan Səid həm Azərbaycanda, həm də İraqda bir neçə sahədə çalışmış, özü şeirlər yazmış və eyni zamanda Azərbaycan şairlərinin əsərlərini ərəb dilinə tərcümə edərək ədəbiyyatımızın ərəb ölkələrində tanınılması istiqamətində mühüm işlər görmüşdür.

Əta Tərzibaşının “Kərkük şairləri” əsəri İraq-türkman ədəbiyyatı tarixi baxımından olduqca qiymətlidir. Alim kərküklü şairlərin həyat və yaradıcılığını əhatə etməklə XVI əsrdən günümüzə qədər olan Türkman ədəbiyyatı haqqında ümumi rəy formalaşdırmağa nail olmuşdur. Professor Qəzənfər Paşayev Əta Tərzibaşının “Kərkük şairləri” və “Ərbil şairləri” əsərlərinin İraqda türk ədəbiyyatı tarixində oynadığı rolu bu cür xarakterizə edir: *“Göründüyü kimi, Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” və “Ərbil şairləri” kitabları ilə İraq-türkman ədəbiyyatı tarixi haqqında müəyyən təsəvvür yaradan zəngin bədii və elmi məxəzlərdən ibarət əsər ortaya qoymuş və ümumtürk ədəbiyyatında, ustadın təbirincə desək, “sönük qalan” bir boşluğu doldurmağa çalışmışdır” [98, s.14]. Lakin bir nüans mütləq qeyd olunmalıdır ki, “Kərkük şairləri”, eləcə də 3 cildlik “Ərbil şairləri” kitabında yer alan şairlərin heç də hamısı yüksək sənətkarlıq bacarığına malik deyillər. İstənilən*

xalqın ədəbiyyat tarixində şair və yazıçılar müxtəlif cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Bəziləri ədəbiyyat tarixində aparıcı rol oynadıqları halda, digərləri müəyyən cəhətlərinə görə onlardan geri qalırlar. İraq-türkman ədəbiyyatına dərinədən bələd olan Əta Tərzibaşı da bu faktı inkar etmir. Görkəmli alim 1962-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisinin birinci sayında dərc etdirdiyi “Yazı yazanlarımız, şeir düzənlərimiz” adlı məqaləsində yazır: *“Bunu da qeyd etmədən keçməyim ki, İraq türkmanları arasında hər çağ boyunca yüzlərlə yazar, düzməçi yetişmişdir. Ancaq bunlar arasında yadda qalanları beş-on nəfəri keçməməkdədir. Son illərdə də belə olmuşdur”* [129, s.209]. Buna baxmayaraq, Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” kitabında çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatının önəmli simalarının həyat və yaradıcılığına kifayət qədər geniş yer ayırmışdır. Belə şairlərdən biri də Hicri Dədədir. Əsl adı Mahmud olan şairi Əta Tərzibaşı bu cür xarakterizə edir: *“Hicri Dədə şair Şeyx Rzanın 1910-cu ildə ölümündən sonra yarım əsrə yaxın bir müddətdə şəhərimizdə, daha doğrusu İraqda türkman şairləri arasında öndərlik edən ən məhsuldar və xalqca tanınan ən görkəmli bir şairdir. Bütün ömrü boyunca dayanmadan və heç bir siyasi və ictimai münasibəti qaçırmadan kütlə üçün şeir yazan Dədə bu sahədə haqqı ilə ön sıranı almışdır”* [184, s.18]. Tədqiqatçı kitabın VI cildində Hicri Dədənin həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verməklə yanaşı, bura “Milliyyəti” adlı bölüm də əlavə etmişdir. Digər şairlər haqqında yazılarında belə bir bölüm yoxdur. Əslində Əta Tərzibaşı Hicri Dədənin milliyyəti ilə bağlı faktları qələmə almaqla şairlə bağlı bir sıra sual doğuran məqamlara birdəfəlik aydınlıq gətirmişdir. Alim Mükərrəm Tələbani adlı bir nəfərin ərəbcə yazdığı yazıda Hicri Dədəni türkman hesab etməməsini şairin oğlu Faiq Dədənin “Birlik səsi” adlı jurnalda dərc etdirdiyi yazıya istinad edərək cavab verir və əlavə edir ki, Hicri Dədənin doğum yeri və bütün ömrü boyu yaşadığı şəhər Kərkükdür. Şair şeirlərini də canı qədər əziz saydığı bir dildə qələmə almışdır [184, s.15]. Fikrimizcə, Hicri Dədənin milliyyəti ilə bağlı sual onun dini görüşlərindən doğur. Şairin oğlu atasının milli mənsubiyyəti ilə bağlı açıqlamasında yazır: *“Aramızda Türkman olmayan yoxdur. Atamın mənsub olduğu Kakailik məsləki isə bir yol (dini təriqət) olub qövmiyyətlə bağlı deyildir”* [184, s.14]. Tərzibaşının Kakailik təriqəti ilə bağlı yazdıqlarından aydın olur ki, bu təriqət Bektaşiliyin bir qoludur. Mosulda yaşayan və bu dini inanca sahib olan

türkmanlar sarılı, Kərkükdəkilər isə kakailər və ya əxilər (qardaşlar) adlanır. Əta Tərzibaşı bu zümrənin kökünün Səfəvi Qızılbaşlara bağlandığını da vurğulayır [184, s.14-15]. Lakin o, təriqət haqqında geniş məlumat vermir. Necdət Yaşar Bayatlı “İraqda kakailik və bir kakai Türkman şairi Hicri Dədə” adlı məqaləsində yazır: *“Kakailər dinləri ilə bağlı çox müfəssəl bilgi vermədiklərindən həqiqi inanc əsasları haqqındakı tutarsızlıqlar gözə çarpmaqdadır. Əlimizdə olanlarla əlaqəli bilgilərin bir qismi ya təxmini, ya da şəxsi görüşlərdən o yana keçmir. Bu ziddiyyətli bilgilər kakailərin inanclarını kakai olmayanlardan sirr kimi saxlamalarından irəli gəlir”* [132, s.69]. Əta Tərzibaşının bu təriqətlə bağlı niyə az məlumata malik olduğu bu iqtibasdan aydın olur. Necdət Yaşar Bayatlının yazdıqlarından Tərzibaşının kakailəri Qızılbaş şiərlərlə əlaqələndirmə düşüncəsinin doğru olduğu görünür.

Əta Tərzibaşının tədqiqatlarından aydın olur ki, Hicri Dədə öz şeirlərini daha çox qəzet və jurnallarda dərc etdirib. Şairin şeirləri Bağdadda çıxan “Zühur”, “Beynən Nəhreyn”, Mosulda “Neynəva”, “Nicat”, “Çənəbaz”, Kərkükdə işıq üzü görən “Havadis”, “Kəvkəb-i Maarif”, “İləri”, “Kərkük”, “Nəcmə” və s. mətbu orqanlarda yayımlanırdı [184, s.11]. Tərzibaşı kitabda Hicri Dədənin bir neçə şeirindən nümunələr təqdim etmişdir. Şairin məşhur “Baba Gur-gur”, “Kərkük xatirəti”, “Rübai”, “Kəndisi üçün” və bir neçə xoyrat və maniləri “Min beş yüz ilin oğuz şeiri” antologiya kitabında nəşr edilərək Azərbaycan oxucusuna təqdim edilmişdir [1, s.701-702].

Əta Tərzibaşının Hicri Dədə haqqında “Kərkük şairləri” kitabındakı yazısı ilə yanaşı, müxtəlif illərdə qəzet və jurnallarda məqalələri dərc olunmuşdur. Alimin ilk məqaləsi 1952-ci ildə “Kərkük” dərgisində “Hicri Dədə” adı ilə yayımlanmışdır. Bundan əlavə, 1958-ci ildə “Bəşir” qəzetində “Ölməyən şair Hicri Dədə”, 1962-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisində “Hicri Dədədən xatirələr” məqaləsi işıq üzü görmüşdür. Bu məqalələrin hər birində müəllif Hicri Dədə şəxsiyyətinə və yaradıcılığına böyük hörmət və məhəbbətlə yanaşmışdır. Sübhi Saatçının “Hicri Dədə və caizə gələnəyi” adlı məqaləsində yer alan bir fakt yazdıqlarımızı bir daha sübut edir. S.Saatçı yazır: *“Tərzibaşı Dədənin əlyazma əsərlərinin basılması üçün imkanlı insanlara səslənərək “məmləkətin qəhrəman adamları arasında beş-on para vermək cəsarətini özündə hiss edən*

qalmamışdır mı? ” deyə soruşur” [164, s.14]. Sübhi Saatçının yazdıqlarından məlum olur ki, Əta Tərzibaşı Hicri Dədənin əsərlərini ədəbiyyat baxımından çox dəyərli hesab etmiş və əlyazma şəklində olan şeirlərinin də çap olunmasına çalışmışdır.

Əta Tərzibaşıya görə, müasir İraq-türkman ədəbiyyatında Hicri Dədədən sonra ən böyük şair Məhəmməd Sadıq olmuşdur. Tədqiqatçı-alim Məhəmməd Sadıqın belə bir yüksək mövqeyə sahib olmasını “Kərkük şairləri” kitabının VII cildində şairlə bağlı yazdığı oçerkdə bu cür ifadə edir: *“Toplumsal şeirləri ilə xalqın dili və tərcümanı olan Sadıq 1932-ci ildə ölən Hicri Dədədən sonra boşalan başşairlik mövqeyini haqqı ilə ala bilmiş, ölümünə qədər ədəbi dairələrdə bu cür qəbul edilmişdir”* [184, s.147]. Tərzibaşının bu fikirlərinə 1967-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisində çap olunmuş “Molla Sadıqdan xatirələr” məqaləsində də rast gəlirik [129, s.141]. “Kərkük şairləri” kitabında müəllif Məhəmməd Sadıqın bioqrafiyasını hərtərəfli şəkildə əhatə etməyə nail olmuşdur. Fikrimizcə, Tərzibaşının şairlə dostluq münasibətlərinin olması alimə bir çox faktların məhz Məhəmməd Sadıqın özündən öyrənmək imkanı vermişdi. “Qaynaqlar və bibliografiya” bölümündə ilk sırada “şairin özü ilə görüşmələrdən əldə etdiyim bilgiler” cümləsi dediklərimizi təsdiq edir.

Əta Tərzibaşı Məhəmməd Sadıqla bağlı verdiyi məlumatlardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, şair təkcə ədəbiyyat sahəsində deyil, musiqi sahəsində də yüksək bilik və bacarığa malik olub. Onun çətin əruz vəznində yazdığı şeirlərinin xalq tərəfindən sevilməsi və asan əzbərlənməsinin başlıca səbəbi bu şeirlərin musiqi ahənginə uyğun yazılması idi. Əta Tərzibaşı qeyd edir ki, şeirlərində klassik ənənələrə sadıq qalan Məhəmməd Sadıq sadə və səlis yazmağa çalışmışdır. Xalqın asan qavraya bildiyi bir dillə yazdığı şeirlərində əruzun musiqi ahənginə ən çox uyğun gələn vəzlərinə üstünlük vermişdir [184, s.149].

Əhli eşq gözlərinə nərgizi-şəhla dedilər,

Eşq içində mənə Məcnun, ona Leyla dedilər.

Ruhlara nəşə verən gərdəninə əhli-nəzər,

Kimi billur, kimi kafir, kimi bina dedilər... [184, s.169-170] qəzəli Tərzibaşının şairin dili ilə bağlı yazdığı fikirləri tamamilə təsdiq etmiş olur. Məhəmməd Sadıqın “Gül

naz ilə açılmış cananədir sanırlar”, “Ey bədi-əcəl sərv-i-xuramanıma dəymə”, “İç üzündən halım ağlar sübhi-istiqlalıma” qəzəlləri də şairinin sadə dillə yazmış olduğu şeirlərdəndir.

Məhəmməd Sadıq xalq arasında həm də Molla Sadıq kimi tanınırdı. Əta Tərzibaşı yazdığı məqalənin adında da məhz “molla” sözündən istifadə etmişdir. “Kərkük şairləri” kitabında şairin bir müddət mədrəsədə mollalığ etməsi faktı da öz əksini tapmışdır [184, 144]. Böyük ehtimalla bundan sonra Məhəmməd Sadıq Molla Sadıq kimi məşhurlaşmış. Alim “Molla Sadıqdan xatirələr” adlı məqaləsində şairin bir neçə şeirindən beytlər və bəndlərdən nümunələr təqdim etməklə kifayətləndiyi halda, “Kərkük şairləri” əsərində “Düşüncələrim” və “Coşqun duyğularım” adlı kitablarında dərc olunan bir neçə şeirini tam şəkildə oxuculara təqdim etmişdir [184, 146-147].

Əta Tərzibaşının “Molla Sadıqdan xatirələr” adlı məqaləsində önəmli bir faktla qarşılaşırıq. Məqalədən aydın olur ki, Əta Tərzibaşı yaxın gələcəkdə Məhəmməd Sadığın həyat və yaradıcılığı haqqında geniş bir monoqrafiya yazmağı düşünürmüş [129, s.141]. Lakin o, İraq-türkman ədəbiyyatşünaslığında önəmli rol oynayacaq belə bir əsərin hansı səbəbdən yazılmaması haqqında heç bir məlumat vermir. Tədqiqatçı monoqrafiya yazmaq istəyi ilə bağlı “Kərkük şairləri”ndə də fikir bildirmir.

Sadə dildə və ritmik şəkildə şeir yazan şairlərdən biri də Mustafa Gökkaya olub. Məhəmməd Sadıqdan fərqli olaraq Gökkaya ritmik şeirlərini heca vəznində, daha çox isə xoyratlar şəklində yazmağa üstünlük verib. Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” kitabında yazır ki, Mustafa Gökkaya xoyratlarda işlədilən cinas sənətini dərinlən öyrənmişdi və şeirlərini bu üslubda yazırdı [185.s.75]. Mustafa Gökkayanın şeirlərindən verilən nümunələr də Tərzibaşının haqlı olduğunu göstərir:

İraqda Kərkük şəhri,

Qara neft axar nehri.

Daş altın, torpaq gümüş,

Sür səfa, çəkmə qəhri [185.s.77] və ya “Sünnət ənənəsi” adlı şeirindəki bu bənd şairin şeir dilinin nə qədər sadə, şirin və axıcı olduğunu göstərir:

Biri tutdı uşağı,

Biri açdı qurşağı,

Biri kəsdi qanatdı

Qurşağından aşağı [185, s.82].

Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” əsərinə 4 türkman qadın şairin həyat və yaradıcılığından məlumatlar daxil etmişdir. Onlardan yalnız Şahnaz xanımın həyat və fəaliyyəti XIX əsrə təsadüf edir. Şəkibə Vandavi, Leyla Mərdan, Ümmi Nədimə isə çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndələridir. Əta Tərzibaşı Şəkibə Vandavini XX əsr Türkman şairlərinin öncüllərindən hesab edir. Alimin yazdığına görə, sərbəst vəzndə yazdığı şeirlər daha çox diqqəti cəlb edir [185, s.89]. 1953-cü ildə Kərkükdə anadan olan Leyla Mərdan da heca vəzni ilə yanaşı, sərbəstdə şeirlər yazmışdır. Tərzibaşı Leyla xanımın yaradıcılığını bu cür dəyərləndirir: *“Ümumiyyətlə, şeirlərində hüzn, ağrı, bədbinlik və ən çox vətənpərvərlik ruhu hakimdir. Üslubu az-çox simvolizmə yaxın və çaşdırıcı monoloqu xatırladan biçimdədir”* [185, s.98]. Əta Tərzibaşının yazdıqlarından Leyla xanımın pessimist şair olduğu aydınlaşır. Lakin qadın şair öz yaradıcılığı ilə İraq-türkman şeiriyyətinə yenilik gətirmişdir. Onun şeir üslubu bu ədəbiyyat üçün tam yeni idi. Ə.Tərzibaşının Leyla Mərdanın şeirlərini “simvolizmə yaxın və çaşdırıcı monoloqu xatırladan biçimdə” sözləri ilə xarakterizə etməsi bu yeniliyə işarədir. Çünki İraq-türkman ədəbiyyatında nə XX əsrdə, nə də ondan öncə belə bir üslubda şeir yazan şairlərə rast gəlinmir.

Çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatının daha bir tanınmış xanım nümayəndəsi Ümmi Nədimədir. Ümmi Nədimənin həyat və yaradıcılığının əsas tədqiqatçıları Erşad Hürmüzlü və Süphi Saatçı hesab olunur. Əta Tərzibaşı Ümmi xanım haqqında verdiyi məlumatlar zamanı da bu tədqiqatçıların yazılarına, əsasən də S.Saatçının hazırladığı və 2010-cu ildə İstanbulda nəşr olunan “Şirin köyüm Türkalın” adlı kitabından yararlanmışdır [185, s.101]. Lakin Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri”ndə Ümmi Nədimənin yaradıcılığına dair şəxsi təhlillərini də qeyd etməyi unutmur. Alim yazır: *“Bir ara Erşad Hürmüzlünün ona ərməğan etdiyi bir səsyazma cihazından istifadə edərək mənzumələrini bir lentə yazmışdır. Bu mənzumələr dil baxımından sadə və səlis əsərlər olub kənar təsirlərdən tamamilə uzaq qalmışdır”* [185, s.102]. Ümumiyyətlə, Ümmi xanımın şeir dili olduqca sadə və yerli xalqın işlətdiyi söz və ifadələrlə zəngindir. XX əsr İraq-türkman şairlərinin

yaratıcılığında Türkiyə türkcəsinin təsiri ciddi şəkildə müşahidə olunsa da, Ümmi Nədimənin yaratıcılığı bu təsirə o qədər də məruz qalmamışdır. Məhz bu səbəbdən də xanım şairin şeirləri xalq arasında sürətlə yayılır və sevilirdi. İraq türkmanlarının danışdığı dili Azərbaycan türkcəsi olduğu üçün Ümmi xanımın şeirlərində başa düşmədiyimiz söz və ifadələr demək olar ki yoxdur.

Qafa ağıl yuvasıdır,

Ağıl dərdin dəvasıdır.

Sevda başın bəlasıdır,

Bir iş yapsav sonun düşün [98, s.18]

və ya

Şirin köyüm Türkalın

Hər şeyiv oldu yalan.

Səniv bu yıxılmağiv

Ömrümə saldı talan [185, s.102].

Bu şeir parçasında işlənən “şeyiv”, “səniv”, “yıxılmağiv” sözləri sırf Kərkük ləhcəsində işləndiyi kimi yazılmışdır. n-y və yaxud n-v əvəzlənməsi müasir Azərbaycan dialektləri üçün də keçərlidir. “İraq-türkman ləhcəsi” kitabında yazılır: “İraq-türkman ləhcəsində mənsubiyyət şəkilçilərində “v” səsinin işlənməsi heç də təsadüfi deyil. Belə ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində

$n_1/nq \begin{matrix} \nearrow \\ \searrow \end{matrix} q-\check{g}-y-v$ istiqamətində fonem dəyişmələri inkaredilməz bir faktdır.

Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələr üçün xarakterik olan, ikinci şəxsin təkini və cəmini bildirən mənsubiyyət şəkilçisində özünü göstərən “v” samiti yalnız Kərkük ləhcəsində geniş yayılmış və çox vaxt “w” kimi tələffüz olunur” [52, s.121-122].

Bu hal şəxs əvəzliliklərinin hallanması zamanı da müşahidə olunur və II şəxsin təkii yiyəlik halda səniv//səniy//səniu://sənu: kimi tələffüz olunur [52, s.139]. II şəxsin yiyəlik halda “səniv”, “siziv” kimi tələffüz olunmasına Əbdüllətif Bəndəroğlunun “İraq türkmen dili” kitabında da rast gəlirik. Tuzxurmatu və başqa ləhcələrdə “y” işlədilir. Məsələn: “gəldiy”, “sevdiy”, “getdiyiz” və s. [22, s.73].

“Kərkük şairləri” kitabında həyat və yaradıcılığına yer verilən XX əsr şairlərinin müəyyən bir qismi nəzmlə yanaşı, nəsr sahəsində də qələmlərini sınaşıblar. Şairlərin həm nəzm, həm də nəsr əsərlərinə müraciət etmələri XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatı üçün xarakterik hal hesab olunmalıdır. Belə ki, Əta Tərzibaşı başda olmaqla bir çox Türkman tədqiqatçısı düzyazı adlanan publisistik məqalələri də nəsr yaradıcılığına daxil edirlər. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Kərkükdə mətbəələrin qurulması, müxtəlif qəzet və jurnalların nəşri ziyalıların publisistik məqalə yazma istəklərini xeyli artırmışdı. Bundan əlavə, İraq türkmanlarının düşdüyü çətin ictimai-siyasi vəziyyətdən çıxış yolu, xalqın maariflənməsi, xoşbəxt gələcəyin qurulması kimi ümumi mövzuları əhatə edən məqalələrin sayı və yazarları günbəgün artırdı. Bu səbəbdən Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” kitabında bir çox müasir şairlərin şeirləri ilə yanaşı, nəsr yaradıcılıqlarına da toxunur, məqalə, hekayə, pyes, roman və s. bu kimi janrlarda yazılan əsərlərdən nümunələr təqdim edir. Bahəddin Saleh, Seyid Cavad, Mahmud Nədim, Rəşid Əli Daquqlu, Rəşid Kazım Bayatlı, Əli Marufoğlu, Məkki Ləbib, İbrahim Neftçi kimi şairlər nəsrə də əsərlər yazmaqla İraq-türkman ədəbiyyatını xeyli zənginləşdirməyə nail olmuşdular. Əta Tərzibaşıya görə, bəzi şairlərin nəzmi nəsrindən daha üstündür. Tədqiqatçı “Kərkük şairləri”nin II cildinə daxil etdiyi Bahəddin Saleh haqqında yazır: *“Şairimizin “Divan”ında keçən bir qisim ictimai yazıları o zaman yazı ədası baxımından ədəbi nəsr örnəyi mahiyyətindədir. Nəsrə isə, bizə görə, şeirindən daha üstün və sağlamdır”* [182, s.378]. Tərzibaşı kitabda Salehin “İraq maarifi” məqaləsindən bir hissəni təqdim edir. Məqalədə maarifin xalqın inkişafı üçün önəmindən bəhs olunur. Təbii ki, bu məqaləni bədii nəsr nümunəsi saymaq olmaz. XX əsrdə şairlərin böyük bir qismi qəzet və jurnallarda məhz bu tip yazılarla çıxış edirdilər. “Kərkük şairləri”nin IV cildində həyat və yaradıcılığından bəhs olunan Seyid Məhəmməd Cavadın da yazıları publisistik üslubdadır. Əta Tərzibaşı nümunə olaraq şairin “Havadis” qəzetində dərc olunan “Elm və mərifət” adlı məqaləsini təqdim edir. Məqalə mövzu cəhətdən Bahəddin Salehin “İraq maarifi” məqaləsi ilə eynidir. Bunlardan başqa, elm, təhsil, maarifin önəmini vurğulayan, xalqı təhsil almağa, elm öyrənməyə çağıran bu cür məqalələr XX əsr İraq-türkman şairləri tərəfindən tez-tez yazılırdı. Belə məqalələrin bir neçəsi “Kərkük

şairləri” kitabında da öz əksini tapıb. Bunlara misal olaraq Rəşid Kazım Bayatlının “Məfkurəçi nədir? Məfkurəçi kimə deyilir?”, Ərəb Fəhminin “Kərkük tarixi”, Əkrəm Pamukçunun “Ey Türkman gənci” və s. kimi məqalələri bu qəbildəndir.

XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatında publisistik məqalələr üstünlük təşkil etsə də, bədii ədəbiyyat nümunələri də yazılır və ötən yüzilliyin ortalarından başlayaraq bu sahədə də inkişaf nəzərə çarpırdı. İraq-türkman ədəbiyyatında Məkki Ləbib tərəfindən yazılan və “Maarif” dərgisində işıq üzü görən kiçik həcmli “Gözlük” hekayəsi ilə bu ədəbi janrın əsası qoyulmuş oldu. Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” kitabının V cildində İraq-türkman ədəbiyyatında hekayə janrının banisi hesab olunan Məkki Ləbibin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verir və “Gözlük” hekayəsini oxuculara təqdim edir.

Çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatında şair və yazıçılar yalnız “Kərkük şairləri” kitabında təqdim edilənlərlə məhdudlaşmır. Əta Tərzibaşı 13 cildlik fundamental əsərində yalnız Kərkükdə doğulan şairlər haqqında yazıb. Sözsüz ki, müasir İraq-türkman ədəbiyyatının Kərkükdə deyil, türkmanların yaşadığı digər yerlərdə doğulan görkəmli nümayəndələri də kifayət qədərdir. Ə.Tərzibaşı onlar haqqında müxtəlif məqalələrində və ən əsası isə “Ərbil şairləri” kitabında məlumat verir. Bu əsəri mövzu və strukturuna görə “Kərkük şairləri”nin davamı adlandırmaq olar. Lakin “Kərkük şairləri”ndən fərqli olaraq “Ərbil şairləri” kitabında şairlər doğum tarixinə görə xronoloji ardıcılıqla sıralanır. Bununla bağlı müəllif yazır: *“Min bir çətinliklə topladığım bir yığın maddə və materialı dəyərləndirərək şairləri daha çox doğum tarixlərinə görə kitabda sıralamağı uyğun bildim”* [171, s.15].

Ərbil tarixən türkmanların yaşadığı şəhərdir. Burada daim türk dili, türk adət-ənənəsi və türk ədəbiyyatı hakim mövqedə olub. Elə bu səbəbdən də yüzlərlə ərbilli şairin yaradıcılığı İraq-türkman ədəbiyyatını zənginləşdirib. Təbii ki, Əta Tərzibaşı “Ərbil şairləri” əsərində 49 qələm adamının həyat və yaradıcılığını təqdim etməklə zəngin tarixə malik olan Ərbil ədəbi mühitini tam şəkildə əhatə edə bilməzdi. Görkəmli alimin özü də bunu yaxşı başa düşdüyü üçün kitabın Ön sözündə qeyd edirdi ki, o, bu kitaba üç yüz il ərzində Ərbildə doğulan şairləri daxil etmişdir, lakin adlarını eşitmədiyi və əsərlərini görmədiyi neçə-neçə şairin də bu şəhərdə yazıb-yaratdığını istisna etmir [171, s.15].

Alimin uzun illər Ərbil şairləri haqda apardığı araşdırmalara, topladığı sənəd və əlyazmalara kölgə salmadan demək istəyirik ki, “Kərkük şairləri” ilə müqayisədə “Ərbil şairləri”nin məxəzləri elə də zəngin deyil. Buna baxmayaraq, Tərzibaşı öz adətinə sadıq qalaraq istifadə etdiyi mənbələrə tam ciddiyyətlə yanaşmışdır. Biz bunu alimin ərbilli şair İbrahim Haqqı Xəzani haqqında verdiyi məlumatlarda bir daha müşahidə edirik. Ə.Tərzibaşı şair haqqında yazı hazırlayarkən 13 mənbədən istifadə etmişdir. Lakin heç bir qaynağa kor-koranə yanaşmamışdır. Müəllif İbrahim Fasih əl-Heydərinin “Ünvalül-Məcd fi Bəyan Əhvali-Bağdad vəl-Bəsrə” əsərində İbrahim Haqqının babalarının Orta Asiyada kök salan Şeyx Səfiyyəddinə bağlı olduğunu və Səfəvi hökmdarı Şah İsmayilla eyni sülalədən olduğunu və bu səbəbdən də İraqa ilk gələn babalarından biri olan Məhəmməd bin Heydər bin Pirəddinin cığatay türkcəsində danışdığını yazır [171, s.123]. Əta Tərzibaşı əl-Heydərinin bu yanlışlığını düzəldərək cığatay türkcəsi yazarkən Azərbaycan türkcəsi demək istədiyini vurğulayır. Tərzibaşıya görə, eyni səhvi məşhur tədqiqatçı Abbas əl-Azzavi də təkrarlayır. O da Xəzaninin İraqa köç etmiş babalarının cığatay türkcəsində danışdığını yazır. Tərzibaşı hər iki alimin səhvini düzəldərək yazır: *“Bu ailənin böyük babası Şah İsmayılın qardaşı olduğuna görə bunlar cığatay deyil, Oğuz türklərinin Azəri qoluna mənsub olmaları gərəkdir. Belə ki, ana dilində şeir yazan və şeirdə “Xətayi” təxəllüsündən istifadə edən Şah İsmayılın dəfələrlə nəşr olunan türkcə “Divan”ı ilə “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə” adlı məsnəvilərinə göz atmaq yetər.*

Beləcə bütün bu bilgilərə dayanaraq, İraqda və daha çox Ərbil və Bağdadda əskidən bəri yerləşən Heydərilərin və bu arada haqqında söz etdiyimiz şair Xəzaninin həm ana, həm də ata cəhətdən Azəri türkmənlərindən olduğunu qətiyyətlə deyə bilərik” [171, s.124].

Əta Tərzibaşının 3 cildlik əsərində İraq-türkmən ədəbiyyatının Ərbildə doğulan görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı qiymətli məlumatlar verir. Bu nümayəndələrdən biri də Haşim Nahid Ərbildir. Ə.Tərzibaşı Haşim Nahidlə bağlı yazdığı yazıda istifadə etdiyi qaynaqların adını çəkərkən qeyd edir ki, əsasən ədibi tanıyan dostlarından, tələbələrindən və onun çap olunmuş bəzi kitab və məqalələrindən istifadə edib [171, s.165]. Əta Tərzibaşının Haşim Nahidlə bağlı yazdığı yazıda istifadə etdiyi

məxəzlərə nəzər saldıqda məlum olur ki, alimin şairlə şəxsi münasibəti olmayıb. Tərzibaşı Haşim Nahidlə görüşməmişdir. Haşim Nahid gənc yaşlarından Türkiyəyə getmiş, dünyasını dəyişəndə də İstanbulda Kimsəsizlər meydanında yerləşən Cebeci məzarlığında torpağa tapşırılmışdı [137, s.20].

Haşim Nahid Ərbil çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatında və ictimai fikrində xüsusi rolu olan önəmli şəxsiyyətlərdən biridir. Fransanın Sarbonna Universitetində təhsil almış Haşim Nahid iqtisadiyyat və siyasət elmi ilə bağlı yazdığı əsərlərlə daha çox tanınır. Əta Tərzibaşı “Ərbil şairləri” əsərində Haşim Nahid Ərbilin 13 əsərinin adını qeyd edir ki, bunlardan “Türkiyə üçün nicat və inkişaf yolları”, “Milli iqtisadiyyat sistemi”, fransız dilində yazdığı “Türk iqtisadi böhranının simptomu”, “Avropa böhranının ruhi səbəbləri”, “Müasir texnika”, “Türkiyədə modern texnika necə yarana bilər?”, “Komunizmlə mücadilə rəhbəri”, “Bahalılıq necə azaldıla bilər?” məqalələri sırf iqtisadi və siyasi mövzuda qələmə alınmışdır.

Haşim Nahid Ərbili İraq-türkman ədəbi və ictimai mühitinə daha yaxından tanıdan isə bir zabitin dili ilə yazdığı “İraq türkləri” silsilə yazıları oldu. Tam adı “İraq türkləri. Bir ehtiyat zabitin səyahət xatirələri” olan məqalələr silsiləsi 1915-ci ildə “Türk Yurdu” dərgisinin ardıcıl 7 nömrəsində işıq üzü görmüşdür [137, s.11]. “İraq türkləri” türkmanların tarixi, dili və ədəbiyyatı baxımından önəmli məlumatlarla zəngindir. Haşim Nahid Ərbil türkmanların dili ilə bağlı yazır: *“Bazarlarda, kafelərdə, evlərdə, ailə ocaqlarında danışılan bu türkcə eşidildikcə İstanbul və Anadolu şivələrindən daha çox Azərbaycan və Qafqazınkına daha yaxın bir ləhcə olduğu sezilir”* [137, s.50-51]. Müəllif “Azərbaycan” dedikdə Güney Azərbaycanı, “Qafqaz” dedikdə isə Quzey Azərbaycanı nəzərdə tutur. Şimali Azərbaycanın Qafqaz kimi təqdim olunmasına Əta Tərzibaşının “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu baxış” adlı məqaləsində də rast gəlirik. Alim yazır ki, başda prof.Fuad Köprülü olmaqla müasir ədəbiyyat tarixçiləri İraq, İran, Qafqaz hətta güney-doğu Anadolu türkləri arasında əsrlərdən bəri zəngin bir ədəbiyyat vücuduna gətirən ədəbi ləhcə üçün Azəri ifadəsini uyğun görüblər. Qədim mənbələrdə isə bu ölkələrdə yaşayan türk qövmləri “Türkman” adlandırılıb [129, s.125].

Haşim Nahid Ərbilin İraq-türkman ədəbiyyatı ilə bağlı yazıları da böyük elmi səciyyə daşıyır. Əta Tərzibaşı Haşim Nahidin “Qara gün yazıları” kitabına istinad edərək yazır ki, o, gənclik çağında divan ədəbiyyatı və yerli xalq türküləri ilə maraqlanırdı [171, s.169]. “İraq türkləri” məqaləsində “İraq türküləri”, “İraq türküləri. Sərbəst nəzmin mənşəyi”, “İraq türküləri və sərbəst nəzm” adlı hissələri sırf İraq-türkman şifahi və yazılı ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Bu məqalələrdə Haşim Nahid Ərbil “sərbəst nəzm” terminindən istifadə edir və onu əruz bəhrindən doğan yenilik kimi göstərir: “*Əruz vəznlərindən birini təşkil edən failatlardan bir və ya ikisinin eyni vəzndə müstəzad halında təkrarı Osmanlı türk ədəbiyyatı üçün yenilik sayılmazdı, ancaq müstəzadlı vəznlərə “sərbəst nəzm” ünvanı verilincə bu, sırf frəng təqlidçiliyi olur*” [137, s.86]. Bir maraqlı cəhət də ondan ibarətdir ki, Haşim Nahid heca vəznində yazılan şeirlərdə də “sərbəst nəzm”in olduğunu qeyd edir. Ərbilli alim xüsusi olaraq vurğulayır ki, türküləri təhlil edən zaman heca vəznində də “sərbəst nəzm”in olduğunu düşünməmişdir. Dördlülük şəkilində olan şeirlərdə ilk misra sonrakı misralardan hecaların sayına görə az olsa da bu, şeirin tamlığına xəlil gətirmir [137, s.90].

Haşim Nahid Ərbilin ədəbiyyatla bağlı bu önəmli tədqiqatları nədənsə Əta Tərzibaşının diqqətini çəkməmişdir. Çünki “Ərbil şairləri” kitabında müəllif Haşim Nahidin “sərbəst nəzm”lə bağlı fikirlərinə toxunmur. Əvəzində isə Tərzibaşı Haşim Nahid Ərbili İraq-türkman ədəbiyyatında mənzum pyesin banisi hesab edir. Əta Tərzibaşı yazır ki, Haşim Nahid türkman yazıçıları arasında səhnədə oynanılmaq üçün ilk dəfə “Dəli olan əsir” adlı mənzum pyesin müəllifidir [171, s.170]. Əta Tərzibaşı kitabda Haşim Nahidin bir neçə şeirini və “Dəli olan əsir” pyesindən də kiçik bir parçanı oxuculara təqdim edir.

Əta Tərzibaşı Haşim Nahid Ərbildən sonra “Ərbil şairləri” kitabında həyat və yaradıcılığına yer ayırdığı ikinci alim İhsan Doğramacıdır. İhsan Doğramacı bütün türk dünyasında elm və ictimai xadim kimi tanınsa da, Tərzibaşı öz kitabında bu böyük şəxsiyyəti həm də bir şair kimi təqdim etmişdir. Doğramacının 1995-ci ildə “Kərkük” qəzetində işıq üzü görmüş “Ərbil həsrəti” şeiri Ə.Tərzibaşının diqqətini çəkir. Bütün ömrü boyu yalnız bir şeir yazan şəxsi şair adlandırmaq olarmı sualına da Əta Tərzibaşı

özü cavab verir: *“Doğramaci eyni zamanda şair ruhlu bir ədibdir. Həyatı boyunca yazdığı şahanə tək bir mənzumə ilə şöhrət qazanmışdır! Bunda nə var? Qoca Raqib Paşanın söylədiyi kimi: “Əgər məqsud əsərsə, misrai bərcəsdə kafidir” – misrası və Yəhya Kamal Bayatlının:*

Bir tək qəzəl buraxsa yetər bir qəzəlsərə

Hər beyti ancaq olmalı beytülqəzəl kimi – beyti Doğramacının tək bir mənzumə ilə ədəbiyyat tariximizə girməsində bir maneə görmür. Ərəblərdə də tək bir mənzumə ilə adını ədəbiyyat tarixinə keçirən şairlərə rast gəlirik” [171, s.203]. Əta Tərzibaşı İhsan Doğramacının bir şeirlə ədəbiyyat tarixinə düşə bilməsini müxtəlif mənbələrdən gətirdiyi istinadlarla sübut etməyə çalışır. Lakin tədqiqatçının Doğramaci haqqında dediyi “bir mənzumə ilə şöhrət qazanmışdır” fikri ilə razılaşmaq çətindir. Çünki İhsan Doğramaci türkmənlər arasında şair kimi yox, alim və ictimai xadim kimi tanınıb. O özü də heç zaman şair olduğunu dilə gətirməyib.

“Ərbil şairləri” kitabında Doğramacilər nəslinin İhsan Doğramacidən başqa, daha iki nümayəndəsi Əbdülcabbar Qani Doğramaci və Cahid Burhan Doğramaci haqqında da yazı təqdim edilib.

Çağdaş İraq-türkmən ədəbiyyatının ən görkəmli simalarından biri də Nəsrin Ərbildir. Əta Tərzibaşıya görə, o, müasir İraq-türkmən ədəbiyyatında yeni bir ədəbi məktəbin banisidir. Tərzibaşı Nəsrin Ərbilin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir. Kərküklü alim qeyd edir ki, Nəsrin Ərbilin sərbəst şeirdə özünəxas üslubu və şeir tərzisi var [171, s.217].

Fikrimizcə, Əta Tərzibaşı “Ərbil şairləri” kitabında Nəsrin xanımın həyat və yaradıcılığını tam şəkildə əhatə etməyə müvəffəq olmuşdur. Burada qeyd edilən məlumatların hər biri Nəsrin Ərbil yaradıcılığı ilə maraqlanan hər kəs üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Ə.Tərzibaşının Nəsrin xanımın özü və ailəsi ilə olan münasibətləri alimə hər bir faktı ilkin mənbədən öyrənmək imkanı verib. Tərzibaşı bu haqda yazır: *“Nəsrin Ərbilin ailə üzvləri, ana, dayı və xalalarının davalarında uzun illər vəkillik etdiyim üçün verdiyim bilgilər ən çox şəxsi müşahidə və qeydlərimə dayanır”* [171, s.214]. Həqiqətən də, Əta Tərzibaşının Nəsrin Ərbilin ailəsinə olan yaxınlığını xanım şairin qardaşları

haqqında verdiyi məlumatlardan da görürük. Tərzibaşı Nəsrin Ərbilin qardaşları olan Sədat, Murad və Rəşadın da şair olduğunu qeyd edir [171, s.215]. Hər üç şair bacıları kimi “Ərbil” təxəllüsü ilə şeirlər yazıb. Ə.Tərzibaşı kitabda hər üç qardaşın hər birinə ayrı-ayrılıqda yazı həsr edib.

Əta Tərzibaşının verdiyi məlumatlardan Nəsrin Ərbilin ingilis dilində də şeirlər yazdığını öyrənirik. Tədqiqatçı-alim Nəsrin Ərbilin yaradıcılığının erkən dövrlərində yazdığı “All for love”, “Come back to me” və “Lonely” şeirlərinin adlarını qeyd edir [171, s.216]. Nəsrin Ərbilin şair kimi tanınmasında ingilis dilində yazdığı şeirlərin böyük rolu olub. Kahtan Hürmüzlünün yazdığına görə, Nəsrin Ərbil Bağdadda fəaliyyət göstərən dil kurslarına getməklə ingilis və alman dillərini dərinlən öyrənmişdir [135, s.5]. Əta Tərzibaşının “Ərbil şairləri” kitabında Nəsrin Ərbildən təqdim etdiyi şeir nümunələr arasında ingiliscə yazılanları yoxdur. İstənilən halda Nəsrin Ərbilin ingilis dilində şeir yazması müasir İraq-türkman ədəbiyyatı üçün növbəti yenilik hesab olunmalıdır. Bu, həm də çağdaş Türkman şeirinin dünya ədəbiyyatına inteqrasiyası baxımından da əhəmiyyətlidir. Ümumiyyətlə, Nəsrin Ərbil müasir İraq-türkman şeirinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri hesab olunur. Özünəməxsus şeir üslubu və poetik düşüncə tərzini onu bir çox şairdən fərqləndirən əsas cəhətləridir. *“Sərbəst şeir yazmaqla bərabər Nəsrin heç bir zaman heca vəznindən ayrılmamış və bu tərzdə uğurlu şeirlər yazmışdır. Yetmişinci illərə qədər uzanan bir dövərdə yazdığı şeirlərlə ədəbi dairələrdə ən çox müzakirə edilən şair olmuşdur”* [134, s.22].

Müasir İraq-türkman ədəbiyyatında kifayət qədər tanınan və geniş oxucu kütləsi tərəfindən sevilən Adnan Qəssaboğlu, Mahmud Qəssaboğlu, Əsəd Ərbil, İhsan Ərbil, Şəmsəddin Vəli, Riyaz Dəmirçi və s. bu kimi şair və publisistlər haqqında da dəyərli məlumatlar Əta Tərzibaşının 3 cildlik “Ərbil şairləri” kitabında öz əksini tapıb.

Müasir İraq-türkman ədəbiyyatına Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının, əsasən də Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığının böyük təsiri olub. XX əsrdə yazıb-yaratmış Türkman şairlərin böyük bir qismi Şəhriyarın yaradıcılığından bəhrələnib, onun “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirələr yazıblar. Əbdüllətif Bəndəroğlunun “Gurgur Baba”, Səlahəddin Abdullaha “Vətən dastanı”, Mehdi Bayatoğlunun “Qeyzət Baba”,

Səlahəddin Nacıoğlunun “Gulam Baba”, İsmayıl Sərttürkmanın “Gurgur Babaya salam” şeirləri bu qəbildəndir. Şəhriyar irsinin görkəmli tədqiqatçısı Esmira Fuad yazır ki, “Heydərbabaya salam” poeması İraq türkmanlarının milli düşüncəsində inqilab yaratmış, mübarizə ruhunu oyatmış, onların həyatında dərin izlər buraxmışdır [169, s.189-190]. Əta Tərzibaşı İranda səfərdə olarkən Şəhriyarla görüşmüş və “Şəhriyar” adlı məqaləsini 1964-cü ildə “Qardaşlıq” jurnalında dərc etdirmişdir. Məqalədə Məhəmmədhüseyn Şəhriyar həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat verən Tərzibaşı daha çox “Heydərbabaya salam” poeması üzərində dayanmış, qısa şəkildə də olsa bu əsəri təhlil etmiş, poemadan parçalar da vermişdir [129, s.187-192].

Əta Tərzibaşının “Kərkük şairləri” və “Ərbil şairləri” İraq-türkman ədəbiyyatı tarixini öyrənmək baxımından olduqca qiymətli mənbə hesab olunur. Müəllif hər iki əsərində İraq ərazisində mövcud olan türk ədəbiyyatının bütün dövrlərini əhatə etməyə çalışmışdır. Çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatının həm kərküklü, həm də ərbilli şairlərinin həyat və yaradıcılığı dəqiq mənbələr əsasında işlənmişdir. Lakin Tərzibaşı nə “Kərkük şairləri”, nə də “Ərbil şairləri” əsərində ədəbi-nəzəri məsələlərə toxunmuşdur. Bu da Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində daha çox ədəbiyyat tarixi ilə bağlı tədqiqatlar apardığını, bir sözlə, onun ədəbiyyat tarixçisi olduğunu sübut edən önəmli faktlardır. Müəllif hər iki antologiya xarakterli əsərində İraq-türkman ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqlarından söz açmır və bədii əsərləri filoloji cəhətdən təhlil etmir. Ancaq müxtəlif illərdə yazdığı məqalələrlə yuxarıda sadaladığımız problemlərin hər birinə aid ciddi tədqiqat apardığı məlum olur. Tərzibaşının “Heca vəznə və gənc şairlərimiz”, “Yazı dili, danışq dili”, “Yeni şeir üzərinə”, “Saçma şeir”, “Yazı yazanlarımız, şeir düzənlərimiz” və s. bu kimi elmi-tədqiqat məqalələri alimin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində xüsusi önəmə malikdir.

İnkaredilməz faktır ki, XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatında heca vəznində yazılan şeirlərinin sayının artması ilə yanaşı, sərbəstdə də bədii ədəbiyyat nümunələri yaranmağa başladı. Artıq bir çox şairlər bu tərzdə də şeirlər yazmağa başladılar. İllər keçdikcə sərbəstdə yazıb yaradan şairlərin sayı da xeyli artmışdır. Türkman ədəbiyyatının tədqiqinə illər sərf etmiş Əta Tərzibaşı sərbəst şeir formasını ciddi sənət kimi qəbul

etmirdi. “Saçma şeir” adlı məqaləsində yazır: “*Sərbəst şeir bildiyimizə görə, şeirin ən ibtidai növü sayılır. Dünya yeniliyə doğru getdiyi zamanda biz bu şeir növünə heç cür yeni deyə bilməyəcəyik*” [129, s.171]. Məqalənin digər bir yerində isə sərbəstdə yazılan şeiri önəmsiz iş adlandırır və bu cür şeirlərin vəznə və musiqi ahənginə uyğun gəlmədiyini qeyd edir [129, s.174]. Lakin sonralar Əta Tərzibaşı qəti şəkildə bildirir ki, Əbdülxaliq Bayatlının sərbəstdə yazdığı şeirlərdən xüsusi bir zövq almışdır [107, s.342]. Bir çox şair və tədqiqatçıların yeni növ şeirə qarşı çıxmalarına baxmayaraq, sərbəst şeir XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatında özünə yer etməyi bacardı və Nəsrin Ərbil, Məhəmməd Ömər Qazançı, Kamal Bayatlı, Aydın Kərkük, Şəmsəddin Kuzəci kimi bu növdə gözəl əsərlər yazan şairlər meydana çıxdı.

İraq-türkman ədəbiyyatının XX əsrdən başlayaraq bu günə qədər davam edən yeni mərhələsi Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ilə bir növ sistemləşdirildi. Həm müasir dövrdə, həm də gələcəkdə XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatını tədqiq edənlər onun bu dövr ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalarından istifadə etməklə ədəbiyyatşünaslığa yeni baxış gətirmək imkanı əldə edəcəklər. Fikrimizcə, Tərzibaşının ümumtürk ədəbiyyatına verdiyi ən önəmli töhfələrdən biri də məhz budur. Çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatı məhz Əta Tərzibaşının sayəsində həm ədəbiyyat tarixi, həm nəzəriyyəsi, həm də ədəbi-tənqid baxımından nizama salınmış şəkildə gələcək nəsillərə ötürüldü.

3.2 Əta Tərzibaşının “Kərkük mətbuatı tarixi (1879-1985)” əsərində ədəbiyyat məsələləri

İraqda türk mətbuatı zəngin inkişaf yolu keçmişdir. İlk dəfə 1869-cu ildə Bağdadda “Zevra” qəzetinin işıq üzü görməsi ilə İraq tarixində mətbuat adlı yeni səhifə açıldı. Osmanlı dövlətinin Bağdada vali təyin etdiyi Əhməd Midhət paşanın səyi nəticəsində nəşrə başlayan bu qəzet ərəb və türk dillərində yayımlanırdı. Elə bu səbəbdən də İraqda türk mətbuatının tarixinin 1869-cu ildən başladığını söyləmək daha doğrudur. Əslində “Zevra” qəzetinin nəşrə başlaması türk milli düşüncəsinin, daha dəqiq desək, XIX əsrin ikinci yarısında Osmanlı dövlətində birlik və bərabərlik ideyasına xidmət edən

“osmanlılıq” konsepsiyasının reallaşdırılması üçün həyata keçirilən tədbirlərdən biri idi. Bağdada vali təyin olunan Midhət paşa İraqa təsadüfən seçilib göndərilməmişdi. Yeni valinin atdığı hər bir addım məhz yuxarıda adını çəkdiyimiz konsepsiyaya xidmət edirdi. *“Əhməd Midhət paşa üç il ərzində (valilik dövrü 1869-1871) İraqda çox böyük bir miqyasda islahat işləri aparmışdır. Məsələn, o, dövlət torpaqlarının müəyyən hissəsini ucuz qiymətə camaata paylamış, torpağın növünə görə İraqda yeni vergi üsulu tətbiq etmiş, çayları təmizlətməmiş və yeni suvarma şəbəkələri yaratmışdır. İraq iqtisadiyyatının sürətlə inkişafı üçün Dəclə və Fərat çaylarında yük daşınmasını nizama salan, bu çayların öz sahillərini yuyub aparmaması və yaz-payız daşqını zamanı əkin sahələrinə ziyan vurmaması üçün müvafiq yerlərdə sədlər inşa etdirən Midhət paşanın xidmətlərindən ən mühümünü onun maarifçilik sahəsində gördüyü tədbirlər idi”* [29, s.19]. İraqda ilk dəfə qəzet nəşri Midhət paşanın maarifçilik tədbirlərinin əsas hissəsi idi. “Zevra” qəzetinin Bağdadda nəşrə başlaması ilə İraqın digər şəhərlərində də mətbu orqanların yaradılması prosesi başlandı. Türkmənlərin yaşadığı Kərkük və ətraf ərazilər də bu prosesdən kənarda qalmadı. Lakin Kərkükdə mətbuat İraq mətbuatından gec yarandı. Bu haqda Əta Tərzibaşı yazır ki, Kərkük mətbuatı İraq mətbuatından gec yaransa da keyfiyyət baxımından heç də ondan geri qalmırdı [181, s.152]. Kərkük mətbuatının inkişaf prosesini izlədikdə tədqiqatçının haqlı olduğunu görürük.

İraq mətbuat tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, hələ Kərkükdə qəzet və jurnalların nəşrindən əvvəl türkmən şair və yazıçıları Bağdad, Bəsrə və Mosulda işıq üzü görən qəzetlərdə şeir və məqalələrlə çıxış edirdilər. Əta Tərzibaşı yazır ki, Bağdadda nəşr olunan “Zühur” qəzetini bir müddət Səlahəddin adında kərküklü yazıçı idarə etmişdir. O həm də ilk dəfə 1913-cü ildə Bağdadda işıq üzü görən “Qönçeyi-İttihad” qəzetinin də sahibi olub. Bundan əlavə, Məktubizadə Ömər Fevzinin Bəsrədə işıq üzü görən “İkaz”, “Təhziib” və “Yeni Feyz” adlı qəzetlərdə məsul vəzifədə çalışması, kərküklü şair Hicri Dədənin “Zühur” qəzetinin 24-cü sayında 3, “Çənəbaz” qəzetinin 10-cu sayında isə 1 şeirinin nəşr olunmasını Ə.Tərzibaşı Kərkükdə mətbu orqanların nəşrindən əvvəl türkmən ziyalıların mətbuatla bağlılığını sübut edən faktlar kimi təqdim edir [181, s.22].

1911-ci il fevralın 24-də Kərkükdə “Havadis” qəzetinin nəşr olunması ilə Kərkük mətbuat tarixinin əsası qoyuldu. Bu günə qədər keşməkeşli tarix yaşamış Kərkük mətbuatı türkman ədəbiyyatının, mətbuatının, eləcə də türkmanların mədəni yaşam tərzinin yüksəlməsində misilsiz rol oynadı.

İraq-türkman ədəbiyyatı və folklorunda olduğu kimi, Kərkük mətbuat tarixində də əsas elmi tədqiqatların müəllifi Əta Tərzibaşısıdır. Dr.Sinan Səidin yazdığına görə, Tərzibaşıya qədər Kərkük mətbuatı haqqında ilk yazı 1935-ci ildə “İləri” qəzetində işıq üzü görüb [191, s.16]. S.Səid məqalənin müəllifinin kimliyi barədə heç bir məlumat vermir. Məqalədə yalnız Osmanlı dövründə, ingilis işğalı zamanı və İraq dövləti yarandıqdan sonra Kərkükdə nəşr olunan ayrı-ayrı mətbu orqanları haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənir.

Əta Tərzibaşının mətbuatla bağlı ilk yazısı 1947-ci ildə ərəb dilində “əş-Şura” qəzetində dərc olunub. O, məqalənin məzmunu ilə bağlı “Kərkük mətbuat tarixi” kitabının Ön sözündə yazır: *“Burada xalqın dili olan qəzetin ən birinci toplusunun dərdi ilə maraqlanması olayı üzərində dayanmışdım”* [181, s.13]. Alimin mətbuatla bağlı ikinci məqaləsi 1951-ci ildə yenə ərəb dilində Hələb şəhərində nəşr olunan “əl-Hədi” dərgisində işıq üzü görüb. Kərkükün mətbuat tarixi haqqında yazdığı “Kərkükdə qəzetçilik tarixi” adlı ilk məqalə isə 1952-ci ildə “Kərkük” qəzetində dərc olunub.

Əta Tərzibaşı mətbuatla bağlı tədqiqatlarını sonrakı illərdə də davam etdirir. Onun mövzu ilə bağlı müxtəlif illərdə ayrı-ayrı qəzet və jurnallarda dərc etdirdiyi “Tarixül Tıbaa fi Kərkuk” (Kərkükdə mətbəə tarixi), “Tarixul Səhafə fi Kərkuk” (Kərkükdə qəzetçilik tarixi), “Mətbuat Kərkuk əl-Qadimə” (Kərkükdə basılmış qədim kitablar), “Nəcmə qəzeti” və s. məqalələri alimin mətbuat tarixi ilə bağlı uzun illər ciddi tədqiqatlar apardığını sübut edir. Əta Tərzibaşının mətbuatla bağlı yazdığı ən fundamental əsər isə 2 cildlik “Kərkük mətbuat tarixi” hesab olunur. Əsər ilk dəfə 2001-ci ildə Kərkükdə əski əlifba ilə çap olunmuşdur. 2-ci nəşri isə 2005-ci ildə Kərkük Vəqfi tərəfindən İstanbulda həyata keçirilmişdir. Onu da qeyd edək ki, əsər təkcə Kərkükdə nəşr olunan qəzet və dərgilərdən bəhs etmir. Əta Tərzibaşı bu əsərdə Kərkükdə qurulmuş mətbəələr, bu mətbəələrdə çap olunan kitablar və ən əsası Kərkük mətbuatının İraq-türkman

ədəbiyyatının inkişafında oynadığı rolu elmi cəhətdən əsaslandırmış və bir çox tarixi faktları ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Tərzibaşı ənənəsinə sadıq qalaraq digər əsərlərində olduğu kimi, “Kərkük mətbuat tarixi”ndə də kitabın yazılma səbəbini və istifadə etdiyi əsas məxəzləri ümumi şəkildə olsa da, qeyd etməyi unutmur. Tədqiqatçının belə bir “Kərkük mətbuat tarixi”ni yazmasında əsas məqsədi İraqda türkman mətbuatı sahəsində olan boşluğu doldurmaq və gələcəkdə mətbuat tarixini araşdıracaq gənclər üçün etibarlı qaynaq rolu oynayacaq əsər ərsəyə gətirmək olmuşdur. Bunun üçün o, köhnə qəzet və jurnalları araşdırmış, şəxsi arxivində saxladığı qəzet nümunələrindən istifadə etmiş, sadə dildə və tarixi ardıcılığa uyğun bir əsər yazmışdır [181, s.15]. Fikrimizcə, Əta Tərzibaşının “Kərkük mətbuat tarixi” əsəri İraqda türk mətbuatı sahəsində olan boşluğu nəinki doldurdu, hətta ondan sonra bu sahə üzrə tədqiqat aparən alimlər üçün əsl mənbə rolunu oynadı.

Əsərin ən üstün cəhətlərindən biri də Kərkükdə mətbuat tarixinin xronoloji ardıcılıqla yazılmasıdır. Əta Tərzibaşı bu əsərdə Kərkük mətbuat tarixini 4 əsas dövrə bölür: 1.Osmanlı dövründə Kərkükdə mətbəə və mətbuat; 2.İngilis işğalı dövründə (1918-1921) Kərkükdə mətbəə və mətbuat; 3.Krallıq dövründə Kərkükdə mətbəə və mətbuat, 4.Cümhuriyyət dövründə Kərkükdə mətbəə və mətbuat. Bu cür bölgü Kərkük mətbuatı tarixinə daha dərinlərdən nəzər salmağa və onun inkişafı xüsusiyyətlərini düzgün şəkildə anlayıb qavramağa imkan verir. Qısa vaxt ərzində siyasi cəhətdən bir-birindən tamamilə fərqlənən 4 dövrdə işıq üzü görən mətbu orqanların fəaliyyət istiqamətləri də müxtəlif olub. Mətbuatın geniş kütləyə və ictimai fikrə təsir etmə imkanlarını nəzərə alıb qeyd edə bilərik ki, hər dövrdə nəşr olunan qəzet və jurnallar o dövrün siyasi şərtləri altında fəaliyyət göstərirdi. Əta Tərzibaşı 1879-cu ildən 1985-ci ilə qədər olan mətbuat tarixini 4 əsas dövrə bölsə də, bu dövrlərin siyasi sferasını şərh etmir. Lakin qəzet və jurnalların fəaliyyətini analiz etməklə oxucuya o dövrdə mövcud olan ictimai-siyasi vəziyyət haqqında informasiya ötürməyə nail olur. Məsələn, Osmanlı dövründə Kərkükdə mövcud olan mətbəələr və bu mətbəələrdə nəşr olunan qəzet və dərgilər daha çox maarifçilik istiqaməti ilə seçilir. “Havadis” qəzeti ilə yanaşı, Osmanlı dövründə Kərkükdə “Maarif” məcmuəsi və “Kəvkəbi Maarif” məcmuəsi də işıq üzü görüb. Bu mətbu orqanların əsas

fəaliyyəti xalqı maarifləndirmək və onun mədəni inkişafına töhfə verməkdən ibarət olub. Əta Tərzibaşının “Havadis” qəzeti haqqında yazdığı “*“Havadis” ümumiyyətlə xalqdan yana olub, osmanlılığa, müsəlmanlığa və bölgəmizə aid mövzulara istiqamətli idi*” [181, s.49] fikri həmin dövrdə bütün Kərkük mətbuatına aid edilirdi. Qəzet və jurnallarda daha çox yerli şair və yazıçıların əsərlərinin çap olunması, mətbəələrdə nəşr olunan kitablar Osmanlı dövrü Kərkük mətbuatının maarifpərvər fəaliyyət istiqamətində olduğunu bir daha təsdiq edir.

1918-1921-ci illəri əhatə edən işğal dövründə işıq üzü görən mətbu orqanların siyasi istiqaməti osmanlı dövrü mətbuatından tamamilə fərqlənirdi. Təkcə Əta Tərzibaşının “Nəcmə” qəzetinin fəaliyyəti haqqında yazdıqları həmin dövr Kərkük mətbuatının ümumi vəziyyəti haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Əta Tərzibaşı yazır: “*“Nəcmə”nin münədricatına göz gəzdirsək, burada işğalçı qüvvələrin rəsmi təbliğ və bildirişlərini, öz xeyirlərinə olan məmləkət və dünya xəbərlərini, eləcə də mülkiyyət sənədi və məhkəmə elanlarını görərik. Siyasi mövzulara gəlinca, qəzet xalq tərəfindən boykot edildiyi üçün ara-sıra yayımlanan bəzi siyasi yazılar imzasız çıxırdı... Ədəbi və ictimai yazıların altında isə imza yerinə ləqəb olaraq bir və ya iki hərf istifadə edilirdi...*” [181, s.79]. “Nəcmə” qəzeti işğalçı qüvvələrin əsas təbliğat vasitəsi idi. Xalq işğalçıları qəbul etmədiyi kimi, bu qəzeti də qəbul etmirdi. Bu səbəbdən də boykot edilmiş qəzetdə heç kim öz imzası ilə çıxış etmək istəmirdi. Təkcə “Nəcmə” qəzeti deyil, ingilis işğalı dövründə demək olar ki, bütün mətbuat siyasi təbliğat vasitəsinə çevrilmişdi. Şəmsəddin Kuzəçi “İraq mətbuat tarixi” adlı əsərində yazır ki, ingilislər Osmanlı dövründə fəaliyyət göstərən qəzet və dərgilərin bir çoxunu bağlamış, yayıma icazə verdikləri mətbu orqanları isə öz siyasi məqsədləri üçün alətə çevirmişdilər [69, s.23]. İraqda türkdilli mətbuat tarixində önəmli rol oynamış “Kərkük” qəzeti məhz bu dövrdə bir çox çətinliklərlə üzləşmişdi. Əta Tərzibaşının verdiyi məlumatdan aydın olur ki, 1952-ci ildən 8 səhifə nəşr olunan qəzet qısa zamanda 4 səhifəyə qədər endirilmişdi [181, s.103]. Əslində 1921-ci ildən başlayan krallıq dövrü də bir növ işğal dönəminin davamı idi.

Cümhuriyyət dövrünün mətbuatı özündən əvvəlki 3 dövrdən müəyyən qədər fərqlənirdi. Bu dövrdə həm mətbu orqanların sayı artmış, həm də qəzet və jurnallar mövzu

cəhətdən xeyli zənginləşmişdi. “Afaq”, “Bəşir”, “Gavurbağı”, “Qardaşlıq” və s. qəzet və dərgilər İraq türkmanlarının mədəni və ictimai həyatında önəmli rol oynamışdılar.

İraqda türkdilli mətbuat fərqli siyasi şərtlər daxilində inkişaf etsə də, bütün dövrlərdə bu mətbuatı birləşdirən əsas cəhət bədii ədəbiyyat nümunələrinin təqdim olunması idi. XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafında türkdilli qəzet və jurnalların böyük rolu oldu. Elə bu səbəbdən də Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi” kitabında mətbuatın inkişafını ədəbiyyatla paralel öyrənir və bu əsərdə ədəbiyyat məsələləri qırmızı xətt kimi keçir. Ə.Tərzibaşı 1879-cu ildən 1985-ci ilə qədər olan dövrdə Kərkükdə nəşr olunan qəzet və jurnalların fəaliyyətini araşdırarkən istər klassik, istərsə də müasir İraq-türkman ədəbiyyatının mətbu orqanların səhifələrində hansı dərəcədə əks olunmasını ciddi şəkildə tədqiq edir. Kərkükdə ilk qəzet hesab olunan “Havadis”də “Ədəbi məqalələr” rubrikası da mövcud idi. Ə.Tərzibaşı bu rubrikada çap olunan əsərlərlə bağlı yazır: “*“Havadis”in hər sayında bir və ya iki, bəzən də üç şairin əsərlərinə yer verilirdi. Ara-sıra başqa qəzetlərdən də iqtibaslar verilməkdə idi. “Havadis”də yayımlanan mənzumələr daha çox müasir şairlərə, bəzən də yarım əsr əvvəl ölənlər yerli şairlərə aid əsərlər idi. Ara-sıra hekayə və tək-tük tərcümə romanları görünürdü. Bu qəzetdə yayımlanan ədəbi yazılar, ümumiyyətlə inşavari mahiyyətdə olan əsərlər idi*” [181, s.58]. Tərzibaşının yazdıqlarından aydın olur ki, “Havadis” qəzeti hər nömrəsində yerli şairlərin əsərlərini çap etməklə ədəbiyyatın təbliği ilə məşğul olurdu. Lakin ədəbi yazıların “inşavari” olması qəzetin ədəbiyyata qeyri-ciddi yanaşdığını göstərmir. Sadəcə olaraq əsrin əvvəllərində publisistika janrı türkmanlar arasında o qədər də geniş yayılmamışdı və inkişaf etməmişdi. Sonrakı illərdə bu sahədə qələmə alınan ciddi yazılar zaman keçdikcə mətbuatın və onun janrlarının da çiçəkləndiyini sübut edir. Həmin dövrdə Kərkükdə ən uzun müddətli qəzet olan “Havadis” illər ötdükcə mövzu cəhətdən də xeyli zənginləşdi. Şəmsəddin Kuzəçi qeyd edir ki, bu qəzet çoxçeşidli mövzuları ilə tək Kərkükdə cərəyan edən siyasi, mədəni, sosial xəbərləri deyil, həm də dünyada baş verən hadisələri də əhatə edir [69, s.21].

Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində qəzetdə yer alan ədəbiyyat məsələlərini ciddi şəkildə tədqiq edir və İraq-türkman ədəbiyyatında ilk dəfə sərbəst

şeyrin məhz bu qəzetdə yayımlandığını yazır: “*M.Xızır və Əziz Sami yerli ədəbiyyatımızda ilk dəfə sərbəst şeirləri yayımlayırdılar*” [181, s.60]. İraq-türkman ədəbiyyatında sərbəst şeyrin ilk dəfə Əhməd Surar adlı şair tərəfindən yazıldığı məlumdur. Bunu Əta Tərzibaşı 1965-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisində işıq üzü görən “Saçma şeyr” adlı məqaləsində qeyd etmişdir [129, s.173]. Eyni faktı professor Qəzənfər Paşayev də təsdiqləyir və “İraq-türkman poeziyasına bir baxış” adlı məqaləsində həmin şeyri təqdim edir:

Yollar qır (asfalt)

Asman bulud.

Sağ-sol sögüt ağacı.

Sular axar arx boyunda

Əglən sevgilim, əglən [107, s.341].

Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” əsərində də bu məsələ haqqında yazır. Lakin dəqiq şəkildə ilk dəfə sərbəst şeyrin kim tərəfindən yazılması sualına cavab vermir. “Kərkük şairləri” əsərinin V cildində Əziz Sami haqqında yazılır: “..... *Bu qəzetdə sonralar bir çox şeirlər yayımlayan şair, bizim bildiyimizə görə, İraq türkmanları arasında ilk dəfə sərbəst stildə şeyr yazan şairlərdən biri, bəlkə də birincisidir*” [181, s.357]. Göründüyü kimi, Tərzibaşı Əziz Saminin sərbəst şeyrin ilk müəllifi olması faktına tərəddüdlə yanaşır. “Kərkük şairləri”nin eyni hissəsində Ə.Samidən 2 il qabaq M.Xızır adlı şairin şeyrinin “Havadis” qəzetində işıq üzü gördüyünü qeyd etməklə, məsələni daha da çətinləşdirir. Maraqlıdır ki, Tərzibaşı M.Xızır imzası ilə yazan şairin kimliyi və İraq türkmanlarından olub-olmaması ilə bağlı fakta da şübhə ilə yanaşır [181, s.357]. Məhəmməd Mərdan da sərbəst şeyrin ilk dəfə kim tərəfindən yazılması məsələsinin mübahisəli olduğunu yazır [87, s.67]. Bütün bunlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Əziz Sami sərbəst vəzndə şeirlər yazsa da, İraq-türkman ədəbiyyatında bu janrda ilk əsər yazan o deyil. Türkman tədqiqatçı Məhəmməd Heydər “İraq-türkman ədəbiyyatında sərbəst şeyr müzakirələri” adlı məqaləsində ilk sərbəst şeyrin “Baba Gurgur” adı ilə 1938-1939-cu illərdə “Kərkük qəzeti”ndə dərc edildiyini, ancaq müəllifinin məlum olmadığını da yazır [138, s.1598].

İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafında xüsusi xidməti olan mətbu orqanlardan biri də “Maarif” məcmuəsi olub. Bu məcmuə “Havadis” qəzeti ilə eyni illərdə işıq üzü görüb.

“Maarif” məcmuəsi Əhməd Mədəni Qüdsizadənin səyi nəticəsində işıq üzü görüb. “Çox qısa ömürlü olmaqla cəmi yeddi ay nəşri ilə 13 sayı işıq üzü görən bu dərgi ədəbi-mədəni-sənət mövzularını əhatə edirdi” [155, s.7]. Dərgidə ədəbi məsələlər ön planda idi. Məcmuənin böyük hissəsi ədəbi məqalələr, müxtəlif məzmununda və janrda olan şeirlər və publisistik yazılarla zəngin olurdu. Ə.Tərzibaşı məcmuə ilə əməkdaşlıq edən qələm adamları arasında M.Cavad, A.Hulusi, Məsuldan Yəhya Nüşət, M.Bahəddin, K.A.Nüşət və digər şairlərin də olduğunu qeyd edir [181, s.64].

“Maarif” məcmuəsinin ən böyük xidməti ədəbiyyatşünaslıq sahəsində olmuşdur. “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində yazılır ki, Kərkükdə ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixi kimi ciddi mövzular sərhədli şəkildə də olsa ilk dəfə məhz bu dərgidə yayımlanmışdır [73, s.63]. Zəngin tarixə malik olan İraq-türkman ədəbiyyatı haqqında elmi yazıların ilk dəfə mətbuatda yayımlanması mühüm hadisə hesab olunmalıdır. Məhz “Maarif” məcmuəsinin açdığı bu cığır sonrakı illərdə daha da genişlənərək İraq ərazisində türkmanlar tərəfindən yaradılan ədəbiyyata elmi yanaşmanı təmin etmişdir.

İraqın ingilislər tərəfindən işğal olunması ilə mətbuatın Osmanlı dönəmi başa çatsa da, Kərkükdə bir sıra qəzet və jurnallar nəşr olunmaqda davam edirdi. Siyasi cəhətdən müstəmləkə siyasətinin əsas təbliğat vasitəsi olan mətbu orqanlarda ədəbiyyat nümunələri hələ də dərc edilirdi. Kərkük mətbuat tarixinə nəzər saldıqda işğal dövründə ən çox “Nəcmə” qəzetinin işıq üzü gördüyünün şahidi oluruq. Əta Tərzibaşı qəzet haqqında yazır: ““Nəcmə” qəzeti çox çətin və ağır şərtlər altında çıxırdı. Buna texniki səbəblərdən daha çox ətraf faktorları və xüsusi olaraq xalqın təpki və şiddətli tənqidi yol açmaqdaydı...” [181, s.83]. Xalqın niyə bu qəzeti qəbul etməməsi sualına da yenə Əta Tərzibaşının yazılarında cavab tapırıq. O yazırdı ki, “Nəcmə” qəzeti daha çox siyasi bir mətbu orqan idi və işğalçı qüvvələrin təbliğatı ilə məşğul olurdu [181, s.7]. İşğalçı ingilis qüvvələrinin əsas təbliğat vasitəsi olan “Nəcmə” qəzetinin xalq tərəfindən sevilməməsi təbii hal idi. Buna görə də o dövrün şair və yazıçıları ya bu qəzetdə çap olunmur, ya da şeir və məqalələrini gizli imzalarla yayımlayırdılar. Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində bu məsələ üzərində xüsusi olaraq dayanır. O, ilk dəfə 1920-ci ildə bu qəzetdə Hicri Dədənin “Söylərlər” rədifli qəzəlinin dərc olunduğunu yazır. “... şair bu

mənzuməsini yayımlayarkən xalqın etirazından qurtulmaq üçün açıq adı Mahmud Hicri yerinə “M.H.” rumuzundan istifadə etmişdir. Ancaq qəzetin müdiri mənzumənin əvvəlində “Lətif əşarıyla ilk dəfə olaraq “Nəcmə” sütunlarını bəzəyən Kərkükün şairi bəliği ustadı möhtərəmimiz Mahmud Hicri bəy tərəfindən ihda buyurulmuşdur” sözləri ilə şairin adını açıq çıxarmışdır” [181, s.86]. Hicri Dədə kimi hörmətli şairin “Nəcmə” qəzetində şeir dərc etdirməsi digər müasir İraq-türkman ədəbiyyatı nümayəndələrinin də bu qəzetlə əməkdaşlığa yol açdığını görürük. Tərzibaşının yazdığına görə, Hicri Dədədən sonra kifrili Əbdülqədir, Əsəd Naiboğlu, Məhəmməd Sadıq, Məhəmməd Rasih Öztürkman, Əhməd Mədəni və s. şairlər də öz şeir və ictimai yazılarını qəzetə göndərirdilər [181, s.86].

Türkman şairlərin “Nəcmə” qəzetində çap olunmaları xalqın bu qəzeti qəbul etdiyi anlamına gəlməməlidir. Əslində ziyalılar ingilis qüvvələrinin təsiri altında olan bu qəzetdə yazı dərc etdirməklə xalqın fikir və düşüncələrini ifadə edir, bir növ qəzet vasitəsi ilə işğalçılara qarşı qələmlə döyüşürdülər. Əta Tərzibaşı yazır ki, bu cür yazılarla bəzən dolaylı şəkildə işğalçılara təsir etmək istənilirdi [181, s.79]. Alim fikirlərinin təsdiqi olaraq “Kərkük mətbuat tarixi” kitabında nümunə kimi 11.03.1920-ci il tarixində “Nəcmə” qəzetində M.Rəfiq imzasıyla dərc olunan “Bəlkə gələr!” və ondan 3 gün sonra bu yazıya cavab olaraq “R.A.” imzasıyla yazılmış “Gəlməz və gəlməyəcək” adlı yazı təqdim edir. Yazılarda işğalçı qüvvələrin Kərkükdə yaratmış olduqları ümitsiz vəziyyətə işarə edilir. Fikrimizcə, həm M.Rəfiq, həm də R.A. eyni müəllifdir. Bunu yazıların üslubundan və dilindən də aydın başa düşmək olur. Lakin Əta Tərzibaşı bu barədə heç bir fikir yazmır. Bu iki yazıdan əlavə “...L” imzası ilə yazılan “Qara qaranquş” qısa yazısını da oxuculara təqdim edir. Tərzibaşı bu yazını da digər iki yazı kimi simvolik yazı adlandırır və əsas hədəfin işğalçı qüvvələr olduğunu qeyd edir [181, s.83].

İraqda türkdilli mətbuatın ən uzunömürlü qəzeti sayılan və “Nəcmə” qəzetinin əvəzinə nəşr olunan “Kərkük” krallıq dövrü mətbuatının ən sayılıb seçilən mətbu orqanı idi. Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində bu qəzetin fəaliyyətinə daha çox diqqət ayırdığı nəzərdən qaçmır. Müəllif qeyd edir ki, “Kərkük” qəzeti nəşrə başladığı ilk ilindən 1946-cı ildə çıxan nömrələrinə qədər şəxsi kolleksiyasında mövcud olub. Bu da

Tərzibaşuya qəzetin fəaliyyət istiqamətini daha dəqiq və dərinlən araşdırmaq imkanı verib.

Qəzetdə bədii ədəbiyyat nümunələri və ədəbiyyata aid bir çox məsələlər mütəmadi şəkildə işıqlandırılıb. Fikrimizcə, qəzetin ədəbiyyatyönlü fəaliyyətində Hicri Dədənin böyük rolu olub. Əta Tərzibaşı yazır ki, qəzetin 67-ci sayından etibarən baş müdir və baş mühərrir vəzifəsi Hicri Dədəyə etibar edilir. 1928-ci ildə Bələdiyyə səhiyyə müfəttişliyinə təyin olunan şair 1929-cu ildə yenidən “Kərkük” qəzetinin məsul müdiri vəzifəsinə geri dönür [181, s.102]. Hicri Dədənin idarəsi altında olan “Kərkük” qəzeti o dövr türkman şairlərinin böyük əksəriyyəti ilə əməkdaşlıq edir, Məhəmməd Sadıq, Ömər Fevzi, Tofiq Cəlal, Xıdır Lütfi, Osman Məzlum və digər ədiblərin əsərlərini tez-tez dərc edirdi. “Kərkük” qəzetinin ərəbcə də nəşr olunması qəzetlə əməkdaşlıq edən şair və yazıçıların, tərcüməçilərin əhatəsində ədəbi yazılarla daha da zənginləşirdi. Ə.Tərzibaşının yazdığına görə, “Kərkük”də ərəbcə yazıları ilə Əbdülhəmid Əmin, Camal İzzəddin, Vahidəddin Bahəddin, Abbas əl-Azzavi, Dr.Yusif İzzəddin, Məhəmməd Behçət, Sinan Səid və s. alim və yazıçılar dərc olunurdular [181, s.104-105].

Sonrakı illərdə Kərkükdə nəşr olunan “Gavurbağı”, “Afaq”, “əs-Səxafət-ul-Hadisə”, “Reyul Əhali”, “ər-Rəbi”, “Bəşir”, “ən-Nəhza” və s. qəzet və məcmuələrdə də İraq-türkman ədəbiyyatı nümunələrinə rast gəlinirdi. Bu mətbu orqanlar arasında “Afaq” və “Bəşir” qəzetləri xüsusi olaraq seçilirdi. Əta Tərzibaşı “Bəşir” qəzeti haqqında yazır: *“İraqda cümhuriyyətin 14 iyul 1958-ci il tarixli elanından sonra Kərkükdə yayımlanan ilk qəzetdir. Həftəlik türkcə-ərəbcə rəsmli ədəbiyyat qəzeti olan “Bəşir” ədəbi maddələrdən başqa, ictimai, səhiyyə, kənd təsərrüfatı, qanunlar kimi mövzuları əhatə etdiyi kimi, daxili məsələlərlə bağlı xüsusi mahiyyətli siyasi yazıları da içində almaqda idi. İraq türkmanlarının mədəni haqlarının müdafiəçisi olan bu yayın orqanı zamanında xalq tərəfindən sevilən və ən çox oxunan qəzet idi”* [181, s.135]. “Bəşir”in ədəbiyyat qəzeti olması onunla əməkdaşlıq edən şair və yazıçıların da sayının çox olmasına imkan verirdi. Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində qəzetdə şeir və yazılarını dərc etdirən Məhəmməd Xəttat, Əsəd Naiboğlu, Cəmil Əkrəm, Mustafa Gökkaya, Bahəddin Salihi,

Məhəmməd Sadıq, İzzəddin Abdi, Nəsrin Ərbil, Əli Marufoglu və s. şair və yazıçılarının adını qeyd edir.

Əta Tərzibaşı “Bəşir” qəzetinin təsisçisi olmaqla burada uzun müddət çalışdığı üçün bu qəzetin tarixini və fəaliyyət istiqamətini daha yaxşı bilirdi. “Kərkük mətbuat tarixi”ndə “Bəşir” qəzetinin digər mətbu orqanlardan fərqləndirən özəl xüsusiyyətlərini olduqca dəqiq ifadə etmişdir. Tərzibaşı bu xüsusiyyətləri 7 maddə şəklində sıralayır. Bu maddələrdən 3-ü sırf ədəbiyyatla bağlıdır. Müəllif mətbuat tarixində ilk dəfə folklor mövzusunda xüsusi yer ayırmasını, hər sayında yerli səs sənətkarlarından biri haqqında yazının yayımlanmasını və çağdaş şair və sənətkarların bioqrafiyasının nəşr olunmasını “Bəşir”i digər qəzətlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər arasında qeyd edir [181, s.142]. Sözsüz ki, “Bəşir”in ədəbi qəzet olması onun ədəbiyyat sahəsinə daha çox yer ayırmasını şərtləndirirdi. Lakin Tərzibaşının qeyd etdiyi kimi bir çox məsələlərin İraqda türk mətbu orqanları arasında ilk dəfə bu qəzətdə nəşr olunması onun adını Kərkük mətbuat tarixinə qızıl hərflərlə yazdırmışdır.

“Kərkük mətbuat tarixi” əsərində Kərkükdə mövcud olan mətbəələrlə bağlı da ciddi və əhəmiyyətli faktlar öz əksini tapıb. Bu faktların yazılması onu göstərir ki, Əta Tərzibaşı Kərkükdə mətbuat tarixini tədqiq edərkən yalnız qəzet və jurnalları araşdırmayıb, eyni zamanda mətbəələri və bu mətbəələrdə işıq üzü görən kitabları da tədqiqatə cəlb edib. Müxtəlif illərdə ayrı-ayrı mətbəələrdə çap olunan kitabların adlarına nəzər salmaqla Kərkükdə elm və maarifin hansı xətt üzrə inkişaf etdiyinin şahidi oluruq.

Əta Tərzibaşı Kərkükdə ilk mətbəənin 1879-cu ildə yaradıldığını qeyd edir [181, s.27]. İllər ötdükcə Kərkükdə olan mətbəələrin sayı artır, çap alətləri daha da təkmilləşirdi. Kərkük Sənaye Məktəbi mətbəəsi dövrünün ən yaxşı mətbəələrindən biri hesab olunurdu. Ə.Tərzibaşı bu mətbəənin təkəcə Kərkükdə deyil, İraqda olan mətbəələr içində ən böyüklərindən biri olduğunu yazır [181, s.34]. “Ajans” jurnalı, “Havadis” qəzeti, “Maarif” və “Kəvkəbi Maarif” məcmuələri ilə yanaşı, bu mətbəədə bir neçə kitab da çap olunmuşdur ki, Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində bu kitablardan 11-nin adını qeyd edir. Kərkük Sənaye Məktəbi mətbəəsində şair Abdullah Qüdsinin “Vəsileyi Hüsna”, Əli Nəqşibəndinin “Siracüt-Talibin”, Hulusi Bitlisinin “Mətəm”,

“Miftahı Həqiqət”, “Əlvahi Səba” kitabları sırf ədəbiyyat sahəsinə aid idi. Mətbəələrin artması və inkişafı ədəbiyyatın da inkişafına təkan verirdi. Məhz bu səbəbdən Kərkükdə bu cür mətbəələrin açılması yerli şairlər arasında böyük rəğbətlə qaşılanırdı. “Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində ilk dəfə bu şəhərdə mətbəənin açılması münasibətilə Abdullah Safinin yazdığı qəzəli oxuculara təqdim edir [181, s.27]. Kərkük Sənaye Məktəbi mətbəəsinin fəaliyyətə başlaması münasibətilə Hicri Dədənin “Havadis” qəzetində dərc etdirdiyi “Bir müqəddəs ruhi-rəvandır mətbəə” misralı şeiri də “Kərkük mətbuat tarixi”ndə öz əksini tapıb [181, s.34].

Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində işğal dövründə Kərkükdə fəaliyyət göstərən yalnız bir mətbəənin adını çəkir. Alim yazır ki, “Havadis” mətbəəsi 1919-cu ildə sahibindən satın alınaraq “Bələdiyyə” mətbəəsi adı altında fəaliyyət göstərmişdir. İşğalçı ingilis qüvvələri “Nəcmə” qəzetini bu mətbəədə çap edirdilər. Hicri Dədənin məşhur “Tərcibənd” əsəri də bu mətbəədə çap olunmuşdur [181, s.76].

Krallıq dövründə Kərkükdə mətbəələrin sayı xeyli artır. “Kərkük mətbuat tarixi”ndə 7 mətbəənin adı qeyd edilib. Bu mətbəələrdə çap olunan kitabların da böyük bir qismi ədəbiyyata aid idi. “Tətvic Kərkük” mətbəəsində Fazil əl-Azzavinin “Əsatir Xalidə” adlı şeir kitabı, “Tərəqqi” mətbəəsində “Ölüm dastanı”, “İbrahim” dastanı, “Mövludnamə”, “Leyli və Məcnun”, “İman və İslam”, “Hekayəti-Mollayi Məşhur” və s. kitablar işıq üzü görmüşdür. Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi”ndə “Şimal” mətbəəsində çap olunmuş 32 kitabın adını qeyd edir. Bu kitabların da böyük əksəriyyəti bədii ədəbiyyat nümunələri əsasında hazırlanmışdı. Əta Tərzibaşının “Tərəqqi” mətbəəsində çap olunmuş və nəşri planlaşdırılan kitablar haqqında verdiyi məlumatlar da çox dəyərlidir. Bu kitablar arasında həm müəllifli, həm də xalq yaradıcılığına aid əsərlərinə adına rast gəlinir. Ə.Tərzibaşı “Tərəqqi” mətbəəsində işıq üzü görmüş “İbrahim” dastanının adını çəkir və yazır ki, bu mənzum əsər Azəri şairi Aşığın əsəridir [181, s.96]. Fikrimizcə, söhbət “Aslan şah və İbrahim” dastanından gedir. Bu dastanın əsas qəhrəmanı İbrahmdir. Böyük ehtimalla “Tərəqqi” mətbəəsində çap olunan kitabın adının “İbrahim” dastanı adlanması bununla bağlıdır. AMEA Folklor İnstitutunun hazırladığı 30 cildlik “Azərbaycan folklor külliyyatı” kitabında Aşıq Aslan Kosalının repertuarına aid olan “Aslan şah və İbrahim”

dastanı da yer alıb [12]. Şübhəsizdir ki, Aşıq Aslana qədər bu dastanı digər aşıqlar da ifa ediblər. Kərkükdə çap olunan kitabda da hansısa azərbaycanlı aşığın ifasından istifadə edilib. Əta Tərzibaşının dastanın müəllifini səhvən Azəri Aşıq adlandırması da buradan doğur.

“Bələdiyyə” mətbəəsi (yeni), “Neynəva”, “Ticariyyə”, “Cümhuriyyət” mətbəələrinin fəaliyyəti respublika dövrünə təsadüf edir. Bu mətbəələr o illər üçün müasir hesab olunan cihaz və avadanlıqlarla təchiz olunduqları üçün istehsalat həcmi də xeyli yüksək idi. Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində adını çəkdiyimiz mətbəələrdə çap olunan kitabların siyahısını qeyd edir. Siyahıya nəzər saldıqda türkmənlər arasında bu gün də məşhur olan bir çox kitabların adına rast gəlinir. Mövlud Taha Qayaçının “Şəhidləri anarkən”, Məhəmməd Əhməd Ərbillinin “Ərbildən bir səs”, İsmayıl Sərttürkmanın “Gurgur babaya salam”, Əbdülvahid Kuzəçioğlunun “Xoyrat və bəstələr”, Əta Tərzibaşının “Kərkük şairləri”, Necat Kövsəroğlunun “Nəsreddin Xoca”, Aydın Kərkükün “İraq türkmənləri ağzında bilməcələr”, “Nazim Rəfiq Qoçaq” və s. kitabların adını qeyd etmək olar.

“Kərkük mətbuat tarixi” əsəri ayrı-ayrı şəxslərin İraq-türkmən mətbuatında oynadıqları rolu öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Əta Tərzibaşı bu əsərdə bir çox türkmən ziyalısının fəaliyyətini daha qabarıq şəkildə təqdim edir. Bu cür ziyalılardan biri İraqda türkdilli mətbuatın yaranmasında və inkişafında xüsusi xidmətləri olan Əhməd Mədəni Qüdsizadədir. Tərzibaşının verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, şair 1940-cı ilə, yəni ölümünə qədər Kərkükdə işıq üzü görən mətbu orqanların böyük əksəriyyəti ilə əməkdaşlıq etmişdir. Kərkükün ilk qəzeti sayılan “Havadis” də Əhməd Mədəni və qardaşı Məhəmməd Zəki Qüdsizadənin səyi nəticəsində işıq üzü görmüşdür [181, s.30]. Türkmən mətbuatının inkişafı üçün bütün ömrünü sərf edən Əhməd Mədəniyə yaradılan bir sıra çətinliklər və süni əngəllər bu insanın fəaliyyətinə mane ola bilmir. Əta Tərzibaşı yazır ki, “Havadis”in qurucuları olan Əhməd Mədəni və Məhəmməd Zəki adı qəzetin qurucusu və baş mühərriri olaraq yazılır, 9-cu saydan 29-cu sayə qədər olan nüsxələrdə isə yalnız Məhəmməd Zəki Qüdsizadənin adını görürük. 30-cu saydan isə Əhməd Mədəninin adı qəzetdə öz yerini yenidən tapır, lakin bu hal da uzun sürmür və rumi tarixi ilə 1328-ci

ildən nə Məhəmməd Zəkinin, nə də Əhməd Mədəninin adına rast gəlinir. Qəzetin fəaliyyətinin 3-cü ilində baş mühərrir kimi yenə Əhməd Mədəninin adı qeyd edilsə də, bir müddət sonra yenə şairin adı qəzətdən çıxarılır. Əta Tərzibaşı bu qarışıqlığın səbəbini mətbuat haqqında qanunun düzgün anlaşılmasında görür [181, s.51-52]. Fikrimizcə, Əhməd Mədəni yuxarı dairələrin təzyiqindən yayınmaq və qəzetin varlığını qoruyub saxlamaq üçün belə bir addım atıb. Bir çox yazılarında gizli “Həmid Nədim” imzasından istifadə etməsi də fikirlərimizi təsdiq edir. Əta Tərzibaşı yazır ki, Əhməd Mədəni öz adının hərflərinin yerini dəyişməklə “Həmid Nədim” imzasından istifadə etmişdir. Bizə görə, ciddi bir səbəb olmadan gizli imzadan istifadəyə ehtiyac olmazdı. Şəmsəddin Kuzəci isə Əhməd Mədəninin gizli imzadan istifadə etməsini bu cür izah edir: *““Havadis” siyasi qəzet olduğu üçün məmurların siyasətlə məşğul olmaları qadağan edildiyinə görə, gizli imza ilə qəzətdə siyasi fəaliyyətini davam etdirir, ədəbi mühərrir kimi çalışırdı”* [69, s.55].

Əhməd Mədəni Qüdsizadə “Havadis”dən başqa, “Maarif” məcmuəsinin, “Təcəddüd” qəzetinin qurucusu, “Kəvkəbi maarif” məcmuəsinin isə qurucularından biri olub. O, Kərkükdə yayımlanan qəzet və dərgilərdə şeir və publisistik yazılarını dərc etdirməklə yanaşı, Mosulda yayımlanan “Neynəva” və “Nəcəh”in səhifələrində də yazıları işıq üzə görüb [69, s.54]. Əta Tərzibaşı Əhməd Mədəninin İraqda türk mətbuatı üçün gördüyü işləri yüksək qiymətləndirir, bu insanın şəxsiyyətinə böyük dəyər verir.

Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi” əsərini yazmaqla İraqda türkdilli mətbuatın öyrənilməsi istiqamətində misilsiz xidmət göstərmiş oldu. Əsərin bu qədər uğurlu alınmasının bir səbəbi də Tərzibaşının uzun müddət mətbuat sahəsində çalışması və bu sahədə öndə olan qələm adamlarından olması idi. O, “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində öz fəaliyyətinə xüsusi şəkildə toxunmasa da, çalışdığı qəzet və jurnalların fəaliyyətindən bəhs edərkən öz üzərinə götürdüyü vəzifələri və gördüyü işləri qısa da olsa qeyd edir. Məsələn, “Afaq” qəzetindən bəhs edərkən yazır: *“Dördüncü sayından etibarən “Afaq”ın həm türkcə, həm də ərəbcə bölümünün baş yazarlığı mənim öhdəmə verilmişdi. Maliyyə işləri və məsul müdürlük mənim təklifimlə hüquqşünas Hüsəməddin Salihiyə tapşırılmışdı. Aramızda olan fikir ayrılığı səbəbindən 12-ci saydan qəzətdən uzaqlaşdım”*

[181, s.116]. Tərzibaşı həm türk, həm də ərəb dilində yazılan yazılara cavabdehlik daşıyır, demək olar ki, qəzetin siyasətini özü müəyyənləşdirirdi. “Afaq”ın xalq arasında nüfuz qazanmasında da Tərzibaşının fəaliyyətinin böyük rolu olub. O, “Kərkük mətbuat tarixi”ndə qeyd edir ki, əsas məqsədi “Afaq”da dolğun yazılar və parlaq şeirlər dərc etməklə qəzeti daha ciddi mətbu orqan halına gətirmək, on səhifəlik qəzeti on altı səhifəyə qədər yüksəltmək idi. Əta Tərzibaşının bu fikirləri ilə razı olmadıqları üçün o da qəzetdən ayrılmalı olur. Bu fakt da “Kərkük mətbuat tarixi”ndə öz əksini tapıb. Onun mətbuat sahəsində fədakarlığını “Afaq” qəzetində təmənnəsiz işləməsi sübut edir. Ə.Tərzibaşının qəzetdən ayrılması ilə “Afaq”ın fəaliyyətində də ciddi nöqsanlar yaranır. *“Artıq “Afaq” qəzet olmaqdan çıxaraq iki səhifə halında yayımlanmağa başlayır”* [181, s.119]. Əta Tərzibaşı “Afaq”ın yayıma başlaması münasibətilə Məhəmməd Sadıqın “Ey əhli kamal müjdə ki “Afaq” açıldı” misralı qəzəlini “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində verməklə qəzetin necə ümidlərlə yayıma başladığını, lakin istəyinə çatmadan bağlandığını təəssüflə qeyd edir [181, s.120].

Əta Tərzibaşının qəzetçilik fəaliyyətinin müəyyən bir hissəsi də “Bəşir” qəzeti ilə bağlıdır. Ə.Tərzibaşı ədəbiyyatşünas olduğu üçün ədəbiyyat qəzeti olan “Bəşir”də daha uğurlu fəaliyyət göstərmişdi. Kərküklü alim yazır ki, qəzetin məsul müdiri Məhəmməd Hacı İzzət, ərəbcə bölümünün müdiri Həbib Hürmüzlü, türkmanca bölümünə isə özü rəhbərlik edib. Maraqlıdır ki, o, “türk dili bölümü” yox, məhz “türkmanca bölümü” ifadəsini işlədir. Çünki “Bəşir” qəzeti milli bir qəzet idi və İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafını və təbliğini əsas xətt seçərək fəaliyyət göstərirdi. Bu, qəzetin ümumi siyasi istiqaməti idi. Təsadüfi deyil ki, “Bəşir” qəzetinin ümumi siyasətinin müəyyən edilməsi işi də Əta Tərzibaşıya həvalə edilmişdi [181, s.135]. Qəzetdə təkcə nəzm və nəsr nümunələri deyil, folklorla və ədəbiyyatşünaslığa aid məqalələrin işıq üzü görməsi də Tərzibaşının məhsuldar fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Əta Tərzibaşının qəzetçilik fəaliyyətində “Qardaşlıq” dərgisi xüsusi yer tutur. Bu dərgi Kərkükdə nəşr olunmadığı üçün “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində “Qardaşlıq”la bağlı hər hansı bir məlumata rast gəlmirik. Dərgi ilk dəfə 1961-ci ildə Bağdadda işıq üzü görüb. Şəmsəddin Kuzəçi yazır ki, rəhbəri və baş yazarı Məhəmməd İzzət, katibi Həbib

Hürmüzlü olan dərginin ilk sayı 1961-ci ilin may ayında yayımlanıb [153, s.33]. “Qardaşlıq” dərgisi Türkman Qardaşlıq Ocağının mətbu orqanı olduğu üçün türkman ziyalılar bu dərgi ilə yaxından əməkdaşlıq ediblər. Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslığa dair məqalələrinin böyük bir qismi də bu dərgidə nəşr olunub. “Qardaşlıq” dərgisinin işıq üzü gördüyü 1961-ci ildə Ə.Tərzibaşının bu dərgidə ilk məqaləsi “Kərkük petrol tarixi” olur. Bundan sonra görkəmli tədqiqatçı dərgi ilə əməkdaşlığı davam etdirir və mütəmadi şəkildə “Qardaşlıq”da məqalələrlə çıxış edir. Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində önəmli yer tutan “Heca vəznə və gənc şairlərimiz”, “Füzulidə qapalı anlamlar”, “Ədəbi söhbətlər”, “Şimali Azərbaycanda Türkmanoloji araşdırmaları”, “Füzulinin doğum yeri haqqında yeni bilgiler”, “İraqda Türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış”, “Cahanşahın türkcə şeirləri”, “Ərbildə Heydəri ailəsinin mənşəyi” və s. məqalələri ilk dəfə “Qardaşlıq” dərgisində yayımlanmışdır. Dərginin 2004-cü ildə yayımlanmış 23-cü sayı Ə.Tərzibaşının 80 illik yubileyinə həsr olunmuşdur.

Əta Tərzibaşı bir tədqiqatçı kimi İraq-türkman ədəbiyyatı ilə bağlı ciddi elmi əsərlərin müəllifi olduğu kimi, mətbuat sahəsində fəaliyyəti ilə də ədəbiyyatın öyrənilməsinə və inkişafına səy göstərmiş, bu yöndə yorulmadan çalışmışdır.

3.3. Azərbaycan – İraq-türkman ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrinin inkişafında Əta Tərzibaşının rolu

Tarixən Azərbaycan xalqı Yaxın Şərqlə ölkələri arasında daha çox İraqla yaxın münasibətlər qurmuş, Azərbaycanla bu ölkəni birləşdirən karvan yolları daim gedişli-gəlişli olmuşdur. Sözsüz ki, sıx ticarət əlaqələri mədəniyyətlərin də bir-birinə inteqrasiyasına şərait yaratmışdır. İslam dininin yaranması və yayılması ilə Azərbaycan-İraq əlaqələri daha da genişlənmişdi. Professor Qəzənfər Paşayev yazır ki, İslamiyyətdən sonra hər cür əlaqələr o qədər güclü olmuşdur ki, ərəblər ellikcə Azərbaycanı vətən seçərək ölkəmizdə qalmışlar. Görkəmli alim Ərəbqədim, Ərəbşahverdi, Ərəbsarvan, Ərəbuşağı, Ərəbqubadlı, Ərəbşalbaş kimi 14 kəndin rayonlarımızda ərəblər tərəfindən salınmasını da bu əlaqələrin məntiqi nəticəsi hesab edir [104, s.199]. Ərəblər

Azərbaycanda kütləvi şəkildə məskunlaşdığı kimi, Azərbaycan türklərinin də Mesopotamiyada yerləşdiklərinə dair kifayət qədər tarixi faktlar mövcuddur. Bu haqda bir sıra orta əsr mənbələrində məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Azərbaycanlıların daha çox İraqın şimal hissəsində məskunlaşdığını Erşad Hürmüzlü də təsdiq edir [140, s.25]. Bu faktla professor Yaqub Mahmudovun “Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV - начало XVIII века)” adlı əsərində də qarşılaşırıq [190, s.117]. Həm Ərəb xilafəti zamanında, həm də ondan sonra türk-Azərbaycan dövlətlərinin mövcud olduğu vaxtlarda bu axın daha da intensiv hal almışdır. Akademik Ziya Bünyadov “Azərbaycan Atabəylər dövləti” əsərində yazır ki, Səlcuqluların zamanında İraq, Xorasan və Cənubi Qafqaz imperiyanın əsas əraziləri idi [26, s.12]. Səlcuqluların və Ərəb xilafətinin zəifləməsindən istifadə edərək Azərbaycanda yaranan Atabəylər dövləti də İraq ərazisinə, əsasən də Bağdada nəzarəti öz əlində saxlayırdı. *“Eldəniz bir növ ikili hakimiyyətin yaradıcısı oldu: hicri 555 (1160)-cı ildə o, İraq sultanlığında hakimiyyəti öz əlinə aldığı vaxtdan etibarən Sultan dövlət başçısı rolunu formal ifa etməklə səlahiyyəti bitmiş bir şəxsə çevrildi. Qoşunların başçısı, vəsaitlərin sərəncamçısı, nəhayət, vassaların əsl süzerini Atabəy idi”* [26, s.44]. Belə olan təqdirdə dövlətin ayrı-ayrı ərazilərinin bir-biri ilə mədəni əlaqələr də inkişaf edirdi. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 1180-cı ildə yazdığı “Xosrov və Şirin” poemasını İraq Səlcuq sultanı III Toğrula ithaf etməsi, Xaqani Şirvaninin “Töhfətül-İraqeyn” əsərini yazması artıq o dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının İraqla müəyyən bağlılığına dəlil sayıla bilər.

“Axırıncı Abbası xəlifəsinin 1258-ci ildə Hülakü xan tərəfindən edam edilməsindən sonra isə Bağdad və onun ətrafındakı şəhər və kəndlər Azərbaycanın əyalətinə çevrilərək onun tabeliyinə keçdi. Bu vaxtdan azərbaycanlılarla başqa yerlərdə yaşayan azərbaycanlılar arasında əlaqə daha da genişləndi” [91, s.57]. Sonrakı dövrlərdə mövcud olan Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər kimi dövlətlərin zamanında Qafqazda və İraqda yaşayan azərbaycanlılar yenə də vahid mərkəzdən idarə olunurdular. Hidayət Kamal Bayatlı yazır ki, azərbaycanlıların İraq ərazisində məskunlaşması Sultan Süleyman Qanuninin Bağdadı fəth etməsindən sonra da davam edirdi [131, s.14].

Eyni sərhədlər daxilində və bir bayraq altında birləşən müxtəlif ərazilərdə yaşayan eyni xalq arasında münasibətlərə ədəbi və ya mədəni əlaqələr demək, fikrimizcə, doğru deyil. Çünki bu dövlətlərin zamanında həm İraqda, həm də Azərbaycanda cərəyan edən ədəbi və mədəni hadisələr eyni proses daxilində baş verirdi və bir istiqamətdə inkişaf edirdi. Akademik Əbdülkərim Əlizadənin “İraq xatirələri” adlı məqaləsində yazdığı “*Orta əsrlərdə İraq və Azərbaycanın iqtisadi, mədəni və siyasi əhəmiyyəti, demək olar ki, bərabər olmuşdur*” [36, s.3] fikri də buradan qaynaqlanır. Bir mühüm faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıda adını çəkdiyimiz dövlətlər Azərbaycan dövlətləri, hakim xalq isə azərbaycanlılar idi. Bu gün də həmin dövrün anadilli ədəbiyyatı bütöv Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Türkmən tədqiqatçıları, əsasən də Əta Tərzibaşı Qazi Bürhanəddini, Əbdülqədir Marağayini, İmadəddin Nəsimini, Cahənşah Həqiqini, Məhəmməd Füzulini, Ruhi Bağdadini, Şah İsmayıl Xətayini İraq-türkmən ədəbiyyatının nümayəndələri kimi qəbul edir.

XVI əsrin sonlarından başlayaraq cərəyan edən siyasi hadisələr fonunda eyni ədəbiyyatın iki qolu arasında əlaqələrin bir-birindən uzaqlaşması artan xətt üzrə inkişaf etdi və XVIII-XIX əsrdən XX əsrin 50-ci illərinə qədər ədəbi və mədəni əlaqələr demək olar ki, qırıldı. Doğrudur, İslam dünyasında müqəddəs sayılan şəxslərin bir çoxunun məzarının İraq ərazisində olması azərbaycanlıların zaman-zaman zəvvar qismində bu torpaqlara səfər etməsinə imkan yaradırdı. Lakin bu səfərlərlə elmi, ədəbi-mədəni əlaqələri qurmaq, inkişaf etdirmək mümkün deyildi.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan və İraqda yaşayan türkmənlər arasında ədəbi-mədəni əlaqələr canlanmağa, illər keçdikcə isə daha da intensivləşməyə başladı. Bu ədəbi-mədəni əlaqələrin bərpasında və inkişafında bir çox azərbaycanlı və türkmən ziyalıların əməyi oldu. Bu işdə ən çox zəhmət çəkənlərin, eyni etnik kimliyə malik olan xalqların uzun illər bir-birindən ayrı düşməsi nəticəsində yaranan uzaqlaşmanın aradan qalxmasına xidmət edənlərin arasında Əta Tərzibaşını, Qəzənfər Paşayevi, Rəsul Rzanı, Bəxtiyar Vahabzadəni, Abbas Zamanovu, Ayaz Vəfalını, Sinan Səidi, Əbdüllətif Bəndəroğlunu, Süphi Saatçını, Mahir Naqibi, Mustafa Ziyanı, Şəmsəddin Kuzəçini və digərlərini qeyd edə bilərik.

1958-ci ildə İraqda respublika elan olunduqdan sonra SSRİ ilə münasibətləri yarandı. Bu münasibətlərin yaxınlığı nəticəsində azərbaycanlı ziyalılar tez-tez İraqa səfərlər etməyə başladılar. Təbii ki, bu səfərlər çərçivəsində İraqda yaşayan Azərbaycan əsilli türkmənlərlə də münasibətlər quruldu. Bununla bağlı Əta Tərzibaşı yazırdı: *“İraqı ziyarət edən Azəri-türk alimləri, sənətkarları və turistləri ölkələrinə qayıtdıqda burada gördüklərindən, eşitdiklərindən və özləri ilə götürdükləri əsərlərdən istifadə etmək imkanı əldə etmişlər. Onların bu mövzulara önəm vermələrinin səbəbinə gəlincə, bunu İraqda yaşayan türkmənlərin Azəri camiasına daxil saymaları, daha doğrusu milli düşüncə və milli əndişə və həsrət duyğusu ilə meydana gətirmiş olmalarında aramaq lazımdır”* [129, s.194]. Əta Tərzibaşı azərbaycanlıların İraqa olan marağını çox düzgün şəkildə analiz edərmişdi. Lakin Azərbaycanın müstəmləkə altında olması İraqla ədəbi-mədəni əlaqələrin yaradılmasına cəhd edən ziyalıların, əsasən də alimlərin əsl məqsədlərini açıq şəkildə bəyan etmələrinə imkan vermirdi. 1960-cı ildə İraqda olan və Bakıya qayıtdıqdan sonra “Kommunist” qəzetində “İraq xatirələri” adlı məqalə dərc etdirən akademik Əbdülkərim Əlizadənin yazdıqları dediklərimizi təsdiq edir [36]. Məqalə ilə tanış olarkən müəllifin hər sözü, hər cümləni necə ehtiyatla seçib yazdığını, yazıda daha çox İraqda gördüklərini təsvir etməklə kifayətləndiyini sezmək olur.

İraq türkmənləri öz tarixlərinə böyük hörmət və ehtiramla yanaşdıqları üçün etnik baxımdan bağlı olduqları Azərbaycan türkləri ilə münasibətlərin qurulmasında maraqlı idilər. Sözsüz ki, bu maraq daha çox elm adamlarında özünü qabarıq şəkildə biruzə verirdi. Azərbaycana böyük maraq göstərən türkmən alimlərinin önündə Əta Tərzibaşı gəlirdi. İraq-türkmən ədəbiyyatı, folkloru, dili və tarixi ilə bağlı apardığı tədqiqatlar onu Azərbaycanın elm adamları arasında da tanıtmışdı. Professor Qəzənfər Paşayev yazır: *“... Əta Tərzibaşı Azərbaycanda keçən əsrin 60-70-ci illərindən yaxşı tanınırdı. Onun kitabları əsasında “Kərkük bayatıları” (1968), “Arzu-Qəmbər dastanı” (1971), “Kərkük mahnıları” (1973), “İraq-türkmən atalar sözləri” (1978), “İraq-Kərkük bayatıları” (1984), “Kərkük folkloru antologiyası” (1987, 1990), “İraq-Türkmən poeziya antologiyası” (I cild. 2019) kitabları nəşr olunmuşdu”* [98, s.16]. Fikrimizcə, bura Rəsul Rzanın da xidmətlərini əlavə etmək olar. Onun 1961-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc

etdirdiyi “Yaxın ellərin uzaq töhfələri” [110, s.3-24] adlı məqaləsi Əta Tərzibaşını Azərbaycana daha yaxından tanıtdı. 2023-cü ildə Dr.Şəmsəddin Kuzəçi Rəsul Rzanın “Yaxın ellərin uzaq töhfələri” məqaləsini Ankarada kitab halında nəşr etdirdi və bura adını çəkdiyimiz məqalə ilə yanaşı, görkəmli şairin şeirlərindən nümunələr, eləcə də alimlərin Rəsul Rza ilə bağlı yazılarını da daxil etdi [162].

Əta Tərzibaşı ilə münasibətlərin qurulması Azərbaycan – İraq-türkman ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrin yaradılması baxımından olduqca önəmli idi. Təsadüfi deyil ki, professor Qəzənfər Paşayev yazır ki, hələ 1971-ci ildə Əta Tərzibaşının “Arzu-Qəmbər” dastanını “Bir ömürdən səhifələr” adlı geniş Ön sözlə çap etdirəndən sonra Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti Məmməd Arif Dadaşzadə onu çağırır və bildirir ki, Tərzibaşı haqqında çox yazsınlar, onun kitablarını çap etdirdirsinlər. Özünə də xəbər versinlər ki, onu Akademiyamıza fəxri üzv seçmək istəyirik [107, s.243]. Lakin müəyyən siyasi səbəblərdən Əta Tərzibaşı Azərbaycan Elmlər Akademiyasına fəxri üzv seçilməyə razılıq vermədi.

Əta Tərzibaşının Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü olmaqdan imtina etməsi səbəbsiz deyildi. Bunun səbəbini Sübhü Saatçı tam çılpaqlığı ilə açıb göstərir: *“Toplumuna Əta Tərzibaşı kimi xidmət edən insanları mənsub olduğu toplumlar əl üstündə tutarlar. Onlar üçün yubileylər düzənləyərək mükafatlandırırlar, təltif edərlər. İraqda uzun illər sürən diktator rejimi üzündən, həyatına bir zərər dəyməsin deyə, türkman toplumu tərəfindən bu önəmli kültür adamına gərəkən qədirşünaslıq göstərilməmişdir. Tərzibaşıya hər hansı bir xidmətdə bulunmaq təhlükəli görülmüşdür”* [96, s.219-220]. Belə bir vəziyyətdə Tərzibaşının Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü seçilməsi, ümumiyyətlə, görkəmli tədqiqatçının eyni soykökə malik azərbaycanlılarla yaxın münasibətlər qurması İraqdakı diktatura rejimi tərəfindən xoş qarşılanmazdı.

İraqda yaşayan türkmanların vaxtı ilə Azərbaycandan köçdüklərini, etnik cəhətdən Azərbaycan türklərinə bağlılığını, dil, folklor və ədəbiyyatlarının Azərbaycanla eyniliyini yaxşı bilən Əta Tərzibaşının özü də ədəbi-mədəni əlaqələrin qurulmasında maraqlı idi. O, 1952-ci ildə Əhməd bəy Ağaoğlu ilə bağlı “əl-Risalə” jurnalında məqalə dərc etdirməklə

[194, s.76-94], Azərbaycanla bağlı gələcək tədqiqat və yazılarının təməlini qoymuş oldu. “Şimali Azərbaycanda türkmanoloji araşdırmalar” məqaləsi ilə isə Azərbaycan – İraq-türkman ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrinin tarixinin öyrənilməsi baxımından daha böyük addım atmış oldu. Ə.Tərzibaşı bu məqalədə İraq türkmanları ilə bağlı Bakıda nəşr olunan elmi məqalə və kitablardan bəhs edir. Müəllif Hadı Mizəzadənin, Əbdülkərim Əlizadənin, Rəsul Rzanın, Mirzağa Quluzadənin, Ayaz Vəfalının yazdığı məqalələri qeyd etməklə Azərbaycanda türkmanlarla bağlı aparılan elmi-tədqiqat işlərini yaxından izlədiyini göstərir. Əta Tərzibaşı “Şimali Azərbaycanda türkmanoloji araşdırmalar” məqaləsində professor Qəzənfər Paşayevin tədqiqatlarını xüsusi qeyd edir. Ümumiyyətlə, Qəzənfər Paşayev 50 ildən artıqdır ki, İraq türkmanlarının ləhcəsi, folkloru və ədəbiyyatı sahəsində ciddi elmi araşdırmalar aparır. Bu araşdırmaların nəticəsidir ki, bu günə qədər onun türkmanlarla bağlı onlarla məqalə və kitabı işıq üzü görüb. Görkəmli alim, akademik Tofiq Hacıyev Qəzənfər Paşayevi “Azərbaycan Kərkükşünaslığının banisi” adlandırması təsadüfi deyil [95, s.4]. Akademik İsa Həbibbəyli yazır ki, Qəzənfər Paşayev Kərkük ağırlıqlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının fədakar müəllifidir [44, s.16]. Professor Qəzənfər Paşayevin İraq-türkman – Azərbaycan ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrinin inkişafında gördüyü işlər İraq dövləti tərəfindən də layiqincə qiymətləndirilmişdir. 2007-ci ildə ona “İraqın Fəxri Vətəndaşı” titulu İraqın Azərbaycandakı səfiri Ərşad Ömər İsmayıl tərəfindən təqdim edilmişdir [68, s.150].

Fikrimizcə, professor Qəzənfər Paşayevin misilsiz xidmətlərində onun Əta Tərzibaşı ilə tanışlığı və yaxın dostluq münasibətləri də böyük rol oynayır. Dr.Şəmsəddin Kuzəçi “Kərkükün təməl daşı Əta Tərzibaşı” adlı məqaləsində yazır: *“İrəliləmiş yaşlarında və sağlamlıq problemlərinə rəğmən siyasət, mədəniyyət, sənət və Azərbaycanla bağlı söhbətlər etməyi, azərbaycanlı elm adamı prof. Qəzənfər Paşayevlə üz-üzə və ya telefonla danışb Azərbaycan və türklüyün dərdləri ilə bağlı söhbət etməyi sevərdi”* [151]. Qəzənfər Paşayev Əta Tərzibaşı ilə olan tanışlığı xoşbəxt hadisə adlandıraraq yazır: *“İraqda olarkən mənə bir çox xoşbəxtliklər üz verdi. Onlardan biri böyük alim, görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşı ilə olan görüşlərim idi”* [92, s.80]. Qəzənfər Paşayev Əta Tərzibaşıya həsr etdiyi “Kərkük folklorşünaslığı və ədəbiyyatşünaslığı elminin iftixarı”

adlı məqaləsində görkəmli alimlə ilk tanışlığını bu cür təsvir edir: “*Əta bəylə ilk tanışlığım 1964-cü il sentyabr ayının 26-da Bağdadda İraq-türkman nadisində (mədəniyyət mərkəzi) olub. Hər il ali məktəblərə daxil olan türkman gənclərinin şənində bu mədəniyyət ocağında şənlik düzəldir, ölkənin hər yanından ziyalılar o şənliyə gələrdilər. Kərkükdən Əta Tərzibaşı da gəlmişdir. Qırx yaşı olmasına baxmayaraq, neçə-neçə kitabı, elmi məqalələri çıxmışdı. Hamı ona böyük ehtiram göstərirdi. Dostum Rza Dəmirçi bizi tanış etdi. Biləndə ki, Kərkük dialekti ilə məşğul oluram, dedi ki, ləhcəni folklor olmadan tədqiq etmək mümkün deyil*” [106, s.292]. Qəzənfər Paşayevlə Əta Tərzibaşının əlaqələrini birgə fəaliyyət də adlandırmaq olar. Məhz bu fəaliyyətin məntiqi nəticəsi olaraq Azərbaycan – İraq-türkman ədəbi-mədəni və elmi əlaqələri möhkəmləndi, Azərbaycanda türkmanlarla bağlı ciddi elmi tədqiqatlar aparıldı. Qəzənfər Paşayev Əta Tərzibaşının Azərbaycan – İraq-türkman ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrinin inkişafında oynadığı mühüm rol haqqında 2 məqalə dərc etdirmiş, “*Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti*” adlı monoqrafiyasında bu mövzuya ayrıca fəsil həsr etmişdir. Azərbaycanlı professor bu monoqrafiyada kərküklü alimlə məktublaşmasını dərc etdirmişdir. Məktublارın mətni ilə tanış olarkən həmin dövrdə Azərbaycan – İraq-türkman əlaqələrinin hansı səviyyədə olduğu bir daha üzə çıxır. Ə.Tərzibaşı yazdığı məktublarda Azərbaycanda türkmanlarla bağlı çap olunan məqalə və kitablarla ciddi şəkildə maraqlandığını görürük. Ümumiyyətlə, Tərzibaşı əsasən ədəbiyyatşünaslıqla bağlı yazdığı məqalə və kitablarında tez-tez azərbaycanlı alimlərə istinad edir. Bu alimlər arasında Həmid Araslının, Əbdüləzəl Dəmirçizadənin, Abbas Zamanovun, Mirzağa Quluzadənin, Rəsul Rzanın və digərlərinin adını görə bilərik. Bütün bu faktlar onu sübut edir ki, Əta Tərzibaşı tədqiqatları zamanı Azərbaycan elmi və elm adamları ilə daim ünsiyyətdə olub, burada baş verən elmi yenilikləri yaxından izləyib. Təsadüfi deyil ki, onun “*Məktublaşma ədəbiyyatı və Füzulinin bir qəzəli*” adlı məqaləsi tamamilə professor Mirzağa Quluzadə ilə məktublaşmasına həsr olunub. Ə.Tərzibaşı bu məqalədə həm Mirzağa Quluzadənin, həm də özünün yazdığı məktubları tam şəkildə oxuculara təqdim edir. Mövzu ilə bağlı müxtəlif fikirlərdə olan hər iki alim bir-birinə yazdıqları məktublarda qarşılıqlı hörmət və ehtiramla yanaşırlar.

Qəzənfər Paşayevin “Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti” adlı kitabda öz əksini tapan məktublardan aydın olur ki, Əta Tərzibaşı təkcə Qəzənfər Paşayev və Mirzağa Quluzadə ilə deyil, professor Abbas Zamanovla da məktublaşmış, görkəmli alimdən müxtəlif məsləhətlər almışdır [96, s.203-214]. Tərzibaşının Abbas Zamanova göndərdiyi məktublar onun şəxsi arxivində saxlanılır [38; 39; 40; 122; 123].

Əta Tərzibaşı Əbdüllətif Bəndəroğlunun, Mövlud Taha Qayaçının, Məhəmməd Xurşidin, İbrahim Daquqlunun, Mahir Naqibin və digər türkman ziyalılarının Azərbaycanla əlaqələr qurmasını daim təqdir etmişdi. Bu baxımdan Sinan Səidin Azərbaycana gəlməsi, burada dissertasiya müdafiə etməsi, Azərbaycan şairlərinin əsərlərini ərəb dilinə tərcümə etməsini Tərzibaşı yüksək qiymətləndirmişdir. Biz bunu həm “Şimali Azərbaycanda türkmanoloji araşdırmalar” adlı məqalədə, həm də “Kərkük şairləri” əsərinin Sinan Səid haqqında yazılan bölümündə görə bilərik.

Əta Tərzibaşı Azərbaycan – İraq-türkman ədəbi-mədəni, elmi əlaqələrinin yaranmasında xüsusi rol oynadığı üçün azərbaycanlı ziyalılar arasında da yüksək nüfuzə malik idi. Hər dəfə Azərbaycandan nümayəndə heyəti İraqa gedərkən, mütləq Əta Tərzibaşını da də ziyarət edirdi. Belə səfərlərdən biri də 1994-cü ildə baş tutdu. Bu haqda Qəzənfər Paşayev yazır: *“1994-cü ilin sentyabr ayında Füzulinin 500 illik yubileyi ilə bağlı 128 nəfərdən ibarət nümayəndə heyətinin üzvlərindən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Anar, Mətbuat və İnformasiya naziri Sabir Rüstəmxanlı, Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru Yaşar Qarayev, “Ədəbiyyat qəzeti”nin baş direktoru Ayaz Vəfali ilə birlikdə Kərkükdə Əta bəyi ziyarət etdik. Anar Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvü vəsiqəsini Əta bəyə təqdim etdi”* [97, s.217]. 2004-cü ildə Bakıda işıq üzü görən “XX əsr Azərbaycan yazıçıları: Ensiklopedik məlumat kitabı”nda Əta Tərzibaşının həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat öz əksini tapıb [35, s.874]. Əta Tərzibaşı və Əbdüllətif Bəndəroğludan başqa, Fevzi Əkrəm, Mustafa Ziya, Nəsrin Ərbil, Mövlud Taha Qayaçı, Şəmsəddin Kuzəçi və Məhəmməd Mehdi Bayat və başqaları Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvü seçilib [145, s.76].

Əta Tərzibaşı “Vektor” Beynəlxalq Elmlər Akademiyası tərəfindən “Fəxri doktor” adına da layiq görülüb. Dr.Şəmsəddin Kuzəçi yazır ki, “Fəxri doktor” diplomunu və

xüsusi geyimi Əta Tərzibaşına təqdim etdikdə geyimin üstündə olan Azərbaycan bayrağını öpüb alnına qoydu [145, s.7]. Fikrimizcə, bu hadisə onun Azərbaycana olan sevgi və hörmətinin əyani göstəricisidir.

Bu gün də Azərbaycanla İraq türkmanları arasında ədəbi-mədəni və elmi əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra öz soykökünə, ədəbiyyatına, milli-mənəvi dəyərlərinə diqqət ayırmaqla canı canımızdan, qanı qanımızdan olan İraq türkmanları ilə də münasibətlərin yüksəlməsinə xüsusi önəm verir. Azərbaycan – İraq-türkman ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrin inkişafında böyük xidmətləri olmuş Əta Tərzibaşının əsərləri bu gün də ayrı-ayrı ərazilərdə yaşayan eyni xalqın əlaqələrinin genişlənməsinə xidmət edir [143]. Bu gün Azərbaycanda Tərzibaşının elmi fəaliyyəti araşdırılır, onun haqqında məqalələr, kitablar işıq üzü görür, dissertasiyalar yazılır. Hələ sovet hakimiyyəti illərində Kərkük ədəbiyyatşünaslıq və folklorşünaslıq elminin patriarxı haqqında Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında oçerk verilmişdir [15, s.257]. Xüsusi vurğulamağa dəyər ki, Əta Tərzibaşının İraq-türkman – Azərbaycan ədəbi-mədəni və elmi əlaqələri yolunda misilsiz əməyi öz bəhrəsini verir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin 12 iyul 2023-cü il tarixli, 16/7 sayılı qərarı ilə Azərbaycanda İraq-türkman Araşdırmaları üzrə Əlaqələndirmə Şurasının (21 nəfərdən ibarət Şuraya sədr akademik Teymur Kərimli, müavin Əməkdar elm xadimi, professor Qəzənfər Paşayev təyin edilib) yaradılması [93, s.4], Bakıda “İraq türkmanları və türk dünyası: tarixi yaddaşın bərpası” adlı Beynəlxalq elmi-praktik konfransın keçirilməsi (30 oktyabr, 2023-cü il), konfransda 75 nəfərdən çox İraq-türkman tədqiqatçısının məruzə ilə çıxış etməsi Əta Tərzibaşı başda olmaqla Rəsul Rza, Abbas Zamanov, Qəzənfər Paşayev, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Sinan Səid, Əbdülvahid Kuzəçioğlu, İsa Həbibbəyli, Sübhi Saatçı, Mahir Naqib, Mustafa Ziya, Ərşad Hürmüzlü, Nəsrin Ərbil, Şəmsəddin Kuzəçi, Fövzə Əkrəm, Kübra Quliyeva, Səkinə Qaybalıyeva və başqalarının gördüyü faydalı işlərin məntiqi nəticəsidir.

Bu fəsildə əldə olunan əsas müddəalar Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır [53; 143].

Nəticə

VII əsrdən başlayaraq İraqda məskunlaşan türkmənlər bu ərazidə zəngin ədəbiyyat yaratmış, ümumtürk ədəbiyyatına görkəmli sənətkarlar, dəyərli əsərlər bəxş etmişlər. Lakin İraq türkmənlərinin yaratdığı ədəbiyyatın müəyyən bir qismi Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi öyrənilmiş, digər bir qismi isə Osmanlı ədəbiyyatının daxilində tədqiq edilmişdir. Bu cür bölgü İraq-türkmən ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinə uyğun olsa da, İraq ərazisində yaranan türkdilli ədəbiyyatın ayrıca və kompleks şəkildə tədqiq olunmaması ümumilikdə İraq-türkmən ədəbiyyatı tarixinin düzgün müəyyən edilməməsinə yol açmışdır. XX əsrdən etibarən İraq-türkmən ədəbiyyatı tarixi yuxarıda qeyd etdiyimiz şərtlər daxilində öyrənilməyə başlanılmışdır. Bu işin önündə Əta Tərzibaşı gəlirdi. Tədqiqat işində onun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətini araşdırarkən aydın oldu ki, Əta Tərzibaşı İraq-türkmən ədəbiyyatının bütün dövrlərini tədqiq etmiş, bu ədəbiyyatın aparıcı simaları ilə bağlı elmi-nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti çoxşaxəli olmuş, İraq-türkmən ədəbiyyatının öyrənilməsi baxımından yüksək elmi əhəmiyyət kəsb etmişdir. O, ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində İraq-türkmən ədəbiyyatı ilə bağlı müxtəlif problemlərə kompleks şəkildə yanaşmış, apardığı elmi tədqiqatlarla İraq-türkmən ədəbiyyatının bir sıra qaranlıq məqamlarına işıq salmışdır. İraqda türkdilli mətbuat tarixinin ciddi şəkildə araşdırılması işi də Əta Tərzibaşının adı ilə bağlıdır. Uzun illər mətbuatda çalışması və zəngin mətbuat arxivinə sahib olması ona bu tədqiqatların aparılmasında yardımçı olmuş və əsasən də Kərkükdə işıq üzü görən qəzet və jurnalların, o cümlədən də mətbəələrin fəaliyyətinin elmi cəhətdən öyrənilməsində müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Bunlardan əlavə, dissertasiya işində Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ilə bağlı aşağıdakı elmi-nəzəri nəticələr əldə edilmişdir:

– Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti həm ədəbiyyat tarixini, həm nəzəriyyəni, həm də ədəbi tənqidi əhatə edir. Lakin tədqiqat işində müəyyən edilmişdir ki, onun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin əsas hissəsi ədəbiyyat tarixi ilə bağlıdır. Əta Tərzibaşı ədəbiyyat tarixçisi kimi İraq-türkmən ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərini öyrənmiş, bu ədəbiyyatın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir;

– Əta Tərzibaşı istifadə etdiyi mənbələrə ciddi yanaşmış, bir çox hallarda əlyazma mətnlər üzərində çalışmışdır. Bu baxımdan Tərzibaşı həm mətnşünas alim kimi tədqiqatlar apararaq bir sıra əlyazma nüsxələrində olan çatışmazlıqları və xətalara aradan qaldırmışdır. Tədqiqatçı alim mətnşünas kimi həm yazılı ədəbiyyat mətnləri, həm də folklor nümunələri üzərində çalışmışdır;

– Əta Tərzibaşı İraq-türkman klassik ədəbiyyatını sistemli şəkildə tədqiq etmiş, bu ədəbiyyatın İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı ilə başlanması fikrinin doğru olmadığını, ona qədər və onunla eyni dövrdə yaşayan digər türkman sənətkarlarının da olduğunu sübut etmişdir;

– İmadəddin Nəsimi ilə yanaşı, Qazi Bürhanəddini, Cahanşah Həqiqini, Əbdülqədir Marağayini, Şah İsmayıl Xətayini də İraq-türkman klassik ədəbiyyatının nümayəndələri kimi ilk dəfə təqdim olunmuşdur;

– Əta Tərzibaşı anadilli klassik ədəbiyyatın nümayəndələrini İraq-türkman ədəbiyyatına aid edərək coğrafi ərazi amili prinsipini əsas götürmüş, İraq ərazisi ilə bağlılığı olan Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərini bu ədəbiyyatın nümayəndələri kimi təqdim etmişdir. Bu zaman o, haqlı olaraq, dil və etnik bağlılıq amilinə də əsaslanmışdır;

– Alim XVI əsr Bağdad ədəbi mühitində yetişən Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı uzunmüddətli tədqiqatlar aparmış, füzulinaslığa bir sıra yeniliklər gətirmiş, dahi Azərbaycan şairinin Bağdad, Kərbəla və ya Hillədə deyil, Kərkükdə doğulması iddiasını ciddi-cəhdlə müdafiə etmişdir. Tədqiqatçı Məhəmməd Füzulinin Kərkükdə anadan olması iddiasını həm şairin əsərlərindən, həm xalq arasında Füzuli ilə bağlı dolaşan rəvayətlərdən, həm də şairin müasiri olduğu bir sıra şəxsiyyətlərin həyatına müraciət edərək sübut etməyə çalışmışdır;

– Əta Tərzibaşı Məhəmməd Füzulinin elmə məlum olmayan bir neçə şeirini aşkara çıxarmış, bəzi şeirlərinin təhlilində də öz yanaşmasını irəli sürmüşdür;

– Görkəmli alimin İraq-türkman folkloru ilə bağlı tədqiqatları türkmanların soykökü etibarilə eyni olduqları Azərbaycan türkləri ilə ortaq dəyərlərinin müəyyən edilməsinə imkan vermişdir. Onun folklorun müxtəlif janrları ilə bağlı apardığı tədqiqatlar azərbaycanlılarla İraq türkmanlarının vahid xalq olduğunu, eyni bədii təfəkkürə malik

olduqlarını, tarixin müxtəlif dövrlərində ictimai-siyasi vəziyyət səbəbindən ayrı düşdüklərini göstərmişdir;

– 13 cildlik “Kərkük şairləri” və 3 cildlik “Ərbil şairləri” əsərləri ilə uzunəsrlı İraq-türkman ədəbiyyatı tarixinin yazılması istiqamətində önəmli addım atmışdır. Əta Tərzibaşına qədər heç bir tədqiqatçı bu istiqamətdə araşdırma aparmamış, İraq-türkman ədəbiyyatının tarixini yazmağa cəhd göstərməmişdir. “Kərkük şairləri” və “Ərbil şairləri” əsərləri İraq ərazisində yaranan türkdilli ədəbiyyatın dövrləşməsinə və inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsinə əhəmiyyətli təkan vermişdir;

– Tədqiqatçı “Kərkük şairləri” və “Ərbil şairləri” əsərlərindən başqa, “İraq-türkman ədəbiyyatına bir baxış” və 3 hissədən ibarət “İraqda Türkman ədəbiyyatı tarixinin başlanğıcına dair araşdırmalar” adlı məqalələri ilə İraq-türkman ədəbiyyatı tarixini xronoloji ardıcılıqla tədqiq etmişdir;

– Müasir İraq-türkman ədəbiyyatı ilə bağlı apardığı elmi tədqiqatlarda, bir sıra şair və yazıçıların həyat və yaradıcılığını tədqiq etmiş, Hicri Dədə, Mustafa Gökkaya, Əli Marufoğlu, Xıdır Lütfi kimi şairlərin yaradıcılığı haqqında ilk dəfə Əta Tərzibaşı məlumat vermişdir;

– Tədqiqat işində Əta Tərzibaşının müasir İraq-türkman ədəbiyyatı nümayəndələri haqqında araşdırma apararkən bir çox halda məlumatları birbaşa sənətkarların özlərindən əldə etdiyi müəyyən olunmuşdur;

– Əta Tərzibaşı XX əsrdə yazıb-yaratmış sənətkarlar haqqında araşdırma apararkən onların həm nəsr, həm də nəzm əsərlərini tədqiqata cəlb etmiş, bu əsərlərin İraq-türkman ədəbiyyatında oynadığı rolu müəyyən etmişdir;

– İraq-türkman mətbuat tarixi haqqında yazdığı ilk irihəcmli tədqiqat əsəri olan “Kərkük mətbuat tarixi (1879-1985)”-də İraq ərazisində yaranan türkdilli mətbuatın spesifik xüsusiyyətlərini və tarixi dövrlərini düzgün müəyyənləşdirmişdir;

– İlk dəfə olaraq İraq-türkman mətbuat tarixi siyasi şəraitə uyğun olaraq 4 dövrə Əta Tərzibaşı tərəfindən bölünmüş və əsərdə hər dövrün özünəməxsus xüsusiyyətləri öyrənilməklə İraq ərazisində türkdilli mətbuatın inkişaf mərhələlərini müəyyən edilmişdir;

– Tədqiqatçı “Kərkük mətbuat tarixi (1879-1985)” əsərində təkcə qəzet və jurnalların fəaliyyətini araşdırmamış, Kərkükdə fəaliyyət göstərmiş mətbələri də tədqiqata cəlb etmişdir. Əta Tərzibaşı mətbəələrində çap edilən kitablar haqqında məlumat verməklə ötən əsrdə İraq-türkman ədəbiyyatının vəziyyətini də müəyyənləşdirmişdir;

– İraq türkmanlarının ədəbiyyat tarixinə dərinlən bələd olan tədqiqatçı elmi məqalə və kitablarında hadisələrə fərdi üslubla yanaşmış və əldə etdiyi nəticələrlə problemin həllinə nail olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Anar. Min beş yüz ilin oğuz şeiri: [2 cilddə] / Anar. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, – c. 1. – 1999. – 912 s.
2. Anar. Min beş yüz ilin oğuz şeiri: [2cilddə] / Anar. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, – c. 2. – 2000. – 1116 s.
3. Araslı, H.M. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli / H.M.Araslı. – Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, – 1958. – 312 s.
4. Arzu-Qəmbər: Kərkük xalq dastanı / red. Q.Paşayev, toplayan Ə.Tərzibaşı. – Bakı: Gənclik, – 1971. – 32 s.
5. Azərbaycan atalar sözü / Tərt. ed. C.Bəydili – Bakı: Öndər Nəşriyyatı, – 2004. – 264 s.
6. Azərbaycan bayatıları / Tərt. ed. B.Abdulla, Q.Babazadə, E.Məmmədli, – Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, – 2004. – 304 s.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [10 cilddə] / red. İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – c. 1. – 2018. – 1072 s.
8. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [10 cilddə] / red. İ.Həbibbəyli – Bakı: Elm, – c. 3. – 2020. – 1092 s.
9. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cilddə] / redaktorlar: H.Araslı, M.Quluzadə, M.Cəfərov – Bakı: – c. 1. – 1960. – 588 s.
10. Azərbaycan folkloru antologiyası: (İraq-türkman cildi) / tərt. ed. Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu – Bakı: “Nurlan”, – 2009. – 438 s.
11. Azərbaycan folkloru antologiyası: [2 cilddə] / tərt. ed. Ə.Axundov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – c. 1. – 1968. – 286 s.
12. Azərbaycan folkloru külliyyatı. Dastanlar: [30 cilddə] – Bakı: Elm və təhsil, – c. 20. – 2012. – 420 s.
13. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı [3 cilddə] / tərt. ed. C.Qəhrəmanov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – 408 s.

14. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (ACE): [10 cilddə] / baş red. C.Quliyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 8. – 1984. – 608 s.
15. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (ACE): [10 cilddə] / baş red. C.Quliyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 9. – 1986. – 624 s.
16. Bayat, M.F. Türkmən tarixindən yarpaqlar / M.F.Bayat. – Bağdad: – 1975. – 240 s.
17. Bayatılar / tərt. ed. M.Təhmasib. – Bakı: AzFan nəşriyyatı, – 1943. – 268 s.
18. Bayramlı, Z.N. Nəsimi və Cahanşah Həqiqi // – Bakı: Filologiya və Sənətşünaslıq, – 2020, №1, – s. 22-27.
19. Bayramoğlu, A. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerki / A.Bayramoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 200 s.
20. Bəndəroğlu, Ə. Göylər unutmuşdu yağacağını / Ə.Bəndəroğlu. – Bakı: Yazıçı, – 1991. – 128 s.
21. Bəndəroğlu, Ə. İmadəddin Nəsimi əl-Bağdadi: Araşdırma və seçilmiş şeirləri / Ə.Bəndəroğlu. – Bağdad: Kültür Yayınları, – 1973. – 221 s.
22. Bəndəroğlu, Ə. İraq türkmən dili (Dil bilgisi və qarşılaşdırma) / Ə.Bəndəroğlu. – Bağdad: Kültür Yayınları, – 1989. – 332 s.
23. Bəndəroğlu, Ə. İraq türkmən ədəbiyyatı tarixinə bir baxış: [2 cilddə] / Ə.Bəndəroğlu. – Bağdad: TKİY, – c. 1. – 1989. – 452 s.
24. Bəndəroğlu, Ə. İraq türkmən ədəbiyyatı tarixinə bir baxış: [2 cilddə] / Ə.Bəndəroğlu. – Bağdad: TKİY, – c. 2. – 1989. – 430 s.
25. Bəndəroğlu Əbdüllətifdən məktub // S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond 526, siyahı, iş №100, vərəq 3
26. Bünyadov, Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər) / Z.M.Bünyadov. – Bakı: Elm, – 2006. – 248 s.

27. Cahanşah Həqiqi. Şeirlər / tərt. ed., müqəddimə və lüğət müəllifləri: Ə.Rəhimov, L.Hüseynzadə, Hacı Mail – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 152 s.
28. Cavalidze, E. Ruhi Bağdadi (Həyatı, dünyagörüşü, lirikası) / E.Cavalidze. Tərc. ed. M.Məmmədov – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 210 s.
29. Cəfərov, V.A. İraqda neoklassik poeziya / V.A.Cəfərov. – Bakı: İrşad mərkəzi, – 1998. – 156 s.
30. Çağdaş İraq şeirindən seçmələr / tərt. ed. Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu. – Bakı: Elm, – 2001. – 108 s.
31. Çəmənəminli, Y.V. Əsərləri: [3 cildə] / Y.V.Çəmənəminli. – Bakı: Avrasiya press, – c. 3. – 2005. – 440 s.
32. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Maarif, – 1979. – 268 s.
33. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xüsusiyyətləri (XX əsrə qədər) / Ə.M.Dəmirçizadə – Bakı: XMQ Nəşriyyatı, – 1938. – 72 s.
34. Əhmədov, Ə.M. Türk xalqları ədəbiyyatında “mani” növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti // – Bakı: Azərbaycanı öyrənmə yolları, – 1930, №5, – s. 9-42.
35. Əhmədov, T.Ə. XX-XXI yüzillikdə Azərbaycan yazıçıları: Ensiklopedik məlumat kitabı (Təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri) / T.Ə.Əhmədov. – Bakı: Nurlar, – 2011. – 984 s.
36. Əlizadə, Ə.Ə. İraq xatirələri // “Kommunist” qəzeti, – 1960, 15 mart. – s. 4.
37. Əsgərov, Ə.D. Türkmənlər // – Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, – 2003, №10, – s. 136-146.

- 38.Əta Tərzibaşından təbrik məktubu // S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond 526, siyahı №4, iş №54, vərəq-1
- 39.Əta Tərzibaşının A.Zamanova məktubu // S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond 526, siyahı №1, iş №171, vərəq-2
- 40.Əta Tərzibaşının A.Zamanova məktubu // S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond 526, siyahı №1, iş №172, vərəq-1
- 41.Feyzullazadə, V. Füzulinin ömür yolu / V.Feyzullazadə. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, – 1995. – 152 s.
- 42.Füzuli ensiklopediyası / baş red. R.Hüseynov – Bakı: Nurlan, – 2005. – 132 s.
- 43.Həbibbəyli, İ.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2019. – 452 s.
- 44.Həbibbəyli, İ.Ə. Ziyalı fədakarlığına örnək [Qəzənfər Paşayev. Biblioqrafiya] / tərt. edən: M.Vəliyeva, M.İbrahimova. – Bakı: – 2017. – 320 s.
- 45.Hikmət xəzinəsi (Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı) / tərt. ed. Ə.Səfərli, X.Yusifli – Bakı: Maarif, – 1992. – 556 s.
- 46.Xıdırov, C.V. İraq türkmənləri (Qısa tarixi, ictimai-siyasi və ədəbi məlumat) / C.V.Xıdırov. – Bakı: Azərnəşr, – 1993. – 104 s.
- 47.İbrahimov, İ. Cahanşah Həqiqi Nəsimi haqqında // – Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, – 1972, №9, – s. 206.
- 48.İmadəddin, N. İraq Divanı / tərt. ed. Q.Paşayev – Bakı: CBS nəşriyyatı, – 2018. – 384 s.
- 49.İmanov, G.N. Türk mətnşünaslığının əsasları (Dərslük) / G.N.İmanov. – Ankara: İKSAD Publishing House, – 2023. – 170 s.

50. İraq-Kərkük atalar sözü / tərt. ed. Q.Paşayev – Bakı: Yazıçı, – 1978. – 76 s.
51. İraq-Kərkük bayatıları / Tərt. ed. Q.Paşayev, redaktor A.Vəfalı. – Bakı: Yazıçı, – 184, – 352 s.
52. İraq-Türkman ləhcəsi / Q.M.Paşayev, K.H.İmamquliyeva, K.F.Quliyeva [və b.]. – Bakı: Elm, – 2004. – 422 s.
53. İsayev, O.Ə. Azərbaycan – İraq-türkman ədəbi-mədəni əlaqələrinə Ulu öndər qayğısı // “Heydər Əliyevin dövlətçilik idealları və gənclik” mövzusunda Respublika konfransının materialları, – Bakı-Gəncə: – 22-24 iyun, – 2023, – s. 145-149.
54. İsayev, O.Ə. Azərbaycan – İraq-türkman ortaq ədəbi dəyərləri // – Bakı: Filologiya və Sənətsünaslıq, – 2023, №1, – s. 130-134.
55. İsayev, O.Ə. Əta Tərzibaşı publisistikasının əsas xüsusiyyətləri // – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. Əta Tərzibaşı – 100. Xüsusi buraxılış, – 2024, №2, – s. 103-109.
56. İsayev, O.Ə. Əta Tərzibaşının elmi yaradıcılığında XVI əsr Bağdad ədəbi mühiti // – Bakı: Filologiya və Sənətsünaslıq, – 2022, №1, – s. 73-79.
57. İsayev, O.Ə. Əta Tərzibaşının Əta Tərzibaşının türkoloji araşdırmaları // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2024, №1, – s. 127-132.
58. İsayev, O.Ə. Əta Tərzibaşının İraq-türkman xalq mahnılarına dair tədqiqatları // “Türksoylu xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri” mövzusunda XXII Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: – 2023, – s. 213-217
59. İsayev, O.Ə. Əta Tərzibaşının Məhəmməd Füzuliyə aid tədqiqatları // – Bakı: Gənc tədqiqatçı, – 2022, c. 8, №1, – s. 173-180.
60. İsayev, O.Ə. İraq türkmanlarının ədəbiyyat dili // “Türkdilli xalqların elmi-mədəni əlaqələri müasir mərhələdə: Tarixi ənənə və

- perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Şamaxı: – 23-24 oktyabr, – 2021, – s. 266-270.
- 61.İsayev, O.Ə. İraq-türkman ədəbiyyatının əsas inkişaf mərhələləri // “Elm tarixi və elmsünaslıq: fənlərarası tədqiqatlar” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2022, – s. 215-218.
- 62.İsayev, O.Ə. XVIII-XIX əsrlər İraq-türkman ədəbiyyatında nəsr yaradıcılığı // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: Ziqzaq, – 2022, – s. 443-447
- 63.Kərkük bayatıları / tərt. ed. R.Rza, Q.Paşayev. – Bakı: Azərnəşr, – 1968, – 182 s.
- 64.Kərkük folkloru antologiyası / tərt. ed. Q.Paşayev – Bakı: Azərnəşr, – 1990, – 367 s.
- 65.Kərkük mahnıları / tərt. ed. Q.Paşayev. – Bakı: Gənclik, – 1973, – 48 s.
- 66.Köprülü, F.M. Azəri / F.M.Köprülü. Tərc. ed. B.Xəlilov, M.Ənsərli. – Bakı: Elm, – 2000. – 115 s.
- 67.Köprülüzadə, F.M. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər / F.M.Köprülüzadə. Transliterasiya edən, ön sözün və lüğətin müəllifi: V.Feyzullazadə – Bakı: “Sabah” nəşriyyatı, – 1996. – 58 s.
- 68.Kuzəçi, Ş. Azərbaycan məqalələrim / Ş.Kuzəçi. – Ankara: Gülnar Yayınları, – 2023. – 192 s.
- 69.Kuzəçi, Ş. İraqda mətbuat tarixi (1869-2019) / Ş.Kuzəçi – Bakı: CBS nəşriyyatı, – 2019. – 272 s.
- 70.Kuzəçi, Ş. Kərkükün milli tədqiqatçısı Əta Tərzibaşı / Ş.Kuzəçi. Tərc.ed. S.Qaybalıyeva, O.İsayev. – Bakı: Elm, – 2024. – 384 s.
- 71.Qasımlı, M.P. Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası / M.P.Qasımlı. – Bakı: Elm, – 2002. – 176 s.

72. Qaybalyeva, S.A. Əbdüllətif Bəndəroğlunun ədəbi-elmi fəaliyyəti / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru / – Bakı, 2011, – 167 s.
73. Qaybalyeva, S.A. İraq-türkman folklor mühiti / S.A. Qaybalyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 226 s.
74. Quliyev, E.H. Türk xalqları ədəbiyyatı (Dərslik) / E.H. Quliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 632 s.
75. Quliyeva, K.F. İraq-türkman ləhcəsinin leksikası / K.F. Quliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 312 s.
76. Quluzadə, M.Y. Böyük ideallar şairi / M.Y. Quluzadə. – Bakı: Gənclik, – 1973. – 138 s.
77. Quluzadə, M.Y. Füzulinin lirikası / M.Y. Quluzadə. – Bakı: Elm, – 1965. – 478 s.
78. Qurbansoy, F.Ə. İmadəddin Nəsimi / F.Ə. Qurbansoy. – Bakı: Elm, – 2019. – 136 s.
79. Mahmudov, M.R. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər) / M.R. Mahmudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 192 s.
80. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: [6 cildə] – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 400 s.
81. Məhəmməd Füzuli. Mətləül-etiqad və ərəbcə qəsidələri / tərt. ed. Araslı H. – Bakı: – 1958. – 203 s.
82. Məhəmmədəli, T. Danişməndani-Azərbaycan / T. Məhəmmədəli, tərc. ed. İ.Şəms, Q. Kəndli. – Bakı: Azər nəşr, – 1987. – 458 s.
83. Məhəmmədhüseyn, T.A. Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında // – Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, – 1962, №2, – s. 199-203.
84. Məmmədov, A.Y. Oğuz səltənəti / A.Y. Məmmədov. – Bakı: Azər nəşr, – 1992. – 300 s.
85. Məmmədov, N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş / N.N. Məmmədov, A.A. Axundov. – Bakı: Maarif, – 1980. – 316 s.

- 86.Məmmədov, Z.C. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi / Z.C.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 328 s.
- 87.Mərdan M. Türkmən şeirlərində izlənilmələr / M.Mərdan. – Bağdad: TKMY, – 1989. – 163 s.
- 88.Mirzəzadə, H.İ. İraqda yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti Elmi əsərlər, İctimai elmlər seriyası, – 1961, №4, – s. 83-97.
- 89.Musabəyli, A.Ş. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Ruhi Bağdadi divanı: [2 cildə] / A.Ş.Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2011. – 482 s.
- 90.Nəcəfov, T.H. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri (Müasir Türkiyə tarixşünaslığında) / T.H.Nəcəfov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2012. – 604 s.
- 91.Paşayev, M.Ə. Füzuli sənətkarlığı / M.Ə.Paşayev. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2018. – 348 s.
- 92.Paşayev, Q.M. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində / Q.M.Paşayev. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 232 s.
- 93.Paşayev, Q.M. Azərbaycanda İraq-türkmən araşdırmaları / 525-ci qəzet. – 2023, 14 iyul. – s. 4.
- 94.Paşayev, Q.M. Azərbaycanda və İraqda Bayatlar / Q.M.Paşayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 272 s.
- 95.Paşayev, Q.M. Dilimiz-varlığımız / Q.M.Paşayev. – Bakı: Ozan nəşriyyatı, – 2011. – 208 s.
- 96.Paşayev, Q.M. Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti / Q.M.Paşayev. – Bakı: Təhsil, – 2016. – 264 s.
- 97.Paşayev, Q.M. İraq-türkmən folkloru / Q.M.Paşayev. – Bakı: Yazıçı, – 1992. – 216 s.
- 98.Paşayev, Q.M. İraq-Türkmən poeziya antologiyası: [2 cildə] / Q.M.Paşayev. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2019. – 464 s.

99. Paşayev, Q.M. İraq-Türkman poeziya antologiyası: [2 cilddə] / Q.M.Paşayev. – Bakı: CBS-PP, – c. 2. – 2021. – 464 s.
100. Paşayev, Q.M. Kərkük folklorunun janrları / Q.M.Paşayev. – Bakı: Elm, – 2003. – 320 s.
101. Paşayev, Q.M. Kərkük şairləri // – Bakı: “Ulduz” jurnalı, – 1968, №7, – s. 35-37.
102. Paşayev, Q.M. Nəsimi haqqında araşdırmalar / Q.M.Paşayev. – Bakı: Qarabağ nəşriyyatı, – 2010. – 168 s.
103. Paşayev, Q.M. Nəsimi. Edamdan sonrakı həyat / Q.M.Paşayev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2019. – 184 s.
104. Paşayev, Q.M. Seçilmiş əsərləri [12 cilddə] / Q.M.Paşayev. – Bakı: Təhsil, – c. 2. – 2012. – 536 s.
105. Paşayev, Q.M. Seçilmiş əsərləri: [12 cilddə] / Q.M.Paşayev. – Bakı: Təhsil, – c. 4. – 2018. – 544 s.
106. Paşayev, Q.M. Seçilmiş əsərləri: [12 cilddə] / Q.M.Paşayev. – Bakı: Təhsil, – c. 9. – 2012. – 480 s.
107. Paşayev, Q.M. Seçilmiş əsərləri: [12 cilddə] / Q.M.Paşayev. – Bakı: Təhsil, – c. 11. – 2022. – 600 s.
108. Paşayev, S.X. “Arzu-Qəmbər” dastanının yayılma coğrafiyası və poetikası / X.S.Paşayev. – Gəncə: – 2013. – 272 s.
109. Rəfioğlu, S.R. Füzuli [Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablar seriyası)] / S.R.Rəfioğlu. Hazır., Ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi A.Mirzəyev – Bakı: Elm və təhsil, – c. 3, – 2019. – 440 s.
110. Rəsul, R. Uzaq ellərin yaxın töhfələri // – Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, – 1961, №9, – s. 174-183.
111. Rüstəmov, A.C. Məhəmməd Füzuli / A.C.Rüstəmov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1994. – 68 s.

112. Rüstəmova, Z.Q. İraq-türkman ləhcəsinin tədqiqi tarixi və dil xüsusiyyətləri / Z.Q.Rüstəmova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 144 s.
113. Şah İsmayıl Xətai. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. Ə.Səfərli, X.Yusifli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 384 s.
114. Salmansoy, A.B. Elmə “öz mətnləri” ilə gələn alim // Ədəbiyyat qəzeti. – 2023, 19 aprel. – s.7.
115. Səfərli, Ə.Q. Divan ədəbiyyatı sözlüyü / Ə.Q.Səfərli. – Bakı: İqtisadiyyat Universiteti nəşriyyatı, – 2014. – 488 s.
116. Səfiyev, Ə. Matenadaran və Azərbaycan ədəbiyyatı // – Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, – 1972, №9, – s. 183-193.
117. Səlimbəyli, Ş.Ə. XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının Bağdad ədəbi mühiti. Ruhi Bağdadinin həyat və yaradıcılığı / Ş.Ə.Səlimbəyli. – Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, – 2018. – 240 s.
118. Şıxıyeva, S.M. Qazı Bürhanəddin və Nəsimi: ideya, məcaz və janr ortaqlığı // Kadı Burhaneddin kitabı. – Sivas: Sivas Cumhuriyeti Universitesi Rektörlük Matbaası, – 2020. – s. 303-326
119. Sümər, F. Oğuzlar / F.Sümər. Tərc. ed. R.Əsgər. – Bakı: Yazıçı. – 1992. – 432 s.
120. Təhmasib, M.A. Ara uzaq, ürək yaxın // Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. – 1972, 18 mart. – s. 11.
121. Tehrani, Ə. Kitabı-Diyarbəkriyyə / Ə.Tehrani. Tərc. ed. R.Şükürova – Bakı: Elm, – 1998. – 336 s.
122. Tərzibaşı Ətadan məktub // S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond 526, siyahı №2, iş №110, vərəq-1
123. Tərzibaşı Ətadan məktub // S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond 526, siyahı №3, iş №241, vərəq-2

124. Vəliyev, V.Ə. Azərbaycan folkloru / V.Ə.Vəliyev. – Bakı: Maarif, – 1985. – 414 s.
125. Yaşar, Y. Qazi Bürhanəddin Əhməd və dövləti / Y.Yaşar. Tərc. ed. Z.Bünyadov, N.Vəlixanlı – Bakı: Elm, – 1994. – 200 s.
126. Zabit, Ş.S. Türklərin İraqda qısa tarixi / Ş.S.Zabir. Tərc. ed. C.Xıdırov. – Bakı: Nurlar, – 2006. – 88 s.

Türk dilində

127. Ahdi Bağdatlı. Gülşen-i Şuara // Hazırlayan S.Solmaz. – Denizli: – 2009. – 318 s.
128. Akkaya, H. Tarihçe-i Nevres / H.Akkaya. – İstanbul: Kitabevi, – 2004. – 150 s.
129. Ata Terzibaşının makaleleri / tərt. ed. Mustafa Z., Şəmsəddin K. – Ankara: Vadi Grafik, – 2018, – 218 s.
130. Banarlı, N.S. Resmli Türk edebiyatı tarihi: [2 cildə] / N.Banarlı. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, – c.1. – 1983, – 630 s.
131. Bayatlı, H.K. Irak Türkmen Türkçesi / H.K.Bayatlı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 1996, – 410 s.
132. Bayatlı, N.Y. Irakta Kakailik ve bir Kakai Türkmen şairi Hicri Dede // – Sakarya: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. – 2010, c. 3, №12, – s.69-80.
133. Devrim, H. Irak Türkmen edebiyatında hikaye ve romana kısa bakış // 37.Uluslararası KİBATEK Edebiyat Çalıştayı ve Şiir dinletisi (Irak Türkmen Edebiyatı) – Ankara: – 2005. – s.204-240
134. Erbil, N. Geleceğim / – N.Erbil. – Erbil: Türkmeneli Matbaası, – 2004. – 104 s.
135. Erbil, N. Yaralı kuş / N.Erbil. – İstanbul: Şenyıldız Yayıncılık, – 2019. – 344 s.
136. Ercilasun, A.B. Irak türkleri ve edebiyatları // – Ankara: Milli Folklor Dergisi, – 1989, c. 1, №4, – s. 3-5.

137. Haşim Nahit Erbil ve Irak türkleri / tært. ed. İzzettin Kerkük. – İstanbul: Özemer, – 2004. – 160 s.
138. Haydar, M. Irak Türkmen Edebiyatında Serbest Şiir Tartışmaları // – İstanbul: Turkish Studies, – 2012, №7, – s. 1597-1605.
139. Hürmüzlü, E. Irak türkleri / E.Hürmüzlü. – İstanbul: Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği. – 1991. – 36 s.
140. Hürmüzlü, E. Irak türkleri / E.Hürmüzlü. – İstanbul: Kerkük Vakfı, – 2003. – 138 s.
141. Hürmüzlü, E. Üstat Ata Terzibaşı... zili iki kere çalsanız! // – İstanbul: Kardeşlik, – 2004. №23, – s. 17-18.
142. Hüseyin, A. Nevres-i Kadimin Gazve-i Bedr Adlı Mesnevisi // – Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, – 1998, №2, – s. 145-179.
143. İsayev, O.Ə. Ata Terzibaşı ve Irak Turkmen edebiyatı // I Uluslararası Irakta Osmanlı izleri Sempozyumu, – Karabük: – 2022.
144. Karahan, A. Fuzuli: mühiti, hayatı ve şahsiyeti / A.Karahan. – Ankara: Kültür Bakanlığı, – 1989. – 308 s.
145. Kerkük Sevdalısı Gazanfer Paşayev. Hayatı ve eserleri / tært. Ed. M.Ziya, Ş.Küzeci. – Ankara: Stepupro, – 2018. – 212 s.
146. Kevseroğlu, N. Ata Terzibaşı. Hayatı ve eserleri / N.Kevseroğlu. – Ankara: Vadi Grafik, – 2018. – 70 s.
147. Köprülü, F. Altınköprü Edebiyatçıları Şair ve Yazarlar / F.Köprülü – Kerkük: Design Digital Ofset, – 2016. – 268 s.
148. Küzeci, Ş. Irakta çağdaş türk edebiyatı: [electron resurs] / – Ankara: – 28 iyul 2023. URL: <http://www.kerkukgazetesi.com/irakta-cagdas-turk-edebiyati/>
149. Küzeci, Ş. Kerkükün Milli Şairi Mehmet İzzet Hattat / Ş.Kuzeci. – Ankara: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı, – 2017. – 528 s.

150. Küzeci, Ş. Kerkükün temel taşı Ata Terzibaşı (Hayatı ve eserleri) / Ş.Küzeci. – Ankara: Yenifikir Creative Solutions, – 2024. – 374 s.
151. Küzeci, Ş. Kerkükün temel taşı Ata Terzibaşının ardından: [elektron resurs:] / – Ankara: URL: <https://www.turkocaklari.org.tr/semsettin-kuzeci/kerkuk-un-temel-tasi-ata-terzibasini-nin-ardindan/1203>
152. Küzeci, Ş. Musalladan Şaturluya Sinan Sait / Ş.Küzeci. – Ankara: Vadi Grafik, – 2021. – 160 s.
153. Küzeci, Ş. Osmanlıdan günümüze Irakta türk dergileri (1869-2022) / Küzeci Ş. – Ankara: Vadi Grafik, – 2022. – 96 s.
154. Küzeci, Ş. Türkmeneli edebiyatı / Ş.Küzeci. – Ankara: Boyut Tanıtım Matbaacılık, – 2005. – 300 s.
155. Qaybalıyeva, S.A. Irakta Türk basın tarihine bir bakış // – İstanbul: İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, – 2022, – c. 1, №3, – s. 358-366.
156. Mazıoğlu, H. Fuzuli ve türkce divanından seçmeler / H.Mazıoğlu. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, – 2002. – 244 s.
157. Nakip, M. Azerbaycan Devlet Başkanı sayın Haydar Aliyevle özel görüştü // – İstanbul: Kardeşlik, – 2000, №8, – s. 4.
158. Nakip, M. Kerkük türk halk müziği / M.Nakip. – Ankara: – 2007. – 254 s.
159. Nakip, M. Türkmen kültürünün mihenk taşı üstad Ata Terzibaşı // – İstanbul: Kardeşlik, – 2004, №23, – s. 19-21.
160. Osmanlı müellifleri: [2 cildde] / Hazır. F.Yavuz, İ.Özen. – İstanbul: Yaylacık matbaası, – c. 1. – 1972. – 480 s.
161. Osmanlı müellifleri: [2 cildde] / Hazır. F.Yavuz, İ.Özen. – İstanbul: Yaylacık matbaası, – c. 2. – 1972. – 446 s.
162. Resul Rıza. Yakın Ellerin Uzak Töhfeleri / tert. ed. Ş.Kuzeci. – Ankara: Gülnar Yayınları Kızılay, – 2023. – 188 s.

163. Saatçi, S. Ata Terzibaşı 80 yaşında // – İstanbul: Kardeşlik, – 2004. №23, – s. 10.
164. Saatçi, S. Hicri Dede ve Caize Geleneği // – Bağdad: Türkman Yazarı, – 2016, №1, – s. 13-15.
165. Saatçi, S. Irak türkmen oymakları / S.Saatçi. – İstanbul: – 2015. – 248 s.
166. Saatçi, S. Kerkük çocuk folkloru / S.Saatçi. – İstanbul: Ötügen, – 2008. – 152 s.
167. Saatçi, S. Tarihi gelişim içinde Irakta türk varlığı / S.Saatçi. – İstanbul: İstanbul Araştırma Merkezi, – 1996. – 353 s.
168. Şihyeva, S.M. Nesimi`nin milli mensubiyeti meselesi (Tarihi ve çağdaş bakışlar açısından karşılaştırmalı tahlil) // – Erzurum: A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, – 2019, №39, – s. 459-482.
169. Şükürova, E.S. Heyder Baba Şairi Şehriyar / E.Şükürova – İstanbul: Atlantis kitap, – 2014. – 328 s.
170. Terzibaşı, A. Arzı-Kamber matalı (Kerkük ağzı) / A.Terzibaşı. – İstanbul: Fatih Matbaası, – 1971. – 48 s.
171. Terzibaşı, A. Erbil şairleri / tørt. Ed. A.Öbek, D.Dalbudak. – İstanbul: Yaylacık Matbaacılık, – 2007. – 318 s.
172. Terzibaşı, A. Fuzuli hakkında yazılar / tørt. ed. N.Kevseroğlu. – İstanbul: Şenyıldız Matbaacılık, – 2016. – 224 s.
173. Terzibaşı, A. Fuzulinin arapca kasideleri // – Bağdad: Kardeşlik, – 1961, c. 1, №4, – s. 26-28.
174. Terzibaşı, A. Irak türkmenleri arasında yağmur duası törenleri ve sosyolojik değeri // I Uluslararası Türk Folklor Bildirileri. IV cilt. (Gelenek-Görenek ve İnançlar), – Ankara: – 1976, – s. 305-314.
175. Terzibaşı, A. Irak`ta Türkman edebiyatı tarihinin başlangıcına dair araştırmalar // – İstanbul: Türkmeneli (Edebiyat ve Sanat), – 2013, №71, – s. 2-4.

176. Terzibaşı, A. Irak`ta Türkman edebiyatı tarihinin başlangıcına dair araştırmalar // – İstanbul: Türkmeneli (Edebiyat ve Sanat), – 2014, №72, – s. 3-5.
177. Terzibaşı, A. Irak`ta Türkman edebiyatı tarihinin başlangıcına dair araştırmalar // – İstanbul: Türkmeneli (Edebiyat ve Sanat), – 2014, №73, – s. 2-5.
178. Terzibaşı, A. Kerkük eskiler sözü / A.Terzibaşı. – Bağdad: – 1961. – 163 s.
179. Terzibaşı, A. Kerkük havaları / A.Terzibaşı. – İstanbul: Ötüken, – 1980. – 272 s.
180. Terzibaşı, A. Kerkük hoyratları ve manileri / A.Terzibaşı. – İstanbul: Ötüken, – 1975. – 599 s.
181. Terzibaşı, A. Kerkük matbuat tarihi / A.Terzibaşı. – İstanbul: Yaylacık Matbaacılık, – 2005. – 156 s.
182. Terzibaşı, A. Kerkük şairleri: [13 cilddə] / A.Terzibaşı. – İstanbul: Ötüken, – c. 1, 2. – 2013. – 390 s.
183. Terzibaşı, A. Kerkük şairleri: [13 cilddə] / A.Terzibaşı. – İstanbul: Ötüken, – c. 3, 4, 5. – 2013. – 454 s.
184. Terzibaşı, A. Kerkük şairleri: [13 cilddə] / A.Terzibaşı. – İstanbul: Ötüken, – c. 6, 7, 8, 9. – 2013. – 424 s.
185. Terzibaşı, A. Kerkük şairleri: [13 cilddə] / A.Terzibaşı. – İstanbul: Ötüken, – c. 10, 11, 12, 13. – 2013. – 380 s.
186. Terzibaşı, A. Kerküklü Faizin bir beytinin açıklaması // – Kerkük: Işık Edebi ve Kültürel Dergi, – 2006, №4, – s. 2-4.
187. Terzibaşı bibliyografyası / tərt. ed. İ.Kerkük // Kardaşlık, – İstanbul: – 2004, №23, – s. 24-28

Rus dilində

188. Далгат, У.Б. Литература и фольклор / – Москва: Наука, – 1981. – 304 с.

189. Исаев, О.А. Теоретико-литературные взгляды Ата Терзибаши // – Дрогобич: Актуальні питання гуманітарних наук, – 2022, т. 1, №58, – с.202-209.
190. Махмудов, Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV - начало XVIII века) / Я.Махмудов. – Баку: Издательство Бакинского университета, – 1991. – 264 с.
191. Саид, С.А. Тюркская пресса в Ираке и вопросы литературы (1954-1966) / афтореферат диссертации на соискание степени кандидате филологических наук. / – Баку, 1969. – 38 с.

İngilis dilində

192. Al-Hirmiz, A. The Turkmen reality in Iraq / A. Al-Hirmiz. – İstanbul: Kerkük Vakfi, – 2005. – 270 p.
193. Pashaev, G.M. Brief view on Fizuli`s life and creative work // – USA: “Reform” magazine, – 1996, №2, – p. 17-25.

Ərəb dilində

194. د. حازم ناظم فاضل. مقالات عطا ترزي باشي في مجلة الرسالة المصرية. 2023. مطبعة آسيا. ص 148.